

ISSN 3041-1718 (online)

НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ»

EMPIRIO

Том 1, випуск 2 / 2024

<https://empirio.ukma.edu.ua>

Науковий рецензований
електронний журнал

Заснований у 2024 році
Виходить двічі на рік

E-Only Peer-Reviewed
Scientific Journal

Founded in 2024
Published twice a year

Засновник і видавець:
Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Founder and publisher:
National University of Kyiv-Mohyla Academy

Адреса редакції:
вул. Г. Сковороди, 2, м. Київ, 04070, Україна
Тел.: +38 (066) 305 60 11
E-mail: Empirio@ukma.edu.ua

Address:
2 Skovorody Str., Kyiv 04070, Ukraine
Phone: +38 (066) 305 60 11
Empirio@ukma.edu.ua

Київ 2024

«EMPIRIO» – рецензований науковий журнал відкритого доступу, оприлюднює результати наукових досліджень у трьох галузях знань: 05 Соціальні та поведінкові науки (052 Політологія), 07 Управління та адміністрування (073 Менеджмент) і 29 Міжнародні відносини (291 Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії).

Ідентифікатор медіа: R40-05056 (рішення Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення № 15 від 09.05.2024)

Головна редакторка

Тетяна Нагорняк, доктор політичних наук, професор, декан факультету «Києво-Могилянська школа професійної та неперервної освіти», професор кафедри політології НаУКМА

Заступник головного редактора

Микола Польовий, доктор політичних наук, професор Університету Коменського (Інститут міжнародних відносин та європейських досліджень), Братислава, Словачка Республіка

Відповідальна секретарка

Ірина Зайченко, кандидат історичних наук, доцент кафедри міждисциплінарної освіти факультету «Києво-Могилянська школа професійної та неперервної освіти» НаУКМА

Редакційна колегія

052 Політологія

Мargarита Чабанна, доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політології НаУКМА

Микола Гнатюк, доктор політичних наук, доцент кафедри політології НаУКМА

Віталій Кривошейн, доктор політичних наук, професор, завідувач кафедри соціології Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

Тарас Кузьо, доктор філософії в галузі політичних наук, професор, професор кафедри політології НаУКМА

Микола Польовий, доктор політичних наук, професор Університету Коменського (Інститут міжнародних відносин та європейських досліджень), Братислава, Словачка Республіка

Рафал Рачинський, доктор політичних наук, доцент кафедри історії та політології Поморського університету в Слупську, головний науковий співробітник Музею еміграції в м. Гдиня, Польща

Андреас Умланд, PhD у галузі політичних наук, доцент, доцент кафедри політології НаУКМА

Юлія Шмаленко, кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри соціології Національного університету «Одеська юридична академія»

291 Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії

Максим Яковлев, кандидат політичних наук, доцент, завідувач кафедри міжнародних відносин НаУКМА

Тереза Астромович-Лейк, доктор політичних наук, професор Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині, Польща

Мрідула Гош – PhD, доцент кафедри міжнародних відносин НаУКМА

Ольга Іваницька, доктор історичних наук, професор, професор кафедри політології та державного управління Донецького національного університету імені Василя Стуса

Мирослава Лендєл, доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та державного управління ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Катажина Мацеєвська-Мешковська, доктор політичних наук, професор Вармінсько-Мазурського університету в Ольштині, Польща

Ганна Тараєнко, кандидат політичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин НаУКМА

Ярина Турчин, доктор політичних наук, професор, професор кафедри політології та міжнародних відносин Національного університету «Львівська політехніка»

Дмитро Ягунов, доктор політичних наук, доцент, заслужений юрист України, міжнародний експерт Ради Європи з питань пробації, консультант Уряду Канади з питань ювенальної юстиції

073 Менеджмент

Тетяна Нагорняк, доктор політичних наук, професор, декан факультету «Києво-Могилянська школа професійної та неперервної освіти», професор кафедри політології НаУКМА

Артем Бардась, доктор економічних наук, професор, директор навчально-наукового інституту економіки Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

Ольга Дороніна, доктор економічних наук, професор, завідувач кафедри менеджменту та поведінкової економіки Донецького національного університету імені Василя Стуса

Ірина Ігнат'єва, доктор економічних наук, професор, професор кафедри маркетингу та управління бізнесом НаУКМА

Аркадіуш Моджеєвський, доктор політичних наук, професор Гданського університету, директор Інституту політичних наук Гданського університету, Польща

Аліція Новак, доктор гуманітарних наук, професор Ягеллонського університету, завідувач кафедри польсько-українських студій факультету міжнародних і політичних наук Ягеллонського університету в Кракові, Польща

Тетяна Орехова, доктор економічних наук, професор, декан економічного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса

Катерина Пічик, кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри маркетингу та управління бізнесом НаУКМА

Ніна Чала, доктор наук з державного управління, професор, професор кафедри маркетингу та управління бізнесом НаУКМА

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.3-13>
УДК 303;323.2;329

Олександр Дем'янчук

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
<https://orcid.org/0000-0003-1389-1714>

Катерина Рошук

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
<https://orcid.org/0009-0002-1181-1047>

ФРЕЙМ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ У ЗМІ НЕГАТИВНОЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ ПРО ПОЛІТИКА

У статті викладено аналіз фрейму як інструменту маніпуляції суспільною думкою. Фрейм визначено як операційний конструкт для змінення уявлень споживачів медійного продукту залежно від потреб політичної сили. Як конкретний випадок розглянуто опубліковане журналістами «Слідство.Інфо» розслідування офшорів п'ятого Президента України Петра Порошенка. Автори цієї статті дійшли висновку, що ця історія негативно вплинула не лише на Порошенка, а й на репутацію України через негативний ефект у міжнародній спільноті: в країні внутрішня криза, а її президент нібито намагається заробити кошти для власних потреб, що за принципами моралі й демократії є ганебним. Встановлюючи інформаційні рамки, фреймінг водночас не визначає об'єктивної правдивості чи неправдивості самої інформації, але впливає на формування порядку денного першого і другого рівнів. Додатково до фреймінгу автори використали уявлення про політику «постправди» – політичні дії та думки, за яких об'єктивні факти є менш впливовими у формуванні громадської думки, ніж заклики до емоцій та особистих переконань – одну з теорій, завдяки якій дослідники намагалися пояснити вплив неточних та не завжди правдивих інформаційних повідомлень на цільову аудиторію, і як наслідок – ухвалення політичних рішень.

В аналізованому кейсі сформований фрейм негативно вплинув на Петра Порошенка. Відповідно до теорії фреймінгу, розслідування «Слідство.Інфо» щодо Петра Порошенка можна розглядати як процес формування негативної громадської думки. Слід зазначити, що метою цього наукового дослідження є не «відбілювання» п'ятого Президента України, а лише доведення існування і пояснення формування фрейму, який може вплинути на ставлення виборців і через це – на результати виборів.

Ключові слова: фрейм, теорія фреймінгу, постправа, журналістські розслідування, корупція.

Серед значної частини українського суспільства у 2018–2019 роках утвердилося негативне ставлення до тодішнього Президента України Петра Порошенка. Це ставлення набуло настільки масового характеру, що можна припускати створення й існування спеціального фрейму, який був поширений через мас-медіа і підкріплений цілою низкою інших публікацій.

У центрі цього дослідження – розслідування журналістів «Слідство.Інфо» в програмі «Подвійне життя президента: Порошенко – офшори і траст», яка з'явилася у 2016 році і розповідала про знайдені у «Panama Papers» офшори, що пов'язувалися з Петром Порошенком, на той час Президентом України.

Вплив інформаційних маніпуляцій та неправдивої інформації на політичні процеси шляхом формування громадської думки є предметом пильної уваги дослідників з 2016 року, коли Брекзит та перемога Трампа на виборах президента США стимулювали поширення аналізу інформаційних маніпуляцій. Скажімо, Еліана Дюбосар, порівнюючи фрейми навколо Гіларі Клінтон і Дональда Трампа під час президентських виборів у 2016 році, зазначала, що принаймні фрейм, пов'язаний зі статевими питаннями, відіграв негативну роль для успіху жінки в традиційно чоловічому виборчому марафоні¹. В іншій статті Девід Хабаз показав, що, незважаючи на, хоч і незначне, переважання супротивників Брекзиту над прихильниками, створений засобами масової інформації фрейм з використанням декларацій про «самоуправління», «демократію» і «суверенітет» справив вирішальний вплив на історичному референдумі про вихід Великої Британії з Європейського Союзу². Один і той самий факт, поданий у різний інформаційний спосіб, може сформулювати абсолютно різну думку серед аудиторії, на яку спрямовано інформаційне повідомлення, і створити негативні репутаційні наслідки для політиків. Можна припустити, що медіа (свідомо чи ні) завдяки фрейму створюють рамкове інформаційне повідомлення, акцентуючи лише на частині інформації, яка формує надмірно позитивний чи, навпаки, надмірно негативний образ політика в очах суспільства, у такий спосіб впливаючи на його репутацію.

Маніпуляції в медіа часто досліджують з погляду постправди (Оксфордський словник англійської мови назвав *post-truth* словом 2016 року)³.

Політика постправди (післяправди) – політичні дії та думки, за яких об'єктивні факти є менш впливовими у формуванні громадської думки, ніж заклики до емоцій та особистих переконань – одна з теорій, завдяки якій дослідники намагалися пояснити вплив неточних та не завжди правдивих інформаційних повідомлень на цільову аудиторію, і як наслідок – ухвалення політичних рішень. Політика післяправди спирається на власні переконання людини, які насправді не базуються на реальних фактах.

Тобто післяправда тісно пов'язана з ефектом фреймінгу, який своєю чергою є конструктом, що передбачає висвітлення певної події однобічно, часто завдяки емоційному впливу.

Водночас немає спільного концептуального розуміння політики післяправди. Різні автори використовують цей термін по-різному. Дехто вважає, що післяправда – це не лише викривлене та вирване з контексту інформаційне повідомлення, подане емоційно, але й відверта брехня⁴.

Наше дослідження має продемонструвати деякі способи створення викривлених інформаційних повідомлень у медіа на конкретному прикладі. Для цього обрано теорію фреймінгу. Фреймінг не визначає об'єктивної правдивості чи неправдивості інформації, але дає змогу краще дослідити сам процес створення викривленого інформаційного повідомлення та є набагато точнішим щодо ролі емоцій у створенні викривленого інформаційного повідомлення.

¹ Eliana DuBosar, "Assessing Differences in the Framing of Hillary Clinton and Donald Trump During the 2016 Presidential Election," *Society* 59 (2022): 169–80, <https://doi.org/10.1007/s12115-021-00659-8>.

² David Khazab, "Framing Brexit: The Role, and the Impact, of the National Newspapers on the EU Referendum," *Newspaper Research Journal* 39, no. 4 (2018): 073953291880687, <https://doi.org/10.1177/0739532918806871>.

³ "‘Post-truth’ declared word of the year by Oxford Dictionaries," *BBC*, November 16, 2016, <https://www.bbc.com/news/uk-37995600>.

⁴ Vittorio Bufacchi, "What's the difference between lies and post-truth in politics? A philosopher explains," *The Conversation*, January 24, 2020, <https://theconversation.com/whats-the-difference-between-lies-and-post-truth-in-politics-a-philosopher-explains-130442>.

Одразу хочемо сказати, що **метою цього наукового дослідження** є не «відбілювання» п'ятого Президента України, а лише доведення існування і пояснення формування фрейму, який може вплинути на ставлення виборців і через це – на результати виборів.

Отже, об'єктом нашого дослідження обрано способи формування фреймів у політичній сфері, а предметом – формування негативного фрейму стосовно одного з кандидатів на президентських виборах 2019 року.

Методологія: фрейм-аналіз, теорія післяправди.

Реалізація мети цього дослідження передбачає виконання низки **завдань**:

1. Описати, як формується викривлене інформаційне повідомлення на прикладі розслідування журналістів «Слідство.Інфо» у програмі «Подвійне життя президента: Порошенко – офшори і траст».

2. Представити повне інформаційне повідомлення картинок, що дає змогу спрогнозувати реакцію суспільства за умови, якби журналісти подали інформаційне повідомлення повністю.

3. Розкрити фрейм як новинну рамку, що охоплює лише частину інформації щодо тієї чи тієї події.

4. Визначити емоційний компонент у формуванні фрейму як новинної рамки, що охоплює лише частину інформації щодо тієї чи тієї події, коли в центрі уваги інформаційного повідомлення не факти та експертні думки, а емоції.

Ефект встановлення рамок, або *фреймінг* (англ. *framing effect*) – це когнітивне упередження, коли люди реагують на певний вибір та/або інформацію по-різному залежно від способу подання – з позитивною чи негативною конотацією. Ефект фреймінгу – це когнітивне перекручування *форми* (не змісту) інформації, яке впливає на сприйняття її людиною. Найчастіше фрейми використовують у контексті того, як новини або ЗМІ подають інформацію. Вважається, що фрейми впливають на сприйняття новин аудиторією, а отже, їх можна розглядати як спосіб формування порядку денного другого рівня: вони не лише кажуть аудиторії, про що думати (теорія формування порядку денного), але і як думати про це питання (формування порядку денного другого рівня, теорія фреймінгу)⁵.

Засновником теорії фреймінгу є канадсько-американський соціолог Ервін Гоффман, який вивчав спілкування віч-на-віч і соціальні ритуали взаємодії та заклав основи теорії фреймінгу. У своїх працях (див., зокрема⁶) він зосередився на процесі «формування» в комунікаційному контексті, дослідив дію фреймінгу на маси й уперше довів існування ефекту фреймінгу. Гоффман зазначив, що, пізнаючи подію, людина буде обмежена в інтерпретаціях, і називав це первинними рамками. Вони створюють суспільну думку, яку важко коригувати.

За Гоффманом, концептуальні фрейми – це способи організації досвіду, що структурують індивідуальне сприйняття суспільства. Практика фреймінгу передбачає *конструювання* соціального феномену – за допомогою медіа, політичних або соціальних рухів, політичних лідерів. Якщо уявити фрейм як рамку, яка накладається на інформаційне поле, мов на аркуш паперу, на якому написані цифри, то в середину рамки потрапляють лише вибіркові факти з певним емоційним набором. У такому випадку фрейм треба розуміти як новинну рамку. Новинна рамка – це фрейм, який функціонує в ЗМІ⁷.

Спілкування відбувається в межах фреймів, що містять такі елементи, як повідомлення, авдиторія, месенджер, засіб, зображення, контекст та головно моральні й концептуальні фрейми.

Фрейм-аналіз пов'язаний з ідеологічною роллю медіа, оскільки, досліджуючи фреймінг, можна знайти взаємозв'язок між новинами та поділом влади у суспільстві, тому фреймінг насамперед досліджують не як випадкове нав'язування альтернативного сприйняття та нових сенсів, а як методичну зброю пропаганди в епоху післяправди.

⁵ Framing Theory. Mass Communication Theory, <https://masscommtheory.com/theory-overviews/framing-theory/>

⁶ Erving Goffman, *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience* (Northeastern University Press, 1986), Later Reprint Edition.

⁷ Alberto Ardèvol-Abreu, "Framing theory in communication research in Spain. Origins, Development and current situation," *Revista Latina de Comunicación Social* 70 (2015): 423–50, <https://doi.org/10.4185/RLCS-2015-1053en>.

Вчені з багатьох дисциплін використовують термін «ефект кадрування» для позначення різних явищ. У цій статті акцентовано роль фрейму у формуванні викривлених інформаційних повідомлень, що призводить до маніпуляцій та помилкового сприйняття фактів. Це здебільшого передбачає викладення тієї самої інформації в позитивному чи негативному ключі та використання емоцій замість фактів.

Президентські та парламентські вибори 2014 року привели до утворення вельми нестабільного розподілу політичної влади в політичній системі України. Петро Порошенко, отримавши мандат довіри вже в першому турі, заявив про свої євроінтеграційні та реформаторські наміри у Брюсселі 25 вересня 2014 року⁸. Для реалізації цих намірів йому потрібна була більшість однодумців у Верховній Раді України. Одразу після парламентських виборів сформувалася коаліція «Європейська Україна», що складалася з 302 депутатів – представників 5 політичних сил, які попри задекларовану єдність були політичними конкурентами. Однак уже у 2016 році рештки цієї коаліції мали лише 226 голосів. Пояснюючи припинення участі в парламентській коаліції, колишні союзники звинувачували Президента та Уряд у співпраці з олігархами та представниками уламків Партії регіонів. Фракція «Самопоміч» та «Батьківщина» почали обговорення дострокових виборів до Верховної Ради^{9,10}.

Розпочалася гостра політична конкуренція між колишніми коаліційними союзниками, кожен з яких готувався до можливих дострокових виборів до парламенту, намагаючись поліпшити власні шанси на переобрання.

Одночасно у ЗМІ почалась інтенсивна кампанія звинувачення Президента України в низці помилок і невиконаних обіцянок. Преса акцентувала увагу головню на невирішеному питанні продажу бізнес-активів Петра Порошенка, що він обіцяв на початку своєї каденції.

У 2016 році програма «Слідство.Інфо» опублікувала розслідування «Подвійне життя президента: Порошенко – офшори і траст» щодо знайденої у витоку конфіденційної інформації юридичної фірми «Mossack Fonseca», яка спеціалізується на роботі з офшорами, про компанію «Prime Asset Partners Limited (BVI)», власником якої є Петро Порошенко, який на той час був Президентом України. Журналісти «Слідство.Інфо» акцентували на тому, що щодня ми чуємо про смерті, постраждалих та зниклих, згадуючи трагедію Іловайська, поки Порошенко намагається просунути свій бізнес. «Слідство.Інфо» ставить Порошенка поруч із негативним в уявленні більшості українців Путіним, який також фігурує в «Panama Papers». «Слідство.Інфо» позиціює офшори Петра Порошенка як фрейм, адже протягом усього розслідування не було пояснено технічну роль офшорів, а лише наведено окремий факт наявності офшору, що повідомляється міжнародними ЗМІ в одному списку з Путіним¹¹.

Якщо в поданні домінує один кадр, насамперед той, що походить з елітного джерела, споживач інформації зазвичай керуватиметься цим кадром. У випадку розслідування – це кадри війни, а не фінансове розслідування щодо офшорів. Висвітлення новин може суттєво впливати на те, як читачі новин або глядачі осмислюють новинні події та їхніх основних гравців.

Твердження журналістів, що Порошенко намагається просунути свій бізнес, подає аргументацію стосовно того, чому люди мають змінити своє ставлення до Порошенка як до президента та політика. Паралельна тема в розслідуванні тисне на емоції та конструює негативну інформаційну рамку, бо розвиток офшорів відбувається на момент боїв за Іловайськ¹².

⁸ Віталій Єремідца, «Заяви Порошенка: У ЄС вітають, а в Росії не задоволені», *Радіо Свобода*, 25 вересня 2014, <https://www.radiosvoboda.org/a/26606272.html>.

⁹ Дмитро Прокопчук, «Самопоміч вийшла із коаліції у Верховній Раді», *Deutsche Welle*, 18 лютого 2016, <https://amp.dw.com/uk/самопоміч-вийшла-із-коаліції-у-верховній-раді/a-19056122>.

¹⁰ «“Батьківщина” вимагає відставки Яценюка або дострокових виборів», *Дзеркало тижня*, 17 лютого 2016, https://zn.ua/ukr/amp/POLITICS/batkivschina-vimagaye-vidstavki-yacenyuka-abo-dostrokovih-viboriv-radi-200061_.html.

¹¹ hromadske, «Подвійне життя президента: Порошенко – офшори і траст», Розслідування, 2016, YouTube, <https://www.youtube.com/watch?v=nu5f2kZzT5U>.

¹² Наташа Тарчевська, «Дев'ята річниця кривавого серпня: головні факти про Іловайський котел», *Факти ICTV*, 29 серпня 2023, <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230829-shosta-richnytsya-kryvavogo-serpnya-golovni-fakty-pro-ilovajskij-kotel/>.

На момент виходу розслідування у 2016 році деякі медійні майданчики вже характеризували Порошенка як «шоколадного магната», «баригу», «того, що заробляє на крові» тощо. Журналісти робили акцент на тому, що з 2014 року Росія в Україні вчиняла воєнні злочини, але це не зупиняло Петра Порошенка до 2017 року активно вести бізнес на території Росії, заробляючи гроші на Липецькій фабриці «Рошен». У такий спосіб уже було встановлено негативні рамки, підсилені розслідуванням «Слідство.Інфо».

Якщо говорити конкретніше, то створення цих рамок мови та значення видно в тому, як ЗМІ подають нам певну інформацію, пов'язану з політичними питаннями, і намагаються сформувавши повідомлення, орієнтуючись на наші психологічні схеми. А теорія фреймінгу якраз і пояснює створення рамок мови та значення, які допомагають нам генерувати моральні концепції, утверджувати цінності та викликати емоції¹³.

Формування фреймів новин визначається різними чинниками.

Передовсім, ідеологія, цінності та установки впливають на спосіб висвітлення журналістами подій. Крім того, професійні норми також відіграють важливу роль у формуванні фреймів.

Другим чинником, який впливає на формування фреймів новин, є політична орієнтація ЗМІ, які поширюють інформацію. Залежно від своїх політичних настанов ЗМІ можуть надавати різну інтерпретацію подій¹⁴.

Третім чинником впливу на формування фреймів новин є зовнішні чинники, як-от політичні лідери, впливові особи або еліти. Ці чинники можуть мати значний вплив на спосіб висвітлення подій та створюють контекст для формування фреймів.

Формування фрейму відбулося і в кейсі, проаналізованому в нашій статті. Суть у тому, що «Слідство.Інфо» змінює думку суспільства, маніпулюючи фактами війни та акцентуючи на намаганнях Петра Порошенка заробити гроші. Таке подання інформації орієнтоване на емоції, що не спонукає людей до критичного осмислення ситуації та спричиняє формування думки про президента в негативному ключі. Проте, якщо розібрати кейс, аргументуючи його складники, то ситуація є не настільки очевидною.

Насправді ж метою дій Порошенка щодо створення офшору було виконання обіцянки передати бізнес в управління банку «Rothschild», щоб уникнути конфлікту інтересів під час перебування на посту президента.

По-перше, основною метою створення компанії «Prime Asset Partners Limited (BVI)» на Британських Віргінських островах було створення спеціального підприємства (SPV) для передання бізнесу в управління банку «Rothschild», а не мінімізація податкової бази, як у решти учасників скандалу «Panama Papers»¹⁵.

По-друге, єдиною метою офшору й відкритого рахунку було передання активів президента у «сліпий» траст банку з визнаною репутацією. «Сліпий» траст використовується для того, щоб уникнути конфлікту інтересів¹⁶.

По-третє, згідно з документами, отриманими OCCRP (проект розслідування корупції та організованої злочинності, який долучився до низки гучних розслідувань, включно з оглядом сфери офшорних послуг, організованою злочинністю власників футбольних клубів, казино та індустрії безпеки), загальна вартість акцій Порошенка – 3000 доларів (на відміну від мера Одеси Геннадія Труханова, який має 20 офшорних компаній та громадянство РФ, або ж президента РФ Володимира Путіна, у якого офшорів на 2 млрд доларів)¹⁷.

¹³ Жанна Петровська, «Ефект фреймінгу: пострадянський та західний досвід», *Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика»* 44 (2018): 172–8.

¹⁴ «Порошенко відокремлює себе від інших учасників офшорного скандалу», *Українська правда*, 6 квітня 2016, <https://www.pravda.com.ua/news/2016/04/6/7104570/>.

¹⁵ «Юристи Порошенка: У слідчих БВО немає претензій до Prime Asset Partners», *Економічна правда*, 22 червня 2018, <https://www.epravda.com.ua/news/2018/06/22/638081/>

¹⁶ Там само.

¹⁷ «Порошенко відокремлює себе від інших учасників офшорного скандалу»; Anna Babinets, “Panama Papers Yield Smoking Gun on Odesa Mayor’s Russian Passport,” *OCCRP*, June 20, 2018, <https://www.occrp.org/en/panamapapers/panama-papers-yield-smoking-gun-on-odesa-mayors-russian-passport>.

Наведених нами фактів немає в розслідуванні «Слідство.Інфо», тож можна зробити висновок, що журналісти свідомо або несвідомо зманіпулювали думкою суспільства, що негативно вплинуло на рейтинг та сприйняття Петра Порошенка як президента.

Журналісти, які ставлять на сенсаційний контент, часто використовують драматичні звукові ефекти та короткі перерви між кадрами. У нашому кейсі це кадри війни. Ця стратегія відома як «сенсаційність». Розслідування журналістики починається з фрази: «У серпні 2014-го українцям було страшно слухати новини, особливо тим, чий близькі воювали на Донбасі», далі йде опис, сенс якого в тому, що, поки українці гинули в Іловайську, Президент України переймався створенням офшорної компанії.

Слово «розслідування» викликає у споживача інформації довіру й очікування сенсацій. Центральною фігурою розслідування є Петро Порошенко, довкола якого відбуваються скандали. Увага до нього прикута постійно, тож це підсилило вплив на суспільство. Мовна машина навколо Порошенка зіграла на руку журналістам, адже активне використання у ЗМІ наративів, що президент заробляє гроші на крові, ефектніше впливає на думку глядача.

Когнітивне упередження фреймінгу виникає, коли людина формує свою думку на підставі того, як інформацію було представлено, замість реального значення цієї інформації. Наприклад, якщо діяльність політичної організації була негативно зображена в загальнодоступних медіа, людина може сформувати негативну думку про цю організацію незалежно від реальної суті справи.

Який зв'язок між офшорами та Іловайськом? Якщо президент порушив закон під час передання бізнесу в управління, то доцільно розглядати саме порушення закону поза контекстом війни.

Пряма мова в розслідуванні: «На сході України розгортаються трагічні події, які згодом назвуть “Іловайським котлом”. Українські бійці потрапляють в оточення російських військових»¹⁸.

Отже, на початку вересня 2014 року у Петра Порошенка було дві проблеми. Перша – бізнесова: як оперативно оформити листи про благонадійність. Друга – державна: як розібратися з тим, що сталося в Іловайську. Лише за пів року з'явиться офіційна статистика Іловайської трагедії – 459 загиблих, 457 поранених та 180 полонених. Процес визволення останніх затягнувся на місяці. Листи про благонадійність, звісно ж, написали швидше.

Проте, якщо глибше проаналізувати дослідження, можна дійти висновку, що Петро Порошенко не вчинив нічого протизаконного або морально неприпустимого, що могло б викликати таку реакцію в суспільства.

Як наслідок – репутацію президента було спотворено, а внутрішній розкол суспільства поглибився. Частина суспільства вимагала пояснень від президента, і такі пояснення було надано. Порошенко заявив, що підписав договір про передання власної частки у «Рошен» до незалежного трасту, заснованого на моделі сліпого трасту¹⁹.

Фреймінг не визначає об'єктивної правдивості чи неправдивості інформації, тому в поданому кейсі він негативно вплинув на Петра Порошенка, який на той час був президентом, та на Україну, яку він очолював. «Панамська історія Порошенка – це насамперед удар по репутації України. Президент-мільйонер бідної країни намагається використати сумнівні офшори для оформлення бізнес-угоди. Навіть якщо з юридичної точки зору у цьому й немає нічого кримінального, то з точки зору європейців це виглядає дико», – вважає журналіст Сергій Руденко²⁰.

Цікаво, що журналісти «Слідство.Інфо» стверджують: «Ми досі не розуміємо, чому активна фаза перебудови Порошенком своєї кондитерської корпорації збіглася з найтрагічнішими подіями в новітній історії України. Ми також не знаємо, чи заважав цей процес главі держави виконувати свої функції, та в цих подіях чітко простежуються дві паралельні лінії – українців, які ціною

¹⁸ hromadske, «Офшори державного рівня [Порошенко, Труханов]», YouTube, 3 квітня 2016. Відео, 40:46, <https://www.youtube.com/watch?v=I-Ux0Fj5NJM>.

¹⁹ «Порошенко передав “Рошен” в управління “сліпому трасту”», *LB.ua*, 14 січня 2016, https://lb.ua/economics/2016/01/14/325558_poroshenko_peredal_roshen.html.

²⁰ Сергій Руденко, «Офшорний рай як політичне чистилище для Порошенка», *DW*, 8 квітня 2016, <https://www.dw.com/uk/коментар-офшорний-рай-як-політичне-чистилище-для-порошенка/a-19173671>.

власного життя боронили Україну, та президента, який у той же час видумував хитромудрі фінансові конструкції, як би не платити податки своїй державі»²¹. Тобто журналісти в розслідуванні не змогли з'ясувати, чи заважав процес передачі бізнесу в управління банку «Rothschild» виконанню обов'язків президента, але негативну думку щодо президента сформулювали.

З юридичного погляду, складу злочину в діях Порошенка немає. У Генеральній прокуратурі України не вбачають «складу злочину» в оприлюднених документах панамської юридичної компанії «Mossack Fonseca» щодо активів президента Петра Порошенка²².

Створення компаній в іноземній юрисдикції було єдиним можливим шляхом для передання активів Порошенка в управління авторитетної міжнародної трастової структури. Юристи зазначають, що статутні фонди іноземних компаній не оплачувалися, а акції, що належали Порошенку, номінальної вартості не мали, і тому не підлягали декларуванню за українським законодавством²³. Продажу корпорації не було, гроші на рахунок не надходили, відповідно, не було й ухилення від сплати податків.

Висновки. Отримані в цьому дослідженні результати можуть пояснювати, як утворюється цілий клас політичних явищ, яким притаманне використання теорії фреймінгу.

1. Викривлене сприйняття суспільством інформації формується за допомогою маніпуляцій та наявних фактів паралельної теми, в нашому випадку – Іловайської трагедії та загалом війни на Сході України. Також важливу роль відіграє «мовна машина».

2. У суспільства легко викликати реакцію, якщо використовувати теми, які є наболілими або ж активно обговорюються.

3. Кейс містить інформацію, подану лише під одним кутом зору. Це не дає змоги глядачеві сформулювати свою думку, а в такому разі журналістам легко нав'язати бажану їм картинку.

4. Журналісти формують роль і сенс викривлення інформації. Вони використовують історії з життя людей або ж маніпулятивні картинки, які спотворюють інформацію.

5. Емоційним компонентом у кейсі є різка зміна кадрів із позитивного на негативний, а також накладання відповідних звуків. У розслідуванні багато емоцій, а не коментарів експертів, які могли б повною мірою розкрити суть розслідування.

6. Виконання Порошенком обіцянок, першою з яких була обіцянка безвізу з Європейським Союзом, посилювало небезпеку для інших політичних сил в Україні опинитися на маргінезі політичного життя. Тож учорашні союзники Президента, які готувалися стати його опонентами на майбутніх дострокових виборах, якщо б такі відбулися, охоче доєдналися до зливи звинувачень, не особливо піклуючись про аргументацію цих звинувачень. Намагання прихильників Порошенка вести контргру виглядали слабко на фоні дій і заяв політичних лідерів різних, часом протилежних орієнтацій. У цих умовах стало практично неможливим об'єктивно розібратися в усій масі звинувачень, і розглянутий тут фрейм не лише утвердився в суспільно-політичному житті, але й набув подальшої сили завдяки новим звинуваченням, перебільшенням неминучих у діях посадовця помилок.

7. Фрейми є інструментом політичної боротьби, у якій перемагає фрейм, зміст якого суспільство вважає реальним, що і демонструє приклад кейсу Порошенка, який програв президентські вибори 2019 року. Його заяви щодо офшорів більшість суспільства не почула. Методом нейтралізації негативних фреймів може стати створення та поширення позитивних фреймів, у реальність яких повірить споживач фрейму. Однак сенсаційність журналістських розслідувань, навіть тенденційних, зазвичай переважає критичне мислення виборців.

²¹ hromadske, «Офшори державного рівня [Порошенко, Труханов]».

²² «Юристи Порошенка: офшори потрібні були для створення “сліпого трасту”», *BBC News Україна*, 4 квітня 2016, https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/04/160404_poroshenko_panama_upd_sa.

²³ «Юррадник: дії Порошенка щодо активів Roshen були законними», *Радіо Свобода*, 4 квітня 2016, <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27653972.html>.

Список використаних джерел

- Дзеркало тижня. «“Батьківщина” вимагає відставки Яценюка або дострокових виборів», *Дзеркало тижня*, 17 лютого 2016. https://zn.ua/ukr/amp/POLITICS/batkivschina-vimagaye-vidstavki-yacenyuka-abo-dostrokovih-viboriv-radi-200061_.html.
- Економічна правда. «Юристи Порошенка: У слідчих БВО немає претензій до Prime Asset Partners». *Економічна правда*, 22 червня 2018. <https://www.epravda.com.ua/news/2018/06/22/638081/>
- Єрміца, Віталій. «Заяви Порошенка: У ЄС вітають, а в Росії не задоволені». *Радіо Свобода*, 25 вересня 2014. <https://www.radiosvoboda.org/a/26606272.html>.
- Петровська, Жанна. «Ефект фреймінгу: пострадянський та західний досвід». *Вісник Львівського університету. Серія «Журналістика»* 44 (2018): 172–8.
- Прокопчук, Дмитро. «Самопоміч вийшла із коаліції у Верховній Раді». *Deutsche Welle*, 18 лютого 2016. <https://amp.dw.com/uk/самопоміч-вийшла-із-коаліції-у-верховній-раді/a-19056122>.
- Радіо Свобода. «Юрадник: дії Порошенка щодо активів Roshen були законними». *Радіо Свобода*, 4 квітня 2016. <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27653972.html>.
- Руденко, Сергій. «Офшорний рай як політичне чистилище для Порошенка». *Deutsche Welle*, 8 квітня 2016. <https://www.dw.com/uk/коментар-офшорний-рай-як-політичне-чистилище-для-порошенка/a-19173671>.
- Тарчевська, Наташа. «Дев'ята річниця кривавого серпня: головні факти про Іловайський котел». *Факти ICTV*, 29 серпня 2023. <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230829-shosta-richnytsya-kryvavogo-serpnya-golovni-fakty-pro-ilovajskyj-kotel/>.
- Українська правда. «Порошенко відокремлює себе від інших учасників офшорного скандалу». *Українська правда*, 6 квітня 2016. <https://www.pravda.com.ua/news/2016/04/6/7104570/>
- BBC News Україна. «Юристи Порошенка: офшори потрібні були для створення “сліпого трасту”». *BBC News Україна*, 4 квітня 2016. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/04/160404_poroshenko_panama_upd_sa_hromadske. «Офшори державного рівня [Порошенко, Труханов]». YouTube, 3 квітня 2016. Відео, 40:46. <https://www.youtube.com/watch?v=l-Ux0Fj5NJM>.
- hromadske. «Подвійне життя президента: Порошенко – офшори і траст». Розслідування, 2016. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=nu5f2kZzT5U>.
- LB.ua. «Порошенко передав “Рошен” в управління “сліпого трасту”». *LB.ua*, 14 січня 2016. https://lb.ua/economics/2016/01/14/325558_poroshenko_peredal_roshen.html.
- Ardèvol-Abreu, Alberto. “Framing Theory in Communication Research in Spain. Origins, Development and Current Situation.” *Revista Latina de Comunicación Social* 70 (2015): 423–50. <https://doi.org/10.4185/RLCS-2015-1053en>.
- Babinets, Anna. “Panama Papers Yield Smoking Gun on Odesa Mayor’s Russian Passport.” *OCCRP*, June 20, 2018. <https://www.occrp.org/en/panamapapers/panama-papers-yield-smoking-gun-on-odesa-mayors-russian-passport>.
- BBC. “‘Post-truth’ declared word of the year by Oxford Dictionaries.” *BBC*, November 16, 2016. <https://www.bbc.com/news/uk-37995600>.
- Bufacchi, Vittorio. “What’s the difference between lies and post-truth in politics? A philosopher explains.” *The Conversations*, January 24, 2020. <https://theconversation.com/whats-the-difference-between-lies-and-post-truth-in-politics-a-philosopher-explains-130442>.
- DuBosar, Eliana. “Assessing Differences in the Framing of Hillary Clinton and Donald Trump During the 2016 Presidential Election.” *Society* 59 (2022): 169–80. <https://doi.org/10.1007/s12115-021-00659-8>.
- Framing Theory. Mass Communication Theory. <https://masscommtheory.com/theory-overviews/framing-theory/>
- Goffman, Erving. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Northeastern University Press, 1986. Later Reprint Edition.
- Khabaz, David. “Framing Brexit: The Role, and the Impact, of the National Newspapers on the EU Referendum.” *Newspaper Research Journal* 39, no. 4 (2018): 073953291880687. <https://doi.org/10.1177/0739532918806871>.

Bibliography

- Ardèvol-Abreu, Alberto. “Framing Theory in Communication Research in Spain. Origins, Development and Current Situation.” *Revista Latina de Comunicación Social* 70 (2015): 423–50. <https://doi.org/10.4185/RLCS-2015-1053en>.
- Babinets, Anna. “Panama Papers Yield Smoking Gun on Odesa Mayor’s Russian Passport.” *OCCRP*, June 20, 2018. <https://www.occrp.org/en/panamapapers/panama-papers-yield-smoking-gun-on-odesa-mayors-russian-passport>.

- BBC News Ukraine. "Iurysty Poroshenka: ofshory potrebni buly dlia stvorennia "slipoho trastu" ["Poroshenko's lawyers: offshore were needed for creating "Blind Trust"]. *BBC News Ukraine*, April 4, 2016. https://www.bbc.com/ukrainian/politics/2016/04/160404_poroshenko_panama_upd_sa [in Ukrainian].
- BBC. "'Post-truth' declared word of the year by Oxford Dictionaries." *BBC*, November 16, 2016. <https://www.bbc.com/news/uk-37995600>.
- Bufacchi, Vittorio. "What's the difference between lies and post-truth in politics? A philosopher explains." *The Conversation*, January 24, 2020. <https://theconversation.com/whats-the-difference-between-lies-and-post-truth-in-politics-a-philosopher-explains-130442>.
- DuBosar, Eliana. "Assessing Differences in the Framing of Hillary Clinton and Donald Trump During the 2016 Presidential Election." *Society* 59 (2022): 169–80. <https://doi.org/10.1007/s12115-021-00659-8>.
- Dzerkalo tyzhnia. "Batkivschyna vymahaye vidstavky Yatseniuka abo dostrokovykh vyboriv" ["Batkivschyna claims Yatseniuk's dismissal or pre-term election"]. *Dzerkalo tyzhnia*, February 17, 2016. https://zn.ua/ukr/amp/POLITICS/batkivschyna-vimagaye-vidstavki-yacenyuka-abo-dostrokovih-vyboriv-radi-200061_.html [in Ukrainian].
- Ekonomichna Pravda. "Iurysty Poroshenka: U slidchykh BVO nemaye pretensiy do Prime Asset Partners" ["Poroshenko's lawyers say the BVO detectives have no claims on Poroshenko"]. *Ekonomichna Pravda [European Truth]*, June 22, 2018. <https://www.epravda.com.ua/news/2018/06/22/638081/> [in Ukrainian].
- Framing Theory. Mass Communication Theory. <https://masscommtheory.com/theory-overviews/framing-theory/>
- Goffman, Erving. *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*. Northeastern University Press, 1986. Later Reprint Edition.
- hromadske. "Ofshory derzhavnogo rivnia [Poroshenko, Trukhanov]" ["Offshores of the State level"]. YouTube, April 3, 2016. Video, 40:46. <https://www.youtube.com/watch?v=l-Ux0Fj5NJM> [in Ukrainian].
- hromadske. "Podviine zhyttia prezydenta: Poroshenko – ofshory i trast. Rozsliduvannia" ["Double life of the president: Poroshenko – offshore and trust investigation"]. 2016. YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=nu5f2kZzT5U> [in Ukrainian].
- Khabaz, David. "Framing Brexit: The Role, and the Impact, of the National Newspapers on the EU Referendum." *Newspaper Research Journal* 39, no. 4 (2018): 073953291880687. <https://doi.org/10.1177/0739532918806871>.
- LB.ua. "Poroshenko peredav 'Roshen' v upravlinnia 'slipomu trastu'" ["Poroshenko has given out "Roshen" administration to the Blind Trust"]. *LB.ua*, January 14, 2016. https://lb.ua/economics/2016/01/14/325558_poroshenko_peredal_roshen.html [in Ukrainian].
- Petrovska, Zhanna. "Framing Effect: Post-Soviet and Western Experience." *Visnyk Lvivskoho Universytetu. Seria Zhurnalistyka [Visnyk of the Lviv University. Series Journalism]* 44 (2018): 172–8 [in Ukrainian].
- Prokopchuk, Dmytro. "Samopomich vyishla z koalitsii u Verkhovniy Radi" ["Samopomich left the Coalition in Verkhovna Rada"]. *Deutsche Welle*, February 18, 2016. <https://amp.dw.com/uk/самопоміч-вийшла-із-коаліції-у-верховній-раді/a-19056122> [in Ukrainian].
- Radio Liberty. "Iuradnyk: Diyi Poroshenka schodo aktyviv Roshen buly zakonnyymi" ["Law adviser: Poroshenko's actions on the assets were legal"]. *Radio Liberty*, April 4, 2016. <https://www.radiosvoboda.org/a/news/27653972.html> [in Ukrainian].
- Rudenko, Serhii. "Ofshorniy ray yak politychne chystylische dlia Poroshenka" ["Offshore paradise like a political Purgatory"]. *Deutsche Welle*, April 8, 2016. <https://www.dw.com/uk/-19173671> [in Ukrainian].
- Tarchevska, Natasha. "Deviata richnytsia kryvavogo serpnia: holovni fakty pro Ilovays'kyi kotel" ["The ninth anniversary of bloody August: Mail facts about Ilovaisk"]. *Fakty ICTV*, August 29, 2023. <https://fakty.com.ua/ua/ukraine/20230829-shosta-richnytsya-kryvavogo-serpnia-golovni-fakty-pro-ilovajskij-kotel/> [in Ukrainian].
- Ukrainska Pravda. "Poroshenko vidokremliuie sebe vid inshykh uchashnykiv ofshornoho skandalu" ["Poroshenko separates himself from other persons of the Offshore Scandal"]. *Ukrainska Pravda*, April 6, 2016. <https://www.pravda.com.ua/news/2016/04/6/7104570/> [in Ukrainian].
- Yeremitsa, Vitalii. "Zayavy Poroshenka: U EU vitayut', a v Rosii ne zadovoleni" ["Poroshenko's announcements: EU greets but Russia is not satisfied"]. *Radio Liberty*, September 25, 2014. <https://www.radiosvoboda.org/a/26606272.html> [in Ukrainian].

Oleksandr Demianchuk

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Kateryna Roshuk

National University of Kyiv-Mohyla Academy

FRAMING AS A MEANS OF SHAPING NEGATIVE PUBLIC OPINION ABOUT POLITICIANS IN THE MEDIA

Abstract

This article presents an analysis of framing as a tool for manipulating public opinion. In the study, frame is defined as an operational construct for altering the perceptions of media consumers according to the needs of political power. The article includes an investigation into the offshore accounts of Ukraine's fifth president, Petro Poroshenko, conducted by journalists from NGO "Slidstvo.Info." Our study indicates that this story has had a negative impact not only on Poroshenko but also on Ukraine's reputation because of a negative effect in the international community: while the country is facing an internal crisis, its president seems to be trying to earn money for his personal needs, which sounds unacceptable to Europeans. By putting informational frames the framing itself does not determine the objective truth or falsehood of information but makes influence on the Agenda Setting of the first and second levels. Additionally to the framing theory the authors have explored the notion of "post-truth" politics – political actions and thoughts, by which (according to the Oxford Dictionary) objective facts appear to be less influential in public opinion formation as compared to calling upon some emotions and personal attitudes. This is one of the theories with which the authors tried to explain the effect of unspecific and not always truthful informational messages on the targeted audience and hence – on he political decisions making.

In this particular case, the frame formed in such a way had had a negative effect on the attitude of numerous voters towards Petro Poroshenko. From the perspective of framing theory, the "Slidstvo.Info" investigation regarding Petro Poroshenko can be seen as a process of shaping negative public opinion. We stress that the goal of this study is rather to prove such a frame existence and explanation of its formation that may distort the voters attitude than "whitening" of the fifth President of Ukraine.

Keywords: frame, framing theory, post-truth, journalistic investigation, corruption.

Матеріал надійшов 3 квітня 2024 р.

Дем'янчук Олександр Петрович – доктор політичних наук, доцент, в. о. декана факультету соціальних наук і соціальних технологій, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Demianchuk Oleksandr – Dr.Sc. in Political Sciences, Associate Professor, Acting Dean of the Faculty of Social Sciences and Social Technologies, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0000-0003-1389-1714

E-mail: demyanchuk@ukma.edu.ua

Рошук Катерина Сергіївна – здобувачка магістерської ОП «Політологія», факультет соціальних наук і соціальних технологій, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Roshuk Kateryna – Master's degree student, educational program "Political Sciences", Faculty of Social Sciences and Social Technologies, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0009-0002-1181-1047

E-mail: k.roshuk@ukma.edu.ua

.....
Цитування (Чикаго: виноска і бібліографія):

Дем'янчук, Олександр, та Катерина Рошук. «Фрейм як засіб формування у ЗМІ негативної суспільної думки про політика». *Empirio* 1, № 2 (2024): 3–13. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.3-13>

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Demianchuk, Oleksandr, and Kateryna Roshuk. "Framing as a Means of Shaping Negative Public Opinion about Politicians in the Media." *Empirio* 1, no. 2 (2024): 3–13. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.3-13> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.14-24>
УДК 37.01

Тимур Демчук

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

<https://orcid.org/0000-0001-8259-3177>

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА: МІЖДИСЦИПЛІНАРНІСТЬ У СТАНОВЛЕННІ КАТЕГОРІЇ

У статті розглянуто історичні витоки та сучасні умови становлення й трансформації змісту категорії «громадянська освіта». Починаючи з XVIII ст. громадянську освіту було визнано важливим інструментом для формування громадянської свідомості та сприяння активній участі громадян у демократичних процесах. У статті наголошено на оновленій актуальності громадянської освіти в Україні, особливо після Революції Гідності, що зумовило прийняття державою Концепції розвитку громадянської освіти у 2018 р., основи якої було закладено в новому Законі України «Про освіту» 2017 року. Досліджено різні визначення громадянської освіти – від широких трактувань, що охоплюють процеси, які впливають на переконання, спроможності та дії людей, до вузьких, зосереджених на формальних освітніх програмах. Автор стверджує, що ефективна громадянська освіта не може існувати поза контекстом демократії, підкреслюючи її роль у формуванні громадян, здатних брати участь у політичних процесах, захищати демократичні цінності та сприяти національній безпеці. Також проаналізовано різні моделі демократії та їхній вплив на громадянську освіту, запропоновано збалансований підхід, згідно з яким важливі ролі відіграють як держава, так і громадянське суспільство. Цей комплексний аналіз має на меті надати рекомендації щодо поліпшення впровадження та впливу політики громадянської освіти в Україні, забезпечуючи виховання обізнаних, відповідальних та активних громадян.

Ключові слова: громадянська освіта, демократія, громадянин, національна безпека, державна освітня політика, конфлікт держави і суспільства.

Проблематика громадянської освіти природно постала з появою громадян та модерних держав. Починаючи з XVIII ст. в середовищі педагогів, політичних мислителів та державних діячів, по-перше в США, розгортаються дискусії щодо самого терміна, форми, моделі, компонентів та результатів громадянської освіти. Як зауважив свого часу Джон Дьюї, держави з XVIII ст. почали використовувати освіту для побудови національного суверенітету та формування громадян, а не просто людей¹. Для демократичних держав постала проблема відтворення наявного суспільно-політичного порядку, що себе регулює і балансує завдяки активній участі громадян у політичному процесі. Освіта виявилась для цього основним інструментом. Актуальність теми громадянської освіти для України зросла після Революції Гідності і посилилась у період повномасштабного вторгнення РФ в Україну після лютого 2022 р. У 2018 р. на рівні держави було прийнято Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні². Основу для цієї концепції було закладено в новому Законі «Про освіту», ухваленому у 2017 р.³

Мета цієї статті – дослідити походження, складність та еволюцію поняття «громадянська освіта», його трактування в системі сучасної української освіти та надати рекомендації щодо коригування політики впровадження громадянської освіти в Україні стосовно відповідальності за перебіг і результати імплементації громадянської освіти та співвідношення ролі держави і громадянського суспільства в розбудові інститутів громадянської освіти.

Для визначення змісту категорії «громадянська освіта» науковці використовують різні підходи. Їх можна розмістити на умовній шкалі, розташованій між двома підходами.

Перший з них – максимально широке трактування. У Стенфордській філософській енциклопедії зазначено, що громадянська освіта охоплює процеси, які впливають на переконання, зобов'язання, спроможності та дії людей як членів або потенційних членів спільнот⁴. Відповідно до цього тлумачення громадянська освіта не має бути спрямованою чи свідомо кимось спроектованою. Все відбувається само собою: інституції та спільноти передають цінності й норми соціалізантам без ознак суспільної користі та сприяння ефективним комунікаціям суспільства і держави. Такий підхід у визначенні громадянської освіти, звісно, не обмежується формальною шкільною освітою дітей та молоді. Сім'ї, уряди, релігії, медіа, дозвілля – це все інституції, залучені до громадянської освіти, яку розуміють як процес, що триває протягом усього життя людини.

Другий підхід – більш вузьке тлумачення терміна «громадянська освіта» – частіше використовують учені в наукових розвідках і експерти на практиці. Науковці визначають громадянську освіту через спеціально розроблені навчальні програми в школі та університеті⁵. Такий підхід зручно використовувати, адже шкільна програма й окремі навчальні програми в університетах – це те, що можна створювати, змінювати та вимірювати. Також, як стверджує Емі Гутман, шкільна освіта – це найбільш продумана форма людського навчання⁶.

Проте ці два полюси не дають нам повного уявлення про те, що таке громадянська освіта, бо не містять розуміння її суспільного призначення, контексту та інструментів.

Досліджуючи умови, в яких практики громадянської освіти можуть бути найефективнішими, більшість науковців вказують на демократію. По суті, громадянська освіта не може існувати без демократії⁷.⁸ Проблема ускладнюється тим, що немає єдиного визначення демократії. Отже, для визначення громадянської освіти потрібно розглянути різні визначення демократії. Маріо Карретеро,

¹ John Dewey, *Democracy and Education* (Mineola, NY: Dover Publications, 2004 [1916]), 90.

² Кабінет Міністрів України, *Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні*, Розпорядження 710-р, 3 жовтня 2018, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10>.

³ Верховна Рада України, *Про освіту*, Закон України 2145-VIII, ухвалено 5 вересня 2017, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.

⁴ Jack Crittenden and Peter Levine, "Civic Education," in *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, eds. Edward N. Zalta and Uri Nodelman (Fall 2023 Edition), <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/civic-education/>

⁵ Crittenden and Levine, "Civic Education."

⁶ Amy Gutmann, *Democratic Education* (Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987), 57.

⁷ Amy Gutmann and Dennis Thompson, *Why deliberative democracy?* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004).

⁸ Martha Nussbaum, "Education and democratic citizenship: capabilities and quality education," *Journal of Human Development* 7(3) (2006): 385–95.

Гелен Гасте та Анджела Бермудес (Carretero, Haste, Bermudez) пропонують розглянути громадянську освіту через призму чотирьох визначень демократії: процедурна демократія (*procedural democracy*), дорадча демократія (*deliberative democracy*), демократія як соціальна справедливість (*democracy as social justice*) та демократія як спосіб життя (*democracy as a mode of living*)⁹.

Процедурна демократія – це демократія як система та процес ухвалення рішень на основі представлення інтересів і процедур участі, які базуються на принципах свободи, рівності та верховенства права. Отже, громадянська освіта в такому разі фокусується на формуванні в учнів знань про залучення до формальних інститутів та механізмів політичної участі на кшталт виборів чи виборчих кампаній. У такому підході превалюють рішення більшості з намаганням знайти консенсус, але головним все ж є підтримання порядку, який забезпечується інтересами більшості.

Дорадча демократія поділяє всі принципи процедурної, але йде далі. Громадянська освіта в зазначеному контексті робить акцент на важливості конфлікту, моральних дилем та можливості не погоджуватись із соціальним та політичним порядком. Адже тяжіння до стабільності й порядку за процедурної демократії може призводити до маргіналізації альтернативних поглядів¹⁰. По суті, дорадча демократія зміщує акцент з правління більшості до захисту прав меншостей. Громадянська освіта в умовах дорадчої демократії фокусується на розвитку спроможностей критичного мислення її носіїв, вмінні аргументовано дискутувати щодо моральних і політичних аспектів вироблення рішень. Результатом такої освіти має бути впевнена участь студентів в ефективному полемічному діалозі між представниками меншостей та більшості.

У контексті визначення демократії як соціальної справедливості процедурну демократію критикують з інших позицій. Основний акцент робиться на те, що просто процедури голосування більшості не можуть забезпечити рівності, не можуть адекватно представляти інтереси різних груп через складність і конфліктну природу сучасних суспільств. Отже, ми не можемо говорити про справжню демократію, якщо справедливість не розподіляється рівною мірою на всіх. Програми громадянської освіти за такого підходу спрямовані на розвиток спроможностей критично оцінювати і визначати різні форми соціальної несправедливості: системне насилля, гноблення та виключення¹¹. Молодь має стати агентом соціальних змін, який подолає ці перешкоди.

Якщо розглядати демократію як спосіб життя, то в ній переважають цінності ненасильницької комунікації, інклюзивності, важливості діалогу та співпраці^{12, 13}. Громадянська освіта за такого підходу робить акцент на розвитку м'яких навичок, спроможності відчувати та будувати стосунки з різними членами суспільства.

Всі ці чотири підходи до демократії є доволі схожими, і громадянська освіта в кожному з них має спільні риси. Спільною є частина знань щодо інституцій, конституції, демократичних принципів та процедур. Проте фокусування на розвитку різних спроможностей дає змогу зробити припущення, що на виході кожної із систем громадянської освіти суспільство отримує громадян, які дивляться на соціум і турбуються про нього в різний спосіб.

Витоки погляду на громадянську освіту, яка залежить від контексту демократії та сфокусована все ж на шкільну освіту, можна знайти в працях і діяльності Гораса Манна – одного із засновників та головного ідеолога системи загальної (народної) освіти в США. У доповіді 1848 року він стверджував, що створити республіку – це легка справа, а для створення республіканців (громадян) потрібна дуже копітка праця¹⁴. У тексті цієї доповіді простежується головна ідея: вся загальна освіта має бути громадянською. Знання математики, письма, читання або історії важливі як результат освіти, але якщо громадяни не розуміють справжньої природи влади та функцій уряду

⁹ Mario Carretero, Helen Haste, and Angela Bermudez, "Civic Education," in *Handbook of Educational Psychology*, eds. Lyn Corno and Eric M. Anderman, 3rd Ed., Chapter 22 (London: Routledge, 2016), 299.

¹⁰ Carretero, Haste, and Bermudez, "Civic Education," 300.

¹¹ *Ibid.*, 301.

¹² *Ibid.*

¹³ Nussbaum, "Education and democratic citizenship: capabilities and quality education."

¹⁴ Horace Mann, *Report No. 12 of the Massachusetts School Board (1848)*, <https://usa.usembassy.de/etexts/democrac/16.htm>.

в їхній державі, то це політичний солецизм, тобто помилка¹⁵. Цей погляд цікавий тим, що на нього сьогодні звертають увагу американські дослідники, критикуючи систему загальної освіти в США, яка відійшла від первинної ідеї Г. Манна. Система освіти змінила орієнтири і занадто піднесла читання, математику та точні науки¹⁶. Починаючи з середини ХХ ст., з так званого «*Sputnik moment*»¹⁷, коли США активно включились у гонку озброєнь і конкуренцію за освоєння космосу із СРСР, освіта в США переорієнтувалась на розвиток навичок STEM-освіти (від англ. *STEM (science, technology, engineering, and math)*). Якщо переводити цю зміну фокусу в грошовий вимір, то на сьогодні річні витрати на навчання однієї дитини в межах STEM-освіти становлять 54 долари США, тоді як на громадянську освіту – 5 центів¹⁸. Такий підхід до пояснення громадянської освіти дає підґрунтя для критики сучасної шкільної системи, спрямованої на технології, розвиток навичок, пов'язаних зі штучним інтелектом, тощо. Якщо випускники шкіл будуть успішними інженерами, математиками, бізнесменами, але не матимуть знань і навичок щодо того, як працює демократія, як взаємодіяти з різними людьми для досягнення спільного блага, то таке суспільство має великі ризики перетворитись на авторитарне. За такого дисбалансу громадяни не матимуть достатніх інструментів для ранньої діагностики небезпек, значна частина суспільства може не звернути уваги на перші сигнали авторитарних тенденцій у політичному процесі. Як зауважує Сюзан Сполдінг, громадянська освіта в школі нині стала чинником національної безпеки. Загрози, які несе Росія для демократії, важко переоцінити. Війна, розв'язана Росією проти України, втручання у вибори в США – все це потрібно розглядати через призму громадянської освіти і зміцнення демократичних цінностей серед молоді¹⁹.

Ця тема потребує подальших досліджень. Наразі зупинимось лише на громадянській освіті як основному компоненті шкільної освіти та національної безпеки. Результатом такої освіти має бути розвиток учнівських компетентностей у трьох напрямках: 1) розвиток знань і навичок, пов'язаних із розумінням процесів управління, політичних ідеологій, громадянських і конституційних прав, а також історії та спадку; 2) розвиток громадянських цінностей та схильностей: молодь схвально сприймає громадянський дискурс, свободу слова та взаємодію з тими, чії думки відрізняються від їхніх власних; 3) розвиток громадянської поведінки, що означає громадянську активність і впевненість у голосуванні, волонтерство, відвідування публічних зборів і взаємодію зі своїми громадами²⁰.

Ще один вимір розгляду громадянської освіти полягає в тому, що цей термін зазнав певної еволюції в країнах ЄС. Науковиці С. Топалова та Т. Чистіліна, які досліджували цю еволюцію, стверджують, що термін «*Civics education*» (здобуття знань у сфері суспільствознавства, політології, історії, права) за останні десятиліття змістився до поняття «*Citizenship education*» (формування громадянськості)²¹. Відбувся перехід від знань, зосереджених на інтересах держави, спрямованих на розуміння політики та державного управління, до позадержавного змісту, прав людини, міжкультурної комунікації, екологічного виховання та громадянської активності. Також змінилась і форма навчання – з теоретичного засвоєння на навчання через практику

¹⁵ Mann, *Report No. 12 of the Massachusetts School Board (1848)*.

¹⁶ Rebecca Winthrop, "The need for civic education in 21st-century schools," June 4, 2020, <https://www.brookings.edu/articles/the-need-for-civic-education-in-21st-century-schools/>

¹⁷ Alvin Powell, "How Sputnik changed U.S. education," *Harvard Gazette*, October 11, 2007, <https://news.harvard.edu/gazette/story/2007/10/how-sputnik-changed-u-s-education/>

¹⁸ Kimberly Adams, "What federal funding for civics reveals about American political discourse," November 6, 2019, <https://www.marketplace.org/2019/11/06/what-federal-funding-for-civics-reveals-about-american-political-discourse/>

¹⁹ Suzanne E. Spaulding and Elizabeth Rindskopf Parker, "Reflections on Civics as a National Security Imperative," May 10, 2023, https://www.americanbar.org/groups/law_national_security/publications/aba-standing-committee-on-law-and-national-security-60-th-anniversary-an-anthology/reflections-on-civics-as-a-national-security-imperative/

²⁰ Winthrop, "The need for civic education in 21st-century schools."

²¹ Світлана Топалова, Тетяна Чистіліна, «Майбутнє громадянської освіти в Україні – перехід до актуальної європейської моделі», Аналітичний центр «Обсерваторія демократії», 2018, <https://od.org.ua/%d0%b1%d1%83%d0%b4%d1%83%d1%89%d0%b5%d0%b5-%d0%b3%d1%80%d0%b0%d0%b6%d0%b4%d0%b0%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%be%d0%b3%d0%be-%d0%be%d0%b1%d1%80%d0%b0%d0%b7%d0%be%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d1%8f-%d0%b2-%d1%83/>

у змодельованих або реальних ситуаціях, дискусіях. Учнівство і студентство заохочують до участі в громадських організаціях. Змінилась навіть форма демократичного контексту – з представницької демократії на демократію участі²². Такий підхід теж має свої обмеження та викривлення з часом. Зміщення фокусу громадянської освіти на недержавну сферу, права людини, активізм та участь формує певне вороже ставлення до держави, з одного боку. З іншого боку, слабкий фокус на те, як працює державний механізм, наскільки важливою є роль системи стримувань і противаг, політичних інститутів, може створювати спрощене уявлення про державу і знецінення складних систем, які підтримують демократичний політичний порядок.

До визначення громадянської освіти також можна підходити через різні концепції громадянства. Це певним чином перетинається з розумінням видів демократії, проте в розрізі національного громадянства або глобального громадянська освіта може мати різні цілі та форми²³. Також залежно від простору громадянська освіта може бути аудиторною або класною та загальношкільною. Уроки в класі є ідеальним місцем для здобуття відповідних знань про суспільство, державу, історію, політичні інститути та події. В аудиторії зручно працювати над розвитком критичного мислення, написанням текстів, формуванням ораторських здібностей, вмінням вести діалог, обговорювати головні риси демократії. Також у класі легко організувати симуляції, дебати тощо. З іншого боку, для набуття громадянських компетенцій одних лише занять у класі недостатньо. Якщо шкільне середовище не підтримує чи навіть суперечить змісту занять з громадянської освіти, тоді складно говорити про ефективний результат. Цей результат може дати громадянська освіта, яка підтримується школою загалом²⁴. Потрібен реальний досвід спільного розв'язання проблем, створення правил та їх дотримання. Всі процеси, процедури, способи взаємодії, ставлення вчителів до учнів і одне до одного повинні відображати логіку демократичного суспільства. Найбільш переконливе пояснення освітньої практики в школі та її впливу на розвиток громадянських компетенцій дав Пауло Фрейре, який стверджує, що громадянська освіта має починатись зі ставлення до учнів як до суб'єктів, а не як до об'єктів навчального процесу²⁵. Саме тому потрібно створювати середовище, яке сприяє участі учнів у розробленні навчального плану, виборі дисциплін, організації навчального процесу.

Глибокі дослідження та розробки щодо громадянської освіти здійснюють у Національному університеті «Києво-Могилянська академія» (НаУКМА), де з 1999 р. функціонує Інститут громадянської освіти, заснований професором Сергієм Рябовим. На думку С. Рябова:

Мета і сутність демократичної громадянської освіти полягає у формуванні громадянської компетентності – наданні людям знань, необхідних для існування й ефективного функціонування в сучасному суспільстві, життя в умовах державного влаштування, коли доводиться мати справу з владою, з її органами й іншими політичними інституціями, перебувати у взаємодії і відповідальній співпраці з ними²⁶.

З важливих аспектів цього підходу варто додати, що громадянську освіту розглядають у контексті перехідного суспільства, що актуально для України. Особливість перехідного суспільства полягає в недостатній сформованості демократичних політичних інститутів, тому є ризик використання громадянської освіти в міжпартійній боротьбі²⁷. Також у разі відсутності сильної опозиції чи громадянського суспільства є ризик використання державою громадянської освіти

²² Топалова, Чистиліна, «Майбутнє громадянської освіти в Україні – перехід до актуальної європейської моделі».

²³ Tristan McCowan and Sonia Gomez, *Citizenship Education in Commonwealth Countries* (London: Commonwealth Secretariat, 2012), <https://doi.org/10.14217/9781848591257-en>.

²⁴ Ibid.

²⁵ Пауло Фрейре, *Педагогіка пригноблених*, пер. Олександр Дем'ячук (Київ: Юніверс, 2003).

²⁶ Сергій Рябов, «Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства», *Наукові записки НаУКМА 31 (Політичні науки)* (2004): 54–64.

²⁷ Сергій Рябов, «Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства», у *Освіта для демократії*, 11 листопада 1999.

для впровадження авторитарних практик. Сергій Рябов робить акцент на тому, що в перехідному суспільстві завданням громадянської освіти є не лише надання інформації чи вироблення знань, але й формування нової системи громадянських цінностей²⁸. Також важливо зазначити, що С. Рябов та команда Інституту громадянської освіти при НаУКМА разом з іншими українськими дослідниками брали участь у створенні концепції громадянської освіти²⁹, яка стала опорою для вироблення державної політики, проте повною мірою так і не була реалізована досі. Відповідно до цієї концепції, громадянська освіта має спиратись передовсім на загальношкільну систему, але також до неї мають бути залучені інші гравці громадянського суспільства. Результатом громадянської освіти має бути формування в особистості демократичної громадянської культури й усвідомлення взаємозв'язку між індивідуальною свободою, правами людини та громадянською відповідальністю³⁰. Особливістю цієї концепції є те, що поряд із громадянськими знаннями про функціонування громадянина в демократичній державі та громадськими вміннями і досвідом участі в соціально-політичному житті вона пропонує також сконцентрованість на розвитку громадянських чеснот – норм, установок, цінностей та якостей, притаманних громадянину демократичного суспільства³¹.

В Україні термін «громадянська освіта» стали використовувати активніше з 2017 р., а сьогодні ця тема набула особливої актуальності. Уперше цей термін з'явився в Законі України «Про освіту», в якому саме державі відведено головну роль у створенні умов для здобуття громадянської освіти. У статті 5 цього закону також наведено стисле визначення громадянської освіти та її спрямованість на формування компетентностей, пов'язаних з реалізацією особою своїх прав і обов'язків як члена суспільства, усвідомленням цінностей громадянського (вільного демократичного) суспільства, верховенства права, прав і свобод людини і громадянина³². У 2018 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні. Згідно з цим документом:

Під громадянською освітою розуміється освіта на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав та громадянських обов'язків, дотримуватися їх, відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права, а також на усвідомлення громадянами, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Кожна людина та громадянин через реалізацію своїх виборчих та інших прав, дії, сумлінну сплату податків і рішення на місцевому та національному рівні несе персональну відповідальність за розвиток України, територіальних громад, професійних та інших спільнот в усіх сферах життя³³.

Варто зазначити, що громадянські компетентності, на які посилаються в Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, викладено в рекомендаціях Європейського Парламенту та Ради ЄС³⁴. Проаналізувавши цю концепцію, можна дійти проміжного висновку, що, з одного боку, створення такого документа є важливим кроком у межах євроінтеграційних процесів. З іншого боку, щодо реалізації цієї концепції ми бачимо сильний акцент на ролі і відповідальності держави за розвиток громадянської освіти. Применшення ролі недержавних гравців спонукає говорити

²⁸ Рябов, «Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства».

²⁹ Ірина Жадан, Тетяна Клиниченко, Лариса Мицик, Олександр Наровлянський, Лариса Пономаренко, Олександр Рудік, Сергій Рябов, Ірина Тараненко, «Концепція громадянської освіти в Україні», *Громадянська освіта* 33 (2000), <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>.

³⁰ Там само.

³¹ Там само.

³² Верховна Рада України, *Про освіту*, Закон України 2145-VIII, ухвалено 5 вересня 2017.

³³ Кабінет Міністрів України, *Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні*.

³⁴ Європейський Парламент та Рада (ЄС), *Про основні компетенції для навчання протягом усього життя*, Рекомендація 2006/962/ЄС, 18 грудня 2006, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text.

про ризики узурпації державою цього процесу. Без залучення громадянського суспільства, приватного сектору буде складно реалізувати запропоновану концепцію, особливо в питаннях, які потребують глибшого реформування системи державної освіти, підготовки педагогічних працівників, розроблення навчальних і методичних матеріалів.

Для балансу в цьому дослідженні варто навести позицію представників недержавного сектору щодо розуміння громадянської освіти. В Україні однією з найпотужніших організацій, які системно впроваджують громадянську освіту, є Міжнародна фундація виборчих систем (*IFES*). Згідно з підходом IFES, громадянська освіта є основою для розбудови інклюзивної, стійкої та сталої демократії³⁵.

Провівши аналіз підходів і концепцій громадянської освіти, бачимо певну складність у формуванні єдиного підходу, також маємо труднощі у визначенні відповідальних суб'єктів впровадження громадянської освіти. Можемо запропонувати одну з версій, яка базується на підході Джеймса Робінсона та Дарона Аджемоглу. У праці «Вузкий коридор» ці дослідники сформулювали теорію, яка пояснює головні умови та чинники появи свободи в політичних системах. Свобода – це відносно нове й унікальне явище в історії людства загалом та історії держав зокрема. Свобода живе в певному коридорі, який формується в протистоянні та співпраці держави і суспільства. Держава за своєю природою має авторитарний характер, і якщо суспільство неспроможне її стримувати, або, як кажуть автори, «закувати Левіафана», то тоді політичний порядок перетворюється на такий, де домінує держава і свобода зникає. З іншого боку, якщо держава недостатньо сильна і суспільні рухи, групи беруться забезпечувати порядок, то такі політичні системи теж не мають свободи, адже виникає багато груп, які можуть застосовувати насилля одна проти одної і населення. Держава втрачає силу і здатність монополювати застосовувати насилля для наведення порядку³⁶. Якщо взяти цю теорію для пояснення складнощів існування громадянської освіти, то стає зрозуміло, що саме громадянська освіта – це те, що має бути в цьому коридорі, і ні держава, ні суспільство окремо не можуть домінувати у формуванні та впровадженні громадянської освіти. Це якраз те поле, де суспільство та держава активно взаємодіють, випрацьовуючи і відтворюючи механізми взаємного стримування. У процесі розбудови екосистеми громадянської освіти цей підхід варто враховувати: з одного боку, мають бути державні стандарти та введення громадянської освіти у формальну освіту, з іншого боку, в суспільства має бути достатньо механізмів впливу, розроблення нових підходів, методик та матеріалів.

Йдучи за цією логікою, можемо більш розгорнуто висловитись щодо екосистеми громадянської освіти. Тут важливо враховувати погляди та інтереси ключових гравців. З педагогічного погляду, хоч як це дивно, громадянська освіта – це джерело інновацій щодо інтерактивних методик та активного навчання. З погляду громадянського суспільства, громадянська освіта – це осередок підготовлених громадян для виконання ролей у громадських організаціях, які діють на основі демократичних цінностей. З перспективи держави, громадянська освіта – це інструмент, який виховує громадян, які спроможні виконувати обов'язки, мають високу національну свідомість, а також, що часто недооцінюють, це джерело кваліфікованого кадрового поповнення державних інституцій. На нашу думку, в ефективній системі громадянської освіти жоден із цих гравців не може домінувати. Громадянська освіта – це поле, де ці гравці одночасно співпрацюють і конкурують. Вони водночас взаємозв'язані та взаємодіють. Якщо в цьому «змаганні» «перемогу» здобуває один із гравців, то в майбутньому вся система програє. Якщо перемагає держава, то це зменшить інновації в педагогіці, послабить громадянське суспільство щодо контролю й тиску на державу, посилить національно-патріотичний складник і зменшить критичність. Якщо ж перемагає громадянське суспільство, то сфера втратить багато ресурсів та ефект масштабу, який дають можливості держави, є ризики втрати єдиного фокусу та виховання національної свідомості (в Україні це дуже небезпечно з огляду на війну, яку веде Російська Федерація).

³⁵ Грір Берроуз, *Демократія: від теорії до практики. Підручник курсу*, вид. друге, доповн. (Міжнародна фундація виборчих систем, 2019).

³⁶ Джеймс Робінсон, Дарон Аджемоглу, *Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи* (Київ: Наш Формат, 2020).

Висновки. Існує багато підходів і шляхів визначення поняття громадянської освіти. Проаналізувавши масив досліджень і практик, можемо дійти кількох висновків. По-перше, громадянську освіту можна розглядати лише в контексті демократії. За авторитарних політичних режимів цей термін не набуває реального значення, його використовують радше як ширму, прикриття. По-друге, громадянська освіта є комплексним явищем, яке не належить лише до сфери освіти (державної чи приватної; формальної, інформальної чи неформальної). З іншого боку, надто широке визначення цього феномену теж не є доцільним, бо тоді втрачаємо мету і цілі, пов'язані з відтворенням демократичного ладу через підготовку громадян, які є носіями громадянської політичної культури. По-третє, громадянську освіту розглядають як поле протистояння та співпраці між державою та громадянським суспільством. Це можна пояснити за допомогою метафори екосистеми, в якій одночасно діють різні гравці, кожен з яких є цінним і важливим, між ними можуть виникати суперечності, але завдяки спільному розумінню мети ця система розвивається й рухається в часі. Такий підхід буде використано в подальших дослідженнях.

Список використаної літератури

- Берроуз, Грір. *Демократія: від теорії до практики. Підручник курсу*. Вид. друге, доповн. Пер. з англ. Ірина Бабаніна. Міжнародна фундація виборчих систем, 2019.
- Верховна Рада України. *Про освіту*. Закон України 2145-VIII. Ухвалено 5 вересня 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>.
- Європейський Парламент та Рада (ЄС). *Про основні компетенції для навчання протягом усього життя*. Рекомендація 2006/962/ЄС. 18 грудня 2006. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_975#Text.
- Жадан, Ірина, Тетяна Клиненко, Лариса Мицик, Олександр Наровлянський, Лариса Пономаренко, Олександр Рудік, Сергій Рябов, Ірина Тараненко. «Концепція громадянської освіти в Україні». *Громадянська освіта* 33 (2000). <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974>.
- Кабінет Міністрів України. *Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні*. Розпорядження 710-р. 3 жовтня 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10>.
- Робінсон, Джеймс, Дарон Аджемоглу. *Вузкий коридор. Держави, суспільства і доля свободи*. Київ: Наш Формат, 2020.
- Рябов, Сергій. «Громадянська освіта і її роль у демократизації українського суспільства». У *Освіта для демократії*. 11 листопада 1999.
- . «Особливості громадянської освіти у формуванні політичної культури перехідного суспільства». *Наукові записки НаУКМА 31 (Політичні науки)* (2004): 54–64. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/889ace46-7f3b-42bb-9e87-1138d3af4458/content>.
- Топалова, Світлана, Тетяна Чистіліна. «Майбутнє громадянської освіти в Україні – перехід до актуальної європейської моделі». Аналітичний центр «Обсерваторія демократії». 2018. <https://od.org.ua/%d0%b1%d1%83%d0%b4%d1%83%d1%89%d0%b5%d0%b5-%d0%b3%d1%80%d0%b0%d0%b6%d0%b4%d0%b0%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%be%d0%b3%d0%be-%d0%be%d0%b1%d1%80%d0%b0%d0%b7%d0%be%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d1%8f-%d0%b2-%d1%83/>
- Фрейре, Пауло. *Педагогіка пригноблених*. Пер. Олександр Дем'янчук. Київ: Юніверс, 2003.
- Adams, Kimberly. “What federal funding for civics reveals about American political discourse.” November 6, 2019. <https://www.marketplace.org/2019/11/06/what-federal-funding-for-civics-reveals-about-american-political-discourse/>
- Carretero, Mario, Helen Haste, and Angela Bermudez. “Civic Education.” In *Handbook of Educational Psychology*, edited by Lyn Corno and Eric M. Anderman. 3rd Ed. Chapter 22. London: Routledge, 2016.
- Crittenden, Jack, and Peter Levine. “Civic Education.” In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta and Uri Nodelman. Fall 2023 Edition. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/civic-education/>
- Dewey, John. *Democracy and Education*. Mineola, NY: Dover Publications, 2004 [1916].
- Gutmann, Amy. *Democratic Education*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987.
- Gutmann, Amy, and Dennis Thompson. *Why deliberative democracy?* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004.
- Mann, Horace. *Report No. 12 of the Massachusetts School Board (1848)*. <https://usa.usembassy.de/etexts/democrac/16.htm>.

- McCowan, Tristan, and Sonia Gomez. *Citizenship Education in Commonwealth Countries*. London: Commonwealth Secretariat, 2012. <https://doi.org/10.14217/9781848591257-en>.
- Nussbaum, Martha. "Education and democratic citizenship: capabilities and quality education." *Journal of Human Development* 7(3) (2006): 385–95.
- Powell, Alvin. "How Sputnik changed U.S. education." *Harvard Gazette*. October 11, 2007. <https://news.harvard.edu/gazette/story/2007/10/how-sputnik-changed-u-s-education/>
- Spaulding, Suzanne E., and Elizabeth Rindskopf Parker. "Reflections on Civics as a National Security Imperative." May 10, 2023. https://www.americanbar.org/groups/law_national_security/publications/aba-standing-committee-on-law-and-national-security-60-th-anniversary-an-anthology/reflections-on-civics-as-a-national-security-imperative/
- Winthrop, Rebecca. "The need for civic education in 21st-century schools." June 4, 2020. <https://www.brookings.edu/articles/the-need-for-civic-education-in-21st-century-schools/>

Bibliography

- Adams, Kimberly. "What federal funding for civics reveals about American political discourse." November 6, 2019. <https://www.marketplace.org/2019/11/06/what-federal-funding-for-civics-reveals-about-american-political-discourse/>
- Burroughs, Greer. *Democracy: from Theory to Practice. Course Reader*. Translated by Iryna Babanina. International Foundation for Electoral Systems, 2019 [in Ukrainian].
- Cabinet of Ministers of Ukraine. *On approval of the Concept of civic education development in Ukraine*. Order 710. October 3, 2018. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#n10> [in Ukrainian].
- Carretero, Mario, Helen Haste, and Angela Bermudez. "Civic Education." In *Handbook of Educational Psychology*, edited by Lyn Corno and Eric M. Anderman. 3rd Ed. Chapter 22. London: Routledge, 2016.
- Crittenden, Jack, and Peter Levine. "Civic Education." In *Stanford Encyclopedia of Philosophy*, edited by Edward N. Zalta and Uri Nodelman. Fall 2023 Edition. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2023/entries/civic-education/>
- Dewey, John. *Democracy and Education*. Mineola, NY: Dover Publications, 2004 [1916].
- Freire, Paulo. *Pedagogy of the oppressed*. Translated by Oleksandr Demianchuk. Kyiv: Universe, 2003 [in Ukrainian].
- Gutmann, Amy. *Democratic Education*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, 1987.
- Gutmann, Amy, and Dennis Thompson. *Why deliberative democracy?* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2004.
- Mann, Horace. *Report No. 12 of the Massachusetts School Board (1848)*. <https://usa.usembassy.de/etexts/democrac/16.htm>.
- McCowan, Tristan, and Sonia Gomez. *Citizenship Education in Commonwealth Countries*. London: Commonwealth Secretariat, 2012. <https://doi.org/10.14217/9781848591257-en>.
- Nussbaum, Martha. "Education and democratic citizenship: capabilities and quality education." *Journal of Human Development* 7(3) (2006): 385–95.
- Powell, Alvin. "How Sputnik changed U.S. education." *Harvard Gazette*. October 11, 2007. <https://news.harvard.edu/gazette/story/2007/10/how-sputnik-changed-u-s-education/>
- Recommendation of the European Parliament and of the Council of 18 December 2006 on key competences for lifelong learning (2006/962/EC). <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:L:2006:394:0010:0018:en:PDF>.
- Robinson, James, and Daron Acemoglu. *The Narrow Corridor: States, Societies, and the Fate of Liberty*. Kyiv: Nash Format, 2020 [in Ukrainian].
- Ryabov, Serhii. "Hromadianska osvita i yii rol u demokratyzatsii ukrainskoho suspilstva." In *Osvita dlia demokratii*. November 11, 1999.
- . "Civic Education Peculiarities in the Sphere of Political Culture in Transforming Society Developing." *NaUKMA Research Papers* 31 (Political Sciences) (2004): 54–64. <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/889ace46-7f3b-42bb-9e87-1138d3af4458/content>.

- Spaulding, Suzanne E., and Elizabeth Rindskopf Parker. "Reflections on Civics as a National Security Imperative." May 10, 2023. https://www.americanbar.org/groups/law_national_security/publications/aba-standing-committee-on-law-and-national-security-60-th-anniversary-an-anthology/reflections-on-civics-as-a-national-security-imperative/
- Topalova, Svitlana, and Tetiana Chystilina. "The Future of Civic Education in Ukraine – the Transition to the Relevant European Model." Center for Political Analysis "Observatory of Democracy". 2018. <https://od.org.ua/en/%d0%b1%d1%83%d0%b4%d1%83%d1%89%d0%b5%d0%b5-%d0%b3%d1%80%d0%b0%d0%b6%d0%b4%d0%b0%d0%bd%d1%81%d0%ba%d0%be%d0%b3%d0%be-%d0%be%d0%b1%d1%80%d0%b0%d0%b7%d0%be%d0%b2%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d1%8f-%d0%b2-%d1%83/>
- Verkhovna Rada of Ukraine. *On Education*. Law of Ukraine 2145-VIII. September 5, 2017. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].
- Winthrop, Rebecca. "The need for civic education in 21st-century schools." June 4, 2020. <https://www.brookings.edu/articles/the-need-for-civic-education-in-21st-century-schools/>
- Zhadan, Iryna, Tetiana Klynchenko, Larysa Mytsyk, Oleksandr Narovlianskyi, Larysa Ponomarenko, Oleksandr Rudik, Serhii Riabov, and Iryna Taranenko. "Kontsepsiia hromadianskoï osvity v Ukraini." *Hromadianska osvita* 33 (2000). <https://osvita.khpg.org/index.php?id=976003974> [in Ukrainian].

Tymur Demchuk

National University of Kyiv-Mohyla Academy

CIVIC EDUCATION: INTERDISCIPLINARITY IN THE FORMATION OF THE CATEGORY

Abstract

The article examines the historical and contemporary challenges of defining the concept of civic education. Starting from the 18th century, especially in the United States, civic education has been recognized as an important tool for shaping civic consciousness and promoting active citizen participation in democratic processes. Civic education has been pivotal in fostering an informed citizenry capable of contributing to democratic governance and societal well-being. The article emphasizes the renewed relevance of civic education in Ukraine, particularly after the Revolution of Dignity, which catalyzed significant political and social changes. This revolution led to the state's adoption of the concept of civic education development in 2018, the foundations of which were laid in the new Law of Ukraine "On Education" of 2017. Various definitions of civic education are explored, ranging from broad interpretations encompassing processes that influence people's beliefs, capabilities, and actions, to narrower ones focused on formal educational programs. The article argues that effective civic education cannot exist outside the context of democracy, highlighting its role in forming citizens capable of participating in political processes, protecting democratic values, and contributing to national security. Different models of democracy and their impact on civic education are also analyzed, proposing a balanced approach where both the state and civil society play important roles. This comprehensive analysis aims to provide detailed recommendations for improving the implementation and impact of civic education policies in Ukraine, ensuring the cultivation of informed, responsible, and active citizens. The study underscores the importance of a conflict and at the same time collaborative effort between state mechanisms and civil society to foster a robust civic education system that aligns with democratic principles and national interests.

Keywords: civic education, democracy, citizen, national security, state educational policy, state-society conflict.

Матеріал надійшов 25 травня 2024 р.

Демчук Тимур Миколайович – здобувач ОНП «Політологія» третього (наукового) рівня, керівник корпоративного навчання і викладач Києво-Могилянської бізнес-школи (kmbs), Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Demchuk Tymur – postgraduate student at the Department of Political Sciences, Head of corporate training and teacher of Kyiv-Mohyla Business School (kmbs), National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0000-0001-8259-3177

E-mail: t.demchuk@ukma.edu.ua

.....

Цитування (Чикаго: виноска і бібліографія):

Демчук, Тимур. «Громадянська освіта: міждисциплінарність у становленні категорії». *Empirio* 1, № 2 (2024): 14–24. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.14-24>

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Demchuk, Tymur. “Civic Education: Interdisciplinarity in the Formation of the Category.” *Empirio* 1, no. 2 (2024): 14–24. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.14-24> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.25-34>
УДК 329.12:[316.3+37.01](71)

Олександр Єремеєв

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

<https://orcid.org/0009-0000-9175-1421>

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ТА ГРОМАДСЬКА ДУМКА В КОНЦЕПЦІЇ КОРПОРАТИВНОГО ЛІБЕРАЛІЗМУ ВІЛЬЯМА ЛАЙОНА МАКЕНЗІ КІНГА

Статтю присвячено проблемі значення, місця й ролі громадянського суспільства, громадянської освіти та громадської думки в концепції корпоративного лібералізму канадського державного діяча та політичного мислителя Вільяма Лайона Макензі Кінга за його працею «Індустрія та людяність». Погляди В. Л. М. Кінга на місце і роль цих явищ впливали з поєднання в його праці базових засад лібералізму з органічним баченням природи суспільства та людства загалом. Відповідно до цього, держава та громадянське суспільство, різноманітні соціальні групи мають фундаментальний спільний інтерес, що полягає в забезпеченні їх збереження та сталого розвитку, а тому діалог і співпраця між ними є природним і необхідним явищем, що сприяє подоланню другорядних розбіжностей. Державі ж відводиться роль регулятора та модератора у відносинах між різними суспільними групами з розбіжними інтересами, який має сприяти встановленню довіри та співпраці між ними й уникати авторитарного втручання.

Громадська думка, за В. Л. М. Кінгом, є тонким механізмом політичної влади, що інформує уряд і громадянське суспільство про суспільні проблеми, може сприяти ефективному їх розв'язанню передовсім через тиск і переконування. В умовах демократичного правління вона потребує значної кваліфікованості, а отже, освіти, що сприяє вихованню в громадян якостей та навичок, необхідних для формування кваліфікованої громадської думки та громадянської кооперації, тобто громадянської освіти. Таку освіту можуть впроваджувати як держава, так і недержавні організації.

За В. Л. М. Кінгом, партнерські відносини та кооперація між громадянським суспільством, представниками бізнесу, місцевого самоврядування, держави та міжнародних інституцій є необхідними на локальному, національному та глобальному рівнях. Це сприяє формуванню довіри, публічності, подоланню антагоністичних відносин і зловживань, зростанню стандартів життя людей, розв'язанню гуманітарних проблем, які автор праці «Індустрія та людяність» вважав пріоритетними.

Ключові слова: корпоративний лібералізм, громада, громадська думка, громадянське суспільство, громадянська освіта.

Постановка наукової проблеми. Успішне та стабільне існування демократичної правової держави й добробут її громадян значною мірою залежать від дієвості громадянського суспільства, яка, своєю чергою, залежить від громадянської освіти та кваліфікованої громадської думки. Також значним є вплив міжнародного середовища. Отже, дослідження взаємозв'язків громадянського суспільства, громадянської освіти та громадської думки, їхніх взаємовідносин із державою, взаємодії на мікро-, мезо- та макрорівнях суспільного життя є серйозним завданням для політичної науки.

Мета статті – виявити значення і роль громадянського суспільства, громадянської освіти та громадської думки в забезпеченні гармонійного розвитку суспільства згідно з концепцією корпоративного лібералізму канадського державного діяча та мислителя В. Л. М. Кінга.

Аналіз досліджень і публікацій. Джерельною основою статті є праця В. Л. М. Кінга «Індустрія та людяність: дослідження принципів, покладених в основу індустріальної реконструкції» (далі – «Індустрія та людяність»). Підходи В. Л. М. Кінга до соціального реформування, його погляди на прогрес і належне користування його здобутками, проблеми відношення індивідуального і колективного в його концепції досліджував канадський вчений Р. Вайтекер. Погляди В. Л. М. Кінга на планування розвитку міста аналізували Д. Рівлі та Д. Гордон.

Виділення невирішених аспектів проблеми. У статті зосереджено увагу, по-перше, на значенні громадянського суспільства, громадянської освіти (у праці «Індустрія та людяність» В. Л. М. Кінга їх не позначено сучасними термінами) та громадської думки для гармонійного суспільного розвитку в концепції В. Л. М. Кінга. По-друге, йдеться про їхнє місце й роль на локальному, національному та міжнародному рівнях.

Виклад основного матеріалу дослідження. Постать Вільяма Лайона Макензі Кінга (*William Lyon Mackenzie King*, 1874–1950) є непересічною в багатьох аспектах. Політична кар'єра цього канадського державного діяча тривала майже 50 років. Він обіймав посади заступника міністра (1900–1908 рр.), міністра праці Канади (1909–1911 рр.), на яких започаткував соціальні та анти-монопольні реформи в цій країні. У цей період він підготував закони «Про розслідування трудових суперечностей» (*The Industrial Disputes Investigation Act*, 1907) та «Про розслідування діяльності монополій» (*The Combines Investigation Act*, 1910)¹. Протягом 29 років (1919–1948 рр.) В. Л. М. Кінг очолював Ліберальну партію Канади, понад 21 рік (1921–1926; 1926–1930 та 1935–1948 рр.) був прем'єр-міністром країни (а до 1946 р. – і міністром закордонних справ у складі всіх своїх кабінетів), що й нині становить неперевершений рекорд перебування на цій посаді в історії всіх країн Британської Співдружності. Наслідком його діяльності на цих посадах стали: поступова розбудова в Канаді ліберальної версії держави всезагального добробуту (*welfare state*), гармонізація відносин між англо- та франкоканадцами, порушених після Першої світової війни, здобуття фактичної незалежності Канади в зовнішній політиці та поступове мирне перетворення Британської імперії на Співдружність суверенних націй, успішне керівництво країною в умовах Другої світової війни, висування ініціатив щодо розбудови спеціалізованих організацій у межах Організації Об'єднаних Націй (ООН)² та з міжнародного контролю за використанням атомної енергії (спільно з тогочасними президентом США та прем'єр-міністром Великої Британії)³, фактичне завершення підготовчого процесу входження до складу Канади Ньюфаундленду та Лабрадору як нової провінції. Варто також відзначити і започаткування В. Л. М. Кінгом у 1930-х рр. масштабної реконструкції канадської столиці м. Оттава під проводом французького архітектора

¹ Marcus M. Marks, "The Canadian Industrial Disputes Act," *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 44, no. 1 (1912): 1–9, <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/000271621204400102>; W. L. Mackenzie King, "The Canadian Combines Investigation Act," *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 42 (1912): 149–55, <https://www.jstor.org/stable/1012311?seq=1>.

² Сергій Федуняк, «Концепція "середньої держави" у зовнішній політиці Канади», *Український історичний журнал* 5 (1995): 73, <http://history.org.ua/JournALL/journal/1995/5/9.pdf>.

³ Official Gazette, "Excerpts from the Declaration on atomic energy issued by United States President Truman, British Prime Minister Attlee, and Canadian Prime Minister Mackenzie King, November 15, 1945", accessed March 3, 2024, <https://www.officialgazette.gov.ph/1945/11/15/excerpts-from-the-declaration-on-atomic-energy-issued-by-united-states-president-truman-british-prime-minister-attlee-and-canadian-prime-minister-mackenzie-king-november-15-1945/>

Ж. Гребє (*Jacques Gréber*)⁴. Актуальними й досі залишаються погляди канадського державного діяча на розвиток і планування міста, які базувалися на чотирьох засадничих компонентах, притаманних північноамериканській традиції: соціальному плануванню, озелененню та парковому будівництві, архітектурній красі та ідеї міста як центру науки⁵.

Підсумком діяльності В. Л. М. Кінга на чолі федерального уряду стало перетворення Канади з політично залежної нестабільної країни, розшарованої за соціально-економічною та етнополітичною ознаками, на одну з провідних середніх держав світу після Другої світової війни, що зробила пріоритетом своєї зовнішньополітичної діяльності миротворчість, посередництво в конфліктах та участь у подоланні глобальних гуманітарних проблем і, зрештою, увійшла до «Великої сімки».

Окрім визначних практичних державницьких досягнень В. Л. М. Кінг залишив і теоретичну спадщину. У 1918 р. (протягом 1914–1918 рр. В. Л. М. Кінг працював у Фонді Рокфеллера, США) вийшла його праця «Індустрія та людяність: дослідження принципів, покладених в основу індустріальної реконструкції» (*Industry and Humanity: A Study in The Principles Underlying Industrial Reconstruction*). На її появу вплинуло як тогочасне загострення соціально-економічних суперечностей, які зрештою призвели до більшовицького перевороту в Росії, так і глобальний міжнародний конфлікт – Перша світова війна. У цій праці викладено концепцію *корпоративного лібералізму*, в якій дотримання базових засад ліберальної доктрини (пріоритет людської особистості, наявність громадянських прав і свобод, представницький характер правління, поділ і контрольованість державної влади, захищена приватна власність, конкуренція та вільна економічна ініціатива як основи соціально-економічного ладу) поєднувалося з комунітарною та соціально-реформаторською компонентами.

На відміну від класичних лібералів XVII–XIX ст., зокрема Дж. Локка, А. Сміта, котрі наголошували на індивідуалістичних основах єднання людей у суспільстві, В. Л. М. Кінг виходить з органічного бачення суспільства (та людства загалом). Він розглядає людство як особливий єдиний та неподільний соціальний організм, якому за природою притаманні мир, кооперація різнофункціональних частин і членів між собою з метою реалізації загальносуспільного блага, подолання перешкод до матеріального та духовного удосконалення⁶. Це й забезпечує його стійкість і виживання. Відповідно до цього, фундаментальні інтереси різноманітних суспільних груп з різними інтересами, статками та відмінним становищем у системі виробництва є спільними, а конфлікти другорядних інтересів – такими, що їх можна подолати завдяки застосуванню належних підходів до примирення та встановлення комунікації і кооперації. Такими механізмами автор «Індустрії та людяності» вважав примирення, арбітраж та публічне розслідування. На його думку, кооперація та координація зусиль, базовані на довірі й усвідомленні різними групами загального блага як спільної мети, і створюють соціальну гармонію⁷.

Відповідно до цього, В. Л. М. Кінг, на відміну від представників класичного лібералізму, негативно ставився до ідеї природної соціальної гармонії як наслідку взаємодії егоїстичних інтересів, необмеженої економічної конкуренції та принципу мінімального втручання держави в соціально-економічну сферу (*laissez-faire*). На його думку, в умовах початку XX ст., періоду зростання великих корпорацій та монополізації економіки, ускладнення структури та взаємовідносин всередині людських колективів, масштабних міграційних процесів, такі підходи породжували не природну гармонію та суспільний прогрес, а деструктивні тенденції (внутрішньосуспільні та міжнародні конфлікти, які є подібними за своєю природою), викликали до дії *закон конкуруючих стандартів*, відповідно до якого за неконтрольованої, недобросовісної конкуренції

⁴ David Reevly, "The Capital Builders: How Mackenzie King and Gréber made the modern city," accessed March 3, 2024, <https://ottawacitizen.com/news/local-news/the-capital-builders-how-mackenzie-king-and-greber-made-the-modern-city>.

⁵ David L. A. Gordon, "William Lyon Mackenzie King, planning advocate," *Planning Perspectives* 17, no. 2 (April, 2002): 97–122, <https://doi.org/10.1080/02665430110111838>.

⁶ William Lyon Mackenzie King, *Industry and Humanity: A Study in The Principles Underlying Industrial Reconstruction* (Toronto, Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1918), 86; Reg Whitaker, "The Liberal Corporatist Ideas of Mackenzie King," *Labour/Le Travailleur* 2 (1977): 161.

⁷ King, *Industry and Humanity*, 173.

стандарти вищого рівня замінюються стандартами нижчого⁸. Тобто в цьому випадку йдеться про деградацію.

За В. Л. М. Кінгом, технологічний прогрес мав незворотний характер, сприяв зростанню виробництва та загального рівня добробуту, освіченості та кваліфікованості, поширенню ліберальних ідей, комунікацій та технологічних інновацій у різних регіонах світу, заміні феодальних відносин на відносини правової рівності, де місце людини в суспільстві визначається не соціальним статусом за народженням, а наслідками власної праці та добровільними договорами з іншими. Водночас поза власним духовним виміром прогрес несе загрозу соціальних потрясінь і міжнародних конфліктів, що призводять до втрати звичного способу життя для багатьох людей та цілих регіонів, масштабних жертв, руйнацій через більш досконалі знаряддя для знищення. Духовний вимір прогресу, згідно з концепцією В. Л. М. Кінга, полягає передовсім у визнанні особистості як мети, якій слугують технологічний прогрес і політичне правління, а також у розширенні сфери індивідуальної та суспільної свободи, взаємної довіри в усіх сферах міжлюдських взаємин на противагу прагненню до домінування⁹. Виявом цього виміру прогресу є і подолання проблеми дегуманізації як у соціально-економічних відносинах всередині суспільства, так і в міжнародних відносинах. Така дегуманізація постає внаслідок прагнення до збагачення як до самоцілі чи домінування на міжнародній арені, без врахування прав та інтересів особистості.

Поряд із визнанням індивіда найвищою суспільною цінністю В. Л. М. Кінг засуджував надмірний індивідуалізм як чинник породження конфліктів, переважання деструктивних егоїстичних інтересів над міркуваннями про загальне благо, наголошував на самореалізації людини передовсім на шляху служіння іншим. Цим він керувався і протягом своєї політичної кар'єри, що й пояснює значною мірою його успішність як державного діяча. На його думку, самореалізація індивіда відбувається через інтеграцію до соціальної групи (професійної тощо), а через цю групу – до громади загалом¹⁰.

В. Л. М. Кінг визначав *громаду* як сферу взаємин, де реалізується загальний інтерес людей¹¹. Прикладами такої громади можна вважати локальну спільноту, місто, національну спільноту та людство загалом. Державу (публічну владу) мислитель розглядав як похідну складову громади, носія суверенної влади та найвищого представника всього населення, що перебуває під її юрисдикцією, який закріплює загальносуспільні уявлення про справедливість у формі закону¹². При цьому державна влада має бути підконтрольною і підзвітною решті громади, що постає внаслідок довготривалої еволюції, спрямованої на розширення простору соціальної свободи та політичного представництва. Отже, процеси, що відбуваються в громаді, є первинними та визначальними щодо процесів на державному рівні¹³.

Автор «Індустрії та людяності» не виділяє *громадянське суспільство* як окрему сферу суспільних відносин, однак з його концепції випливає, що в такій якості постає недержавна організована складова громади (профспілки, кооперативи, підприємницькі асоціації, локальні організації, що опікуються добробутом місцевої спільноти тощо). Державна політика, завданням якої є гармонізація відносин між соціальними групами з різними інтересами, має бути чутливою до процесів у цій сфері, а також намагатися запобігати загостренню кризових явищ і конфліктів, що можуть у ній виникати. Окрім держави, таке завдання покладається і на кваліфіковану громадську думку. Роль держави в соціально-економічному житті може за потреби посилюватися з метою запобігання внутрішньосуспільним конфліктам, недобросовісній економічній конкуренції, для впровадження необхідних соціально-економічних стандартів. Проте характер такого впливу має бути не авторитарним, а регуляторним, посередницьким та партнерським стосовно всіх соціальних верств і зацікавлених сторін.

⁸ King, *Industry and Humanity*, 65–6.

⁹ *Ibid.*, 58, 84, 114–16.

¹⁰ Whitaker, “Liberal Corporatist Ideas of Mackenzie King,” 167.

¹¹ King, *Industry and Humanity*, 30.

¹² *Ibid.*, 230.

¹³ *Ibid.*, 139.

Виходячи з того, що громадянське суспільство чинить визначальний вплив на політику держави, В. Л. М. Кінг усвідомлював необхідність підготовленості громадської думки до демократичного правління, а отже, і громадянської освіти. «Де нема ... громадської думки, там, найвірогідніше, погане врядування, яке раніше чи пізніше перетвориться на авторитарне», – зазначав тогочасний глава канадського уряду у своїй промові 1927 р.¹⁴ На його думку, демократичне правління ставить значно вищі вимоги до кваліфікованості у застосуванні влади, ніж авторитарне. Відповідно до його концепції, громадська думка є впливовим і тонким механізмом політичної влади, що інформує як уряд, так і капітал та менеджмент про наявні у суспільстві проблеми, чинить на них тиск, завдяки чому сприяє встановленню соціальної справедливості. «Обізнана кваліфікована громадська думка може сприяти перемозі розуму в ... конфліктах не менше, ніж накладені відповідно до законів санкції», – зазначав мислитель¹⁵.

Оскільки громадська думка є інструментом політичної влади, вона потребує зростання рівня освіченості і кваліфікованості. За В. Л. М. Кінгом, завдання освіти, яку може впроваджувати як держава, так і недержавні суб'єкти, полягає не лише в наданні професійної кваліфікації, а й якостей та навичок, необхідних для формування кваліфікованої громадської думки та громадянської кооперації: терпимості, здатності до компромісу, відчуття спільності фундаментальних інтересів співгромадян, взаємної довіри, заощадливості тощо¹⁶. Таку ініціативу з боку самоорганізованих членів суспільства він називав «розумною громадською дією» (*Intelligent Community Action*). Отже, не виділяючи громадянської освіти як окремого освітнього напрямку, канадський мислитель фактично передбачав необхідність її впровадження.

Автор праці «Індустрія та людяність» наголошував на необхідності кооперації громадянського суспільства, представників бізнесу і менеджменту, місцевого самоврядування, органів державної влади на різних рівнях життя громади – локальному, національному та міжнародному. На місцевому рівні прикладом такої кооперації може бути *організація соціального союзу* – модель експериментальної громади, що має на меті об'єднання людей задля загального добробуту локальної місцевості. Така модель передбачає *ідею сусідства* – наявність персонального контакту, обізнаності мешканців щодо умов життя громади, зобов'язань індивіда щодо неї. Соціальний союз може набути ролі муніципальної соціальної лабораторії, в умовах якої місцеві мешканці здатні виробити демократичним шляхом у співпраці з місцевою владою метод власної організації, на основі якого вони завдяки самостійним планам і зусиллям здатні побудувати таку громаду, якої вони потребують¹⁷. Такій організації можуть делегуватися і окремі функції публічної влади, передовсім на рівні місцевого самоврядування. Отже, вона може синтезувати ознаки публічної влади і громадянського суспільства. На думку В. Л. М. Кінга, окремий соціальний союз не матиме суттєвого впливу на розвиток суспільства в цілому, але через добровільне горизонтальне єднання зусиль з іншими подібними організаціями така взаємодія здатна сприяти формуванню оновленого та більш досконалого суспільства силами активних та ініціативних людей, які відчувають громаду частиною власного життя та відповідальності.

На національному рівні увага В. Л. М. Кінга як теоретика була сконцентрована передовсім на проблемі гармонізації відносин у сфері індустрії, між представниками капіталу, менеджменту, праці та громади. За посередництвом як держави, так і громадянського суспільства ці сторони через публічний характер розслідування трудових конфліктів, примирення, арбітражу, конференцій круглого столу з рівноправним представництвом сторін та принципом відкритих дверей мають дійти згоди щодо засад взаємодії, уникаючи прагнення до домінування однієї сторони над іншою. Держава, аби уникнути дії закону конкуруючих стандартів, що виникає в умовах застосування принципу невтручання, має сприяти цьому діалогу, а також встановити на законодавчому рівні національний мінімум добробуту, основні стандарти праці та екологічні стандарти¹⁸.

¹⁴ Sean M. Theriault, *The Power of the People: Congressional Competition, Public Attention, and Voter Retribution* (The Ohio State University Press, 2005), IX.

¹⁵ King, *Industry and Humanity*, 220.

¹⁶ Ibid., 356, 430.

¹⁷ Ibid., 357.

¹⁸ King, *Industry and Humanity*.

В. Л. М. Кінг звертає увагу і на глобальний рівень суспільних відносин. На його думку, внаслідок промислової революції, технологічного прогресу, появи мобільного транснаціонального капіталу національна держава поступово втрачала контроль за розвитком економіки, міграцією робочої сили тощо, а отже, і здатність розв'язувати масштабні проблеми лише власними ізольованими зусиллями. Виникає потреба міжнародного регулювання стандартів життя та праці, впровадження міжнародних механізмів запобігання поширенню воєнних конфліктів, контролю за міграцією тощо. Встановленню довіри між різними націями, виконанню міжнародних зобов'язань, подоланню проблеми дегуманізації в міжнародних відносинах (прагнення окремих держав до домінування чи завоювання нових територій та ринків ціною нехтування життям і здоров'ям громадян інших країн та власних громадян) мали сприяти такі міжнародні організації, як Ліга Націй, Міжнародний суд справедливості тощо¹⁹. Однак і недержавні організації, за В. Л. М. Кінгом, також не мали стояти осторонь зусиль з подолання міжнародних проблем, особливо гуманітарних, які мислитель вважав пріоритетними на всіх рівнях людських взаємин. Їхнім завданням, на думку автора «Індустрії та людяності», було здійснення міжнародного тиску на національні уряди з метою впровадження соціальних стандартів на міжнародному рівні, заборони практик, що загрожують життю та здоров'ю людини (шкідливого виробництва тощо). Як приклад він наводить власну участь у конференції Міжнародної асоціації праці в м. Лугано (Італія) у 1910 р., метою якої було домогтися на міжнародному рівні заборони шкідливого для здоров'я виробництва фосфорних сірників. Наслідком цих зусиль стала заборона такого виробництва у Франції. Як міністр праці В. Л. М. Кінг домагався заборони продажу фосфорних сірників у Канаді, аби зупинити їх виробництво як всередині країни, так і за кордоном²⁰. Отже, у праці «Індустрія та людяність» можна побачити зародки теорії глобального громадянського суспільства як мережі вільних об'єднань і асоціацій, їх кооперації, що не обмежуються державними кордонами. Як впливає з праці, ефективність впливу таких об'єднань залежить від їхньої партнерської співпраці з міжнародними організаціями та представниками національних парламентських та урядових інституцій, що загалом відповідає концепції корпоративного лібералізму автора «Індустрії та людяності».

Теоретична спадщина В. Л. М. Кінга справила вплив на подальший розвиток канадської політичної думки, зокрема на концепції В. Кимліки²¹ та Ч. Тейлора²², які наголошували на необхідності органічної належності людини до культурної спільноти з метою гармонійного розвитку особистості, а також необхідності впровадження політики визнання щодо таких спільнот, поєднання визначених у ліберальній політичній думці індивідуальних прав з колективними, диференційованими за групами правами. Як теоретичні, так і практичні підходи автора «Індустрії та людяності» вплинули на традиції канадської дипломатії, зокрема на концепцію «нової дипломатії» Л. Ексуорзі, міністра закордонних справ Канади у 1996–2000 рр. Відповідно до цієї концепції, саме безпека особистості та гуманітарні пріоритети мають стати основною метою діяльності такої середньої держави, як Канада, на міжнародній арені, сприяти формуванню її позитивного міжнародного іміджу в душі «м'якої сили». Згідно з концепцією Л. Ексуорзі, пріоритетами канадської дипломатії є миротворча, посередницька діяльність та багатосторонні колективні зусилля в таких питаннях, як протидія застосуванню негуманних видів зброї (наприклад, протипіхотних мін) і поширенню пандемій, міжнародні зусилля із захисту довкілля, мирного населення в умовах збройних конфліктів, сприяння міжнародному захисту прав людини²³. Концепція «нової дипломатії» передбачала і консультацію

¹⁹ King, *Industry and Humanity*, 107.

²⁰ *Ibid.*, 324–6.

²¹ Вілл Кимлічка, *Лібералізм і права меншин*, пер. з англ. Р. Ткачук (Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001); Will Kymlicka, *Liberalism, Community and Culture* (Oxford: Clarendon Press, 1991); Will Kymlicka, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights* (Oxford: Oxford University Press, 1996).

²² Charles Taylor, "The Politics of Recognition," in *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994), 25–73.

²³ Lloyd Axworthy, "Introduction," in *Human Security and the New Diplomacy: Protecting People, Promoting Peace*, eds. Rob McRae and Don Hubert (Montreal & Kingston, London, Ithaca: McGill-Queen's University Press, 2001), 3–13, https://books.google.com.ua/books?id=_5fmXZZps1IC&pg=PR7&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false.

з представниками громадянського суспільства у виробленні зовнішньополітичного курсу держави. Витоки цієї концепції також простежуються в праці В. Л. М. Кінга «Індустрія та людяність».

Висновки. Корпоративний лібералізм В. Л. М. Кінга впливає з органічного бачення ним суспільства, тому поряд із дотриманням базових ліберальних засад автор «Індустрії та людяності» наголошує на їх поєднанні з комунітарними принципами: важливості вільної належності індивіда до громади, усвідомлення морального обов'язку перед нею, сприяння реалізації загальносуспільного блага, яке органічно пов'язане з індивідуальним. Фундаментальні інтереси суспільства як цілого є спільними для всіх його членів, попри наявність другорядних конфліктів часткових інтересів різних індивідів та груп. Саме тому уряд як вищий представник громади, а також відповідальні представники різних за статками та матеріальними інтересами суспільних верств мають сприяти встановленню взаємної довіри та якнайширшої кооперації різних елементів розширеного суспільства. Така довіра встановлюється не авторитарним втручанням держави чи економічним і політичним домінуванням одних верств над іншими, а через поширення просвіти, публічність вироблення правил соціальної взаємодії, угоди, засновані на взаємних поступках та усвідомленні різними сторонами необхідності їх дотримання. Цьому мають сприяти регуляторне втручання уряду, експерти, представники бізнесу та менеджменту, а також громадська думка.

Хоча В. Л. М. Кінг не виокремлює громадянське суспільство як особливу сферу соціальних відносин, з його концепції випливає, що такою сферою він визнає неформальні організації та інституції в межах громади як сфери загального інтересу її членів. Належна роль громадянського суспільства виявляється не в антагонізмі, а в партнерських відносинах з державою, органами місцевого самоврядування, бізнесом і менеджментом, що може забезпечити гармонійний та еволюційний суспільний розвиток.

Хоча в праці «Індустрія та людяність» не надано визначення громадянської освіти як особливої системи навчання громадян принципів і навичок залучення в суспільно-політичний процес, проте автор ставить подібну проблему перед державою, експертами, бізнесом та громадою. Це впливає з тверджень В. Л. М. Кінга про важливість сприяння появі кваліфікованої громадської думки та навичок громадянської взаємодії як одного із завдань освіти. Саме така громадська думка і громадянські навички відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності вільного врядування.

В. Л. М. Кінг, спостерігаючи ще на початку ХХ ст. процеси глобалізації, розглядав перспективу формування глобального громадянського суспільства, яке у співпраці з міжнародними організаціями та представниками окремих держав мало чинити вплив на міжнародній арені з метою підвищення стандартів життя людства.

Теоретична спадщина В. Л. М. Кінга є актуальною і в сучасних умовах глобальної міжнародної кризи, необхідності налагодження співпраці та довіри між державами, недержавними організаціями в протидії державам-агресорам (зокрема РФ), адже канадський мислитель наголошував на пріоритетності гуманітарного виміру в міжнародних відносинах, проблемах протидії дегуманізації та прагненню силового авторитарного домінування на міжнародній арені. Також ідеї В. Л. М. Кінга є актуальними для вивчення з погляду таких проблем суспільно-політичного розвитку сучасної України, як налагодження конструктивних відносин і комунікацій між державою, підприємницькими колами та громадянським суспільством, що особливо загострюються в умовах протидії повномасштабній агресії з боку РФ.

Перспективи подальших досліджень полягають, зокрема, у дослідженні концепції В. Л. М. Кінга з погляду теорії міжнародних відносин та їхньої актуальності для сприяння подоланню сучасної глобальної міжнародної кризи.

Список використаної літератури

- Кимлічка, Вілл. *Лібералізм і права меншин*. Пер. з англ. Р. Ткачук. Харків: Центр освітніх ініціатив, 2001.
- Федуняк, Сергій. «Концепція “середньої держави” у зовнішній політиці Канади». *Український історичний журнал* 5 (1995): 72–8. <http://history.org.ua/JournALL/journal/1995/5/9.pdf>.
- Axworthy, Lloyd. “Introduction.” In *Human Security and the New Diplomacy: Protecting People, Promoting Peace*, edited by Rob McRae and Don Hubert, 3–13. Montreal & Kingston, London, Ithaca: McGill-Queen's University

- Press, 2001. https://books.google.com.ua/books?id=_5fmXZZps1IC&pg=PR7&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false.
- Gordon, David L. A. "William Lyon Mackenzie King, planning advocate." *Planning Perspectives* 17, no. 2 (April, 2002): 97–122. <https://doi.org/10.1080/02665430110111838>.
- King, William Lyon Mackenzie. "The Canadian Combines Investigation Act." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 42 (1912): 149–55. <https://www.jstor.org/stable/1012311?seq=1>.
- . *Industry and Humanity: A Study in The Principles Underlying Industrial Reconstruction*. Toronto, Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1918.
- Kymlicka, Will. *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press, 1991.
- . *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- Marks, Marcus M. "The Canadian Industrial Disputes Act." *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 44, no. 1 (1912): 1–9. Accessed March 1, 2024. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/000271621204400102>.
- Official Gazette. "Excerpts from the Declaration on atomic energy issued by United States President Truman, British Prime Minister Attlee, and Canadian Prime Minister Mackenzie King, November 15, 1945." Accessed March 3, 2024. <https://www.officialgazette.gov.ph/1945/11/15/excerpts-from-the-declaration-on-atomic-energy-issued-by-united-states-president-truman-british-prime-minister-attlee-and-canadian-prime-minister-mackenzie-king-november-15-1945/>.
- Reeve, David. "The Capital Builders: How Mackenzie King and Gréber made the modern city." Accessed March 5, 2024. <https://ottawacitizen.com/news/local-news/the-capital-builders-how-mackenzie-king-and-greber-made-the-modern-city>.
- Taylor, Charles. "The Politics of Recognition." In *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, 25–73. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994.
- Theriault, Sean M. *The Power of the People: Congressional Competition, Public Attention, and Voter Retribution*. The Ohio State University Press, 2005.
- Whitaker, Reg. "The Liberal Corporatist Ideas of Mackenzie King." *Labour/Le Travailleur* 2 (1977): 137–69.

Bibliography

- Axworthy, Lloyd. "Introduction." In *Human Security and the New Diplomacy: Protecting People, Promoting Peace*, edited by Rob McRae and Don Hubert, 3–13. Montreal & Kingston, London, Ithaca: McGill-Queen's University Press, 2001. https://books.google.com.ua/books?id=_5fmXZZps1IC&pg=PR7&hl=ru&source=gbs_selected_pages&cad=1#v=onepage&q&f=false.
- Feduniak, Serhii. "Kontsepsiia "serednoi derzhavy" u zovnishnii politytsi Kanady." *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal* 5 (1995): 72–8. <http://history.org.ua/JournALL/journal/1995/5/9.pdf> [in Ukrainian].
- Gordon, David L. A. "William Lyon Mackenzie King, planning advocate." *Planning Perspectives* 17, no. 2 (April, 2002): 97–122. <https://doi.org/10.1080/02665430110111838>.
- King, William Lyon Mackenzie. "The Canadian Combines Investigation Act." *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 42 (1912): 149–55. <https://www.jstor.org/stable/1012311?seq=1>.
- . *Industry and Humanity: A Study in The Principles Underlying Industrial Reconstruction*. Toronto, Boston and New York: Houghton Mifflin Company, 1918.
- Kymlicka, Will. *Liberalism, Community and Culture*. Oxford: Clarendon Press, 1991.
- . *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford: Oxford University Press, 1996.
- . *A Liberal Approach to Minority Rights*. Translated by R. Tkachuk. Kharkiv: Tsentri osvitynikh initsiatyv, 2001 [in Ukrainian].
- Marks, Marcus M. "The Canadian Industrial Disputes Act." *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science* 44, no. 1 (1912): 1–9. Accessed March 1, 2024. <https://journals.sagepub.com/doi/pdf/10.1177/000271621204400102>.
- Official Gazette. "Excerpts from the Declaration on atomic energy issued by United States President Truman, British Prime Minister Attlee, and Canadian Prime Minister Mackenzie King, November 15, 1945." Accessed March 3, 2024. <https://www.officialgazette.gov.ph/1945/11/15/excerpts-from-the-declaration-on-atomic-energy-issued-by-united-states-president-truman-british-prime-minister-attlee-and-canadian-prime-minister-mackenzie-king-november-15-1945/>.

Reeveley, David. "The Capital Builders: How Mackenzie King and Gréber made the modern city." Accessed March 5, 2024. <https://ottawacitizen.com/news/local-news/the-capital-builders-how-mackenzie-king-and-greber-made-the-modern-city>.

Taylor, Charles. "The Politics of Recognition." In *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, 25–73. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1994.

Theriault, Sean M. *The Power of the People: Congressional Competition, Public Attention, and Voter Retribution*. The Ohio State University Press, 2005.

Whitaker, Reg. "The Liberal Corporatist Ideas of Mackenzie King." *Labour/Le Travailleur* 2 (1977): 137–69.

Oleksandr Yeremieiev

National University of Kyiv-Mohyla Academy

CIVIL SOCIETY, CIVIC EDUCATION AND PUBLIC OPINION IN THE CONCEPT OF CORPORATE LIBERALISM BY WILLIAM LYON MACKENZIE KING

Abstract

The article examines the problem of importance, place, and role of civil society, civic education, and public opinion in the conception of corporate liberalism by the Canadian statesman and political theoretician William Lyon Mackenzie King, according to his work "Industry and Humanity." The viewpoint of W. L. M. King on the place and role of these phenomena stems from the combination of the basic principles of liberalism with the organic vision of nature of society and humanity as the whole in his work. According to this, state and civil society, as well as various social groups have fundamental general interest which lies in the provision of their maintenance and steady development, and that is why a dialogue and collaboration between them are the natural and necessary phenomenon that assists overcoming second-rate differences between them. The state takes the role of regulator and moderator of the relations between different social groups with divergent interests and should assist the establishment of trust and collaboration between them, avoiding the authoritarian interference.

According to W. L. M. King, public opinion is the thin mechanism of political power that informs government and civil society of social problems, and it can assist their effective decision foremost through pressure and persuasion. That is why it needs considerable skillfulness, especially in the conditions of democratic governance. For this reason it needs the education that forms the qualities and skills necessary for enlightened public opinion and civic co-cooperation, i. e. civic education. Such education can be provided by both state and non-government organizations.

According to W. L. M. King, the partnership and cooperation between civil society, the representatives of business, local self-government, state and international organizations are necessary on local, national, and global levels. It results in the establishment of trust and publicity, helps to overcome antagonistic relations and abuses, assists the increase of the standards of life of the people and the decision of humanitarian problems which the author of "Industry and Humanity" considered priority.

Keywords: corporate liberalism, community, civil society, civic education, public opinion.

Матеріал надійшов 10 березня 2024 р.

Єремєєв Олександр Сергійович – кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політології Національного університету «Кієво-Могилянська академія»

Yeremieiev Oleksandr – PhD in Political Science, Senior lecturer, Department of Political Science, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0009-0000-9175-1421

E-mail: o.yeremeev@ukma.edu.ua

.....

Цитування (Чикаго: виноски і бібліографія):

Єремєєв, Олександр. «Громадянське суспільство, громадянська освіта та громадська думка в концепції корпоративного лібералізму Вільяма Лайона Макензі Кінга». *Empirio* 1, № 2 (2024): 25–34. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.25-34>

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Yeremieiev, Oleksandr. “Civil Society, Civic Education and Public Opinion in the Concept of Corporate Liberalism by William Lyon Mackenzie King.” *Empirio* 1, no. 2 (2024): 25–34. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.25-34> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.35-44>
УДК 331.108.2:331.5:004.05

Маргарита Чабанна

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

<https://orcid.org/0000-0002-0898-8290>

РЕГЛАМЕНТАЦІЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ В ПЕРІОД ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ: ВІДПОВІДЬ ДЕРЖАВИ НА ВИКЛИКИ

У статті окреслено виклики, з якими зіткнулися заклади вищої освіти від початку повномасштабної війни в Україні, і способи реагування на них як з боку держави, так і з боку навчальних закладів. Зроблено акцент на гарантуванні безпеки співробітників і студентів як пріоритеті у визначенні формату освітнього процесу. Наголошено на сталості потреби фінансування освітнього процесу, а також надання психологічної допомоги його учасникам. Основну увагу приділено способам пристосування до ситуації, що склалась, враховуючи міграцію викладачів і студентів, релокацію університетів, запровадження змішаного формату навчання. Авторка ставить запитання: на які виклики в умовах доволі обмежених ресурсів повинна реагувати держава і на які з них вона може знайти і знайшла відповіді? Зокрема, потреба розвитку і вдосконалення форматів дистанційного і змішаного навчання задля збереження кадрового потенціалу й основного контингенту студентів спричинила розвиток нових технологій, їх опанування учасниками освітнього процесу, а також зумовила подальшу цифровізацію системи освіти. Особливої актуальності набув такий напрям діяльності університетів, як інтернаціоналізація, яка є сприятливим чинником подальшого розвитку системи освіти в Україні в контексті європейської інтеграції. У статті зроблено висновок про те, що певне переструктурування навчального процесу, розвиток нових методів навчання і компетенцій, посилення зв'язків між університетами всередині країни і налагодження міжнародної співпраці знайдуть застосування і в повоєнний час. Система вищої освіти, безперечно, потребуватиме відновлення, проте такі наслідки її функціонування в умовах воєнного стану, як інтернаціоналізація, розвиток новітніх інформаційно-комунікаційних технологій і компетенцій, матимуть позитивний ефект на подальший розвиток та інтеграцію в освітній простір ЄС.

Ключові слова: державна освітня політика, інтернаціоналізація вищої освіти, цифровізація освітнього процесу, повоєнна відбудова, міграційні процеси.

Повномасштабне вторгнення росії на територію України не спричинило кризи в освітній галузі, проте ускладнило її функціонування і поставило державу, навчальні заклади й суспільство перед новими викликами. Університети зіткнулися з нагальною потребою врегулювання ситуацій, спричинених міграційними процесами, зростанням кількості відрахувань студентів, які не здатні сплачувати за навчання, підлаштуванням умов викладання під потреби тих здобувачів освіти і науково-педагогічних працівників, які перебувають у Збройних силах України. Пріоритетним завданням, безперечно, стало гарантування безпеки учасників освітнього процесу, на новий рівень вийшла потреба ресурсного забезпечення освітніх закладів, зокрема через пошкодження їхньої інфраструктури.

Цілком логічно тут постає питання про те, на які виклики в умовах майже необмежених потреб і доволі обмежених ресурсів повинна реагувати держава і на які з них вона може знайти відповіді. Водночас варто зважати на те, які виклики зроблять освітню систему країни міцнішою і гнучкішою в довгостроковій перспективі.

Нагальними визнано такі спричинені війною виклики, як небезпека для учасників освітнього процесу, масштабні руйнування освітньої інфраструктури (пошкодження приміщень закладів освіти, навчальної матеріально-технічної бази), вимушене переміщення учасників освітнього процесу в межах України та за кордон, порушення безперервності освітнього процесу, переорієнтація на окупованих територіях українських здобувачів освіти на російські навчальні програми, підручники, примусовий перехід на російську мову навчання, а також зменшення видатків державного та місцевих бюджетів на освіту¹.

Варто зазначити, що українські заклади освіти від початку війни не лише зіткнулися зі складнощами, а й посилили свою суспільно значущу роль, «стали штабами допомоги населенню й військовим», організовуючи «освітній фронт»² і провадячи насамперед волонтерську діяльність та збір коштів для ЗСУ. Вагомим внеском стала комунікаційна діяльність учених і викладачів, спрямована на аудиторію поза межами України, взаємодія із закордонними ЗМІ, міжнародними організаціями, громадами. Велику роль відіграла кібердіяльність студентів і викладачів технічних спеціальностей.

У перші дні повномасштабної війни освітній процес в університетах було призупинено, а його учасники масово почали виїжджати до західних регіонів країни або за кордон. Дехто з них опинився на тимчасово окупованій території. Багато закладів освіти зазнали пошкоджень. За даними МОН України, з 24 лютого 2022 р. повністю зруйновано понад 40 закладів вищої освіти, зокрема в Миколаївській, Чернігівській, Запорізькій, Донецькій, Сумській та Харківській областях. Загалом було пошкоджено понад 60 закладів вищої освіти в Харківській, Дніпропетровській, Донецькій, Миколаївській, Чернігівській, Запорізькій, Житомирській, Вінницькій, Луганській, Сумській, Херсонській областях³.

Відповідно, у 2022 р., як і у 2014 р., актуальною стала релокація університетів. Понад 30 закладів вищої освіти було переміщено до безпечних областей України⁴. Вимушене переміщення учасників освітнього процесу в межах України та за кордон «призвело до значних втрат

¹ *Освіта України в умовах воєнного стану*. Інформаційно-аналітичний збірник, Міністерство освіти і науки України (Київ, 2022), <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpn.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analitic.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf>.

² Міністерство освіти і науки України, «Хронологія подій у сфері освіти та науки в умовах воєнного стану», 13 червня 2022, <https://mon.gov.ua/news/khronologiya-podiy-u-sferi-osviti-ta-nauki-v-umovakh-voennogo-stanu>.

³ Зокрема, руйнувань і пошкоджень із 2022 р. зазнали Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Національний університет «Чернігівська політехніка», Державний податковий університет (м. Ірпінь), Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, Маріупольський державний університет, Приазовський технічний університет, Луганський національний університет імені Тараса Шевченка, Національний аерокосмічний університет імені М. С. Жуковського «Харківський авіаційний інститут» та ін. (*Освіта України в умовах воєнного стану*).

⁴ Про виклики для переміщених ЗВО див.: Тетяна Нагорняк, «Вища освіта України під час війни», у *Розвиток громадянського суспільства в умовах воєнного часу: зб. матеріалів та доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 квітня 2023 р.)* (Київ: ВАДЕКС, 2023), 185–90, <https://dphs.univ.kiev.ua/files/conference20230422new.pdf>.

контингенту здобувачів освіти, педагогічного й викладацького складу»⁵, проте не завадило згодом відновити навчальний процес і провести вступну кампанію.

Безперечно, війна змусила адаптувати освітній процес до нових умов, що потребувало його нормативно-правової регламентації. У 2014 р. найпомітнішими для суспільства були заходи з переміщення університетів Донецької і Луганської областей. Відповідні зміни стосувались не лише самих університетів, а й функціонування громад, на території яких відбулось переміщення закладів освіти, а також працевлаштування співробітників та функціонування ринку освітніх послуг загалом. Водночас держава реагувала і менш помітними для широкої громадськості діями, зокрема через нормативну регламентацію діяльності закладів освіти в умовах воєнного стану. З 2015 р. така регламентація здійснювалась насамперед відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», у якому сформовано нові засади інституційно-правового регулювання освітньої сфери і за яким повноваження місцевих органів влади, зокрема в частині управління закладами та установами освіти, переходили до військових адміністрацій населених пунктів на відповідній території⁶. Водночас Міністерство освіти і науки залишається основним суб'єктом державної політики в галузі освіти і науки, науково-технічної та інноваційної діяльності, а також у сфері здійснення державного контролю за діяльністю освітніх установ.

Ситуація не змінилась і з початком повномасштабної війни, коли актуалізувалась потреба інституційно-правової регламентації освітнього процесу в умовах викликів, спричинених збройною агресією РФ проти України. Першим заходом держави з регламентації діяльності освітньої галузі на всіх рівнях став наказ МОН «Про утворення Ситуаційного центру МОН»⁷, який уможливив функціонування консультативно-дорадчого органу на період дії воєнного стану. Основним завданням Ситуаційного центру МОН визначено забезпечення діяльності профільного міністра на період дії воєнного стану.

Окрім цього, розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Стратегію розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки та Операційний план її реалізації у 2022–2024 роках. У цих документах було визначено пріоритети системи вищої освіти та заходи, спрямовані як на те, щоб «зменшити деструктивні наслідки, спричинені повномасштабним вторгненням російської федерації на територію незалежної України», так і на «створення сучасної ефективної системи вищої освіти, яка задовольняє потреби громадян, економіки та суспільства»⁸.

У цих умовах, безперечно, пріоритетним завданням залишається гарантування безпеки учасників освітнього процесу. Відповідно до наказу МОН «Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану» від 07.03.2022⁹ створено інституційне підґрунтя щодо вжиття заходів для забезпечення захисту учасників освітнього процесу, збереження майна закладів освіти, здійснення евакуаційних заходів, організації особливих умов навчання для тих здобувачів освіти, які перебувають у лавах ЗСУ або в підрозділах територіальної оборони, створено правові умови для евакуації та переміщення закладів освіти з окупованих територій і тих, де ведуться активні бойові дії¹⁰. У березні 2022 р. МОН рекомендувало

⁵ Зорина Шацька, «Адаптація закладів вищої освіти України до умов воєнного стану», у *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми інтеграції освіти, науки та бізнесу в умовах глобалізації»: тези доповідей, м. Київ, 7 жовтня 2022 року* (Київ: КНУТД, 2022), 53–54, https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/20211/1/PIONBUG_2022_P053-054.pdf.

⁶ Верховна Рада України, *Про правовий режим воєнного стану*, Закон України 389-VIII, 12 травня 2015 (зі змінами та доповненнями), <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>; Президент України, *Про введення воєнного стану в Україні*, Указ 64/2022, 24 лютого 2022, <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.

⁷ Міністерство освіти і науки України, *Про утворення Ситуаційного центру МОН*, Наказ 229, 24 лютого 2022, <https://mon.gov.ua/ua/npa/proutvorennya-situacijnoho-centru-mon>; Президент України, *Про введення воєнного стану в Україні*, Указ 64/2022, 24 лютого 2022.

⁸ Кабінет Міністрів України, *Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки*, Розпорядження 286-р, 23 лютого 2022, <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-strategiyi-rozvitku-vishchoyi-osviti-v-ukrayini-na-20222032-roki-286>.

⁹ Міністерство освіти і науки України, *Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану*, Наказ 235, 7 березня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text>.

¹⁰ *Освіта України в умовах воєнного стану*.

тимчасово призупинити освітній процес або, за погодженням із військово-цивільною адміністрацією, використовувати дистанційну чи змішану форму навчання¹¹.

Також відповідно до декларованих державою цілей було спрощено механізми безпечної вступної кампанії і створено умови доступу до вищої освіти для жителів тимчасово окупованих та територій, де ведуться бойові дії. Затверджений Порядок зарахування деяких категорій вступників у 2022 році¹² визначив «особливості зарахування осіб, які проживають на тимчасово окупованій рф території України або місце проживання яких зареєстровано (задекларовано) на особливо небезпечній території, для здобуття вищої, фахової передвищої освіти, осіб, які переселилися з тимчасово окупованої російською федерацією території України після 1 січня 2022 року, зокрема щодо ситуації відсутності певних документів під час вступу»¹³. Особливості прийому на навчання для здобуття вищої освіти було визначено в наказі Міністерства освіти і науки України «Про внесення змін до Порядку прийому на навчання для здобуття вищої освіти в 2022 році»¹⁴. Також було створено умови щодо пільгових категорій вступників і здобувачів вищої освіти, що діяли відповідно до спеціальних умов участі в конкурсному відборі¹⁵. Загалом, у 2022 р. формат зовнішнього незалежного оцінювання було змінено на національний мультимедійний тест у форматі комп'ютерного онлайн-тестування в навчальних закладах.

Загалом, для створення безпечних умов для всіх учасників освітнього процесу центральними і місцевими органами виконавчої влади передбачено обов'язкову перевірку фахівцями Державної служби України з надзвичайних ситуацій закладів освіти та прилеглих територій на наявність вибухових предметів; готовності локальних і об'єктових систем оповіщення (сирен); приведення в готовність наявного фонду захисних споруд цивільного захисту та створення нових; приведення евакуаційних шляхів у відповідність до норм законодавства; створення запасів матеріалів, обладнання, інструменту, води та медичних засобів у закладах освіти та ін.¹⁶

У таких умовах способом виходу з ситуації, що склалася, який забезпечив максимальну ефективність навчального процесу, виявився дистанційний або змішаний формат освітнього процесу, до того ж це сприяло розвитку підходів до викладання, зокрема, з використанням інформаційних технологій. Також розвивається цифровізація системи управління навчальними закладами.

З одного боку, завдяки дистанційному або змішаному формату навчання і переміщені університети, і ті, які відновили свою роботу в довоєнному форматі, зберегли кадровий потенціал і контингент студентів. З другого боку, використання дистанційного формату і цифровізація зумовили розширення можливостей для подальшої інтернаціоналізації освіти, що стала одним із пріоритетних напрямів для збереження якості освітнього процесу.

Для координації залучення й використання міжнародної допомоги, спрямованої на підтримку реалізації державної політики для досягнення заявлених стратегічних пріоритетів у галузі освіти

¹¹ Загальні питання організації освітнього процесу в закладах освіти було регламентовано листом МОН «Про організацію освітнього процесу в умовах військових дій» (Міністерство освіти і науки України, *Про організацію освітнього процесу в умовах військових дій*, Лист 1/3371-22, 6 березня 2022, https://hoippo.km.ua/wp-content/uploads/2022/03/LaterMON_06_03_22_org_osvit_procusu.pdf).

¹² Кабінет Міністрів України, *Про затвердження Порядку зарахування деяких категорій вступників у 2022 році*, Постанова 1137, 8 жовтня 2022, www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-poriadku-zarakhuvannia-deiakykh-katehoriivstupnykiv-u-2022-rotsi-i081022-1137.

¹³ Міністерство освіти і науки України, «Фахова передвища і вища освіта в умовах воєнного стану», 16 листопада 2022, <https://mon.gov.ua/news/fakhova-peredvishcha-i-vishcha-osvita-v-umovakh-voennogo-stanu>.

¹⁴ Міністерство освіти і науки України, *Порядок прийому для здобуття вищої, фахової передвищої та професійної (професійно-технічної) освіти осіб, які проживають на територіях, де неможливо забезпечити виконання стандартів освіти України та/або стабільний освітній процес*, Наказ 271, 1 березня 2021, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 15 квітня 2021, 505/36127/, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0505-21#n16>.

¹⁵ Міністерство освіти і науки України, «Фахова передвища і вища освіта в умовах воєнного стану», 16 листопада 2022. Заходи з організації вступної кампанії у 2022 р. забезпечувалися також наказами МОН (зокрема, див.: Міністерство освіти і науки України, *Про організацію роботи консультативних телефонів Міністерства освіти і науки «Вступна кампанія 2022 року»*, Наказ 587, 23 червня 2022, <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-organizaciyuroboti-konsultativnih-telefoniv-ministerstva-osviti-i-nauki-vstupna-kampaniya-2022-roku>).

¹⁶ *Освіта України в умовах воєнного стану*.

та науки, було створено Секторальну робочу групу «Освіта і наука» при Міністерстві освіти і науки України, учасниками якої є міжнародні організації, дипломатичні представництва іноземних держав, неурядові організації та проекти, які реалізують програми підтримки української освіти й науки¹⁷.

Для координаційної допомоги щодо вступу вітчизняних здобувачів у закордонні заклади вищої освіти в Україні засновано програму «Ukrainian Global University», яка «допомагає українцям вступити до закордонних навчальних закладів за умови, що випускники повернуться до України після навчання»¹⁸. Серед ЗВО, які беруть участь у цій програмі, університети Франції, Німеччини, Італії, США, Канади. Окрім того, однією з першочергових потреб галузі освіти на період воєнного стану є відкриття певних освітніх хабів за кордоном для допомоги українським біженцям, надання їм можливості навчатися за державними стандартами й отримувати психологічну підтримку¹⁹.

Водночас і роль самих університетів у цій сфері є вагомим. Керуючись прагненням зберегти студентський і викладацький контингент, провідні ЗВО розвивають у своїй діяльності такий напрям, як сприяння внутрішній і зовнішній академічній мобільності та загалом інтернаціоналізації освіти, зокрема завдяки укладанню угод про співпрацю між університетами, створенню закордонних кампусів.

На тлі перерахованих викликів і змін сталою залишається потреба забезпечувати належний рівень освіти, що інституційно здійснює Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти у співпраці з урядом та Міністерством освіти і науки. Загалом, збереження належного рівня освітніх послуг і наукової діяльності в межах університетів є складним, проте досяжним завданням, яке провідні навчальні заклади виконують доволі ефективно.

Серед негативних тенденцій в освітній галузі експерти називають «зниження рівня демократизації управління в окремих університетах», коли «способом обійти обмеження щодо обіймання посади керівника відповідного ЗВО не більш як два строки є реорганізація закладу вищої освіти, наслідком якої є утворення “нового” університету з дещо зміненою назвою, який за формальними ознаками є іншою юридичною особою»²⁰.

Загалом одним із найскладніших викликів перед державою і кожним окремим закладом стало фінансування освітнього процесу. Зокрема, відновлення зруйнованих ЗВО або їх релокація подекуди максимально залежить від фінансової та матеріально-технічної допомоги міжнародних організацій²¹.

Іншим суттєвим викликом є те, що від початку війни частина учасників освітнього процесу потребує психосоціальної підтримки. Одним із завдань у цій сфері Міністерство освіти і науки визначає проведення трансформації психологічної служби системи освіти «шляхом упровадження багаторівневої системи надання психологічних послуг»²². Зважаючи на те, що ті учасники освітнього процесу, які постраждали від військової агресії РФ, потребують психологічної підтримки, МОН вживає заходів для її забезпечення шляхом інформування щодо контролю емоційного стану, надання безкоштовної психологічної допомоги та ін.²³

¹⁷ *Освіта України в умовах воєнного стану.*

¹⁸ Шацька, «Адаптація закладів вищої освіти України до умов воєнного стану».

¹⁹ *Освіта України в умовах воєнного стану.*

²⁰ «В Україні знизився рівень демократизації управління у вишах», 14 березня 2023, *Освіта.UA*, <https://osvita.ua/vnz/88671/>

²¹ Кабінет Міністрів України, *Про початок навчального року під час дії правового режиму воєнного стану в Україні*, Постанова 711, 24 червня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-2022-%D0%BF#Text>; «Початок та завершення навчального року у 2022 р. заклади вищої освіти визначали самостійно», *Lexinform: Юридичні новини України*, 6 липня 2022, <https://lexinform.com.ua/v-ukraini/pochatok-ta-zavershennya-navchalnogo-roku-zaklady-peredvyshhoyi-ta-vyshhoi-osvity-vuznachat-samostijno/>; Міністерство освіти і науки України, *Інструктивно-методичні матеріали щодо порядку підготовки закладу освіти до нового навчального року та опалювального сезону з питань цивільного захисту, охорони праці та безпеки життєдіяльності*, <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-pidgotovku-zakladiv-osviti-do-novogo-navchalnogo-roku-ta-opalyvalnogo-sezonu-v-umovah-voyennogo-stanu>.

²² *Освіта України в умовах воєнного стану.*

²³ Міністерство освіти і науки України, «Як контролювати емоційний стан під час воєнного стану? – поради психологів», 22 травня 2022, <https://mon.gov.ua/news/yak-kontrolyuvati-emotsiyniy-stand-pid-chas-voennogo-stanu-poradi-psikhologiv>.

Найбільшою технічною проблемою визнано відсутність чи нестабільність інтернету і відсутність потрібної техніки. Понад 30 % ЗВО України мають ресурси для централізованого застосування інформаційних технологій в організації освітнього процесу, проте 63,7 % не розглядають його як пріоритетний напрям²⁴.

Формуванню «верифікованого масиву необхідної статистичної й адміністративної інформації» перешкоджає численність учасників освітнього процесу, які є внутрішньо переміщеними особами або шукачами притулку в інших країнах. У такій ситуації в процесі ухвалення рішень МОН використовує дані відомчої адміністративної статистичної звітності і дані національних інформаційних освітніх систем²⁵.

Отже, масовий відплив учасників освітнього процесу за кордон або переміщення в інші регіони країни на початку повномасштабного вторгнення, руйнування багатьох закладів освіти і небезпека в проведенні навчального процесу на території більшої частини України не призвели до колапсу в системі освіти, натомість спричинили потребу пристосування до ситуації і зумовили певні трансформації та реформи, оскільки певне переструктурування навчального процесу на всіх рівнях освіти знайде своє застосування і в повоєнний час.

Через міграцію багатьох студентів і викладачів актуалізувалась потреба забезпечувати вступ до навчальних закладів і власне навчальний процес віддалено, що зумовило розвиток дистанційного та змішаного навчання задля збереження кадрового потенціалу й основного контингенту студентів. Це зумовило розвиток нових технологій, опанування їх учасниками освітнього процесу, подальшу цифровізацію системи освіти, а також інтенсифікацію процесу її інтернаціоналізації, яка сприятиме в повоєнному періоді подальшій інтеграції українських університетів у європейський освітній простір, що, безумовно, узгоджується із зовнішньополітичними орієнтирами держави.

У процесі повоєнного відновлення освітньої сфери, інтеграції освіти й науки в європейський простір актуальним, зокрема, буде розвиток людського потенціалу; гармонізація законодавчо-нормативного, інституціонального та методологічного забезпечення освіти; приведення Національної рамки кваліфікацій у відповідність до норм та положень Європейської рамки кваліфікацій; цифрова трансформація освіти та науки²⁶.

Окрім узгодження освітнього процесу з європейськими стандартами, найбільш актуальною стане орієнтація на підготовку фахівців для повоєнного відновлення, а також в умовах потенційних загроз залишатиметься потреба «розвитку пріоритетних галузей економіки України, розвиток професійних навичок, зумовлених запитом зі сторони Міністерства оборони, Міністерства з надзвичайних ситуацій, Міністерства внутрішніх справ, Держприкордонслужби, Держспецзв'язку»²⁷, а також «трансформації освіти в секторі безпеки й оборони відповідно до доктринальних підходів і принципів НАТО»²⁸.

Також, на думку авторки, актуалізується подальше редагування змісту навчання на всіх рівнях освіти, з урахуванням наявних і потенційних загроз, а також потреби додаткового навчання щодо безпеки в умовах воєнних загроз.

Не менш важливим і вкрай актуальним є навчання і працевлаштування ветеранів. З цією метою варто розвивати програми перекваліфікації і неперервної освіти.

На сьогодні держава, попри обмежені ресурси, докладає значних зусиль для подолання викликів, з якими стикаються заклади вищої освіти. Суттєвий обсяг роботи виконують самі університети, які намагаються швидко переорієнтуватись на використання нових форм навчання, цифровізацію діяльності, розвиток партнерських відносин на горизонтальному рівні. Гарантування безпеки учасників освітнього процесу, збереження дослідницького потенціалу, контингенту викладачів і студентів в умовах невизначеності є пріоритетними завданнями під час війни. Здобуті ресурси, сформовані в процесі пристосування до воєнних загроз навички і компетентності ще тривалий час будуть актуальні для нашої держави і є вагомим надбанням освітньої галузі.

²⁴ *Освіта України в умовах воєнного стану.*

²⁵ Там само.

²⁶ Шацька, «Адаптація закладів вищої освіти України до умов воєнного стану»; *Освіта України в умовах воєнного стану.*

²⁷ *Освіта України в умовах воєнного стану.*

²⁸ Там само.

Список використаних джерел

- Верховна Рада України. *Про правовий режим воєнного стану*. Закон України 389-VIII, 12 травня 2015 (зі змінами та доповненнями). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>.
- Кабінет Міністрів України. *Про схвалення Стратегії розвитку вищої освіти в Україні на 2022–2032 роки*. Розпорядження 286-р, 23 лютого 2022. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-strategiyi-rozvitku-vishchoyi-osviti-v-ukrayini-na-20222032-roki-286>.
- . *Про денонсацію Угод в галузі освіти та науки з російською федерацією*. Постанова 355, 24 березня 2022. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-denonsaciyu-ugod-v-galuzi-osviti-i-nauki-z-rosijskoju-federacijeyu-355>.
- . *Про початок навчального року під час дії правового режиму воєнного стану в Україні*. Постанова 711, 24 червня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-2022-%D0%BF#Text>.
- . *Про затвердження Порядку зарахування деяких категорій вступників у 2022 році*. Постанова 1137, 8 жовтня 2022. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-poriadku-zarakhuvannia-deiakykh-katehoriivstupnykiv-u-2022-rotsi-i081022-1137>.
- Міністерство освіти і науки України. *Порядок прийому для здобуття вищої, фахової передвищої та професійної (професійно-технічної) освіти осіб, які проживають на територіях, де неможливо забезпечити виконання стандартів освіти України та/або стабільний освітній процес*. Наказ 271, 1 березня 2021, зареєстровано в Міністерстві юстиції України 15 квітня 2021, 505/36127/. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0505-21#n16>.
- . *Про утворення Ситуаційного центру МОН*. Наказ 229, 24 лютого 2022. <https://mon.gov.ua/ua/npa/proutvorennya-situacijnogo-centru-mon>.
- . *Про організацію освітнього процесу в умовах військових дій*. Лист 1/3371-22, 6 березня 2022. https://hoippo.km.ua/wp-content/uploads/2022/03/LaterMON_06_03_22_org_osvit_procesu.pdf.
- . *Про деякі питання організації роботи закладів фахової передвищої, вищої освіти на час воєнного стану*. Наказ 235, 7 березня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text>.
- . *Про організацію роботи консультативних телефонів Міністерства освіти і науки «Вступна кампанія 2022 року»*. Наказ 587, 23 червня 2022. <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-organizacijuroboti-konsultativnih-telefoniv-ministerstva-osviti-i-nauki-vstupna-kampaniya-2022-roku>.
- . *Інструктивно-методичні матеріали щодо порядку підготовки закладу освіти до нового навчального року та опалювального сезону з питань цивільного захисту, охорони праці та безпеки життєдіяльності*. <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-pidgotovku-zakladiv-osviti-do-novogo-navchalnogo-roku-ta-opalyvalnogo-sezonu-v-umovah-voennogo-stanu>.
- . «Як контролювати емоційний стан під час воєнного стану? – поради психологів». 22 травня 2022. <https://mon.gov.ua/news/yak-kontrolyuvati-emotsiyniy-stand-pid-chas-voennogo-stanu-poradi-psikhologiv>.
- . «Хронологія подій у сфері освіти та науки в умовах воєнного стану». 13 червня 2022. <https://mon.gov.ua/news/khronologiya-podiy-u-sferi-osviti-ta-nauki-v-umovakh-voennogo-stanu>.
- . «Фахова передвища і вища освіта в умовах воєнного стану». 16 листопада 2022. <https://mon.gov.ua/news/fakhova-peredvishcha-i-vishcha-osvita-v-umovakh-voennogo-stanu>.
- Нагорняк, Тетяна. «Вища освіта України під час війни». У *Розвиток громадянського суспільства в умовах воєнного часу: зб. матеріалів та доп. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 22 квітня 2023 р.)*, 185–90. Київ: ВАДЕКС, 2023. <https://dphs.univ.kiev.ua/files/conference20230422new.pdf>.
- Освіта України в умовах воєнного стану*. Інформаційно-аналітичний збірник. Міністерство освіти і науки України. Київ, 2022. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serpnped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analitic.zbirn-Osvita.Ukrayiny.v.umovakh.voyennoho.stanu.22.08.2022.pdf>.
- Освіта.UA. «В Україні знизився рівень демократизації управління у вишах». *Освіта.UA*. 14 березня 2023. <https://osvita.ua/vnz/88671/>
- Осипчук, Анна, Максим Яковлев, Антон Суслов, Вероніка Усачова, Станіслав Шулімов. *Університети під час війни: від закладу освіти до соціальної місії*. Школа політичної аналітики НаУКМА. Київ, 2022. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/24788>.
- Початок та завершення навчального року у 2022 р. заклади вищої освіти визначали самостійно. *Lexinform: Юридичні новини України*. 6 липня 2022. <https://lexinform.com.ua/v-ukraini/pochatok-ta-zavershennya-navchalnogo-roku-zaklady-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyiosvity-vyznachat-samostijno/>

Президент України. *Про введення воєнного стану в Україні*. Указ 64/2022, 24 лютого 2022. <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397>.

Шацька, Зорина. «Адаптація закладів вищої освіти України до умов воєнного стану». У *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми інтеграції освіти, науки та бізнесу в умовах глобалізації»: тези доповідей*, м. Київ, 7 жовтня 2022 року, 53–54. Київ: КНУТД, 2022. https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/20211/1/PIONBUG_2022_P053-054.pdf.

Bibliography

Cabinet of Ministers of Ukraine. *Pro skhvalennia Stratehii rozvytku vyshchoi osvity v Ukraini na 2022–2032 roky*. Order 286, February 23, 2022. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-shvalennya-strategiyi-rozvitku-vishchoyi-osviti-v-ukrayini-na-20222032-roki-286> [in Ukrainian].

———. *Pro denonsatsiiu Uhod v haluzi osvity ta nauky z rosiiskoiu federatsiieiu*. Resolution 355, March 24, 2022. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-denonsaciyu-ugod-v-galuzi-osviti-i-nauki-z-rosijskoyu-federaciyeyu-355> [in Ukrainian].

———. *Pro pochatok navchalnoho roku pid chas dii pravovoho rezhymu voiennoho stanu v Ukraini*. Resolution 711, June 24, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/711-2022-%D0%BF#Text> [in Ukrainian].

———. *Pro zatverdzhennia Poriadku zarakhuvannia deiakykh katehoriï vstupytykiv u 2022 rotsi*. Resolution 1137, October 8, 2022. <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-zatverdzhennia-poriadku-zarakhuvannia-deiakykh-katehoriï-vstupytykiv-u-2022-rotsi-i081022-1137> [in Ukrainian].

Lexinform. “Pochatok ta zavershennia navchalnoho roku u 2022 r. zaklady vyshchoi osvity vyznachaly samostiino.” *Lexinform: Legal news of Ukraine*. July 6, 2022. <https://lexinform.com.ua/v-ukraini/pochatok-ta-zavershennya-navchalnoho-roku-zaklady-peredvyshhoyi-ta-vyshhoyiosvity-vyznachat-samostijno/> [in Ukrainian].

Ministry of Education and Science of Ukraine. *Poriadok pryjomu dlia zdobuttia vyshchoi, fakhovoi peredvyshchoi ta profesiinoi (profesiino-tekhnichnoi) osvity osib, yaki prozhyvaiut na terytoriiakh, de nemozhyvo zabezpechyty vykonannia standartiv osvity Ukrainy ta/abo stabilnyi osvitnii protses*. Order 271, March 1, 2021, registered in the Ministry of Justice of Ukraine, April 15, 2021, 505/36127/. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0505-21#n16> [in Ukrainian].

———. *Pro utvorennia Sytuatsiinoho tsentru MON*. Order 229, February 24, 2022. <https://mon.gov.ua/ua/npa/proutvorennya-situacijnoho-centru-mon> [in Ukrainian].

———. *Pro orhanizatsiiu osvitnoho protsesu v umovakh viiskovykh dii*. Letter 1/3371-22, March 6, 2022. https://hoippo.km.ua/wp-content/uploads/2022/03/LaterMON_06_03_22_org_osvit_procesu.pdf [in Ukrainian].

———. *Pro deiaki pytannia orhanizatsii roboty zakladiv fakhovoi peredvyshchoi, vyshchoi osvity na chas voiennoho stanu*. Order 235, March 7, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0235729-22#Text> [in Ukrainian].

———. “Yak kontroliuvaty emotsiyni stan pid chas voiennoho stanu? – porady psykholohiv.” May 22, 2022. <https://mon.gov.ua/news/yak-kontrolyuvati-emotsiyniy-stand-pid-chas-voennogo-standu-poradi-psykholohiv> [in Ukrainian].

———. “Khronolohiia podii u sferi osvity ta nauky v umovakh voiennoho stanu.” June 13, 2022. <https://mon.gov.ua/news/khronologiya-podiy-u-sferi-osviti-ta-nauki-v-umovakh-voennogo-standu> [in Ukrainian].

———. *Pro orhanizatsiiu roboty konsultatyvnykh telefoniv Ministerstva osvity i nauky “Vstupna kampaniia 2022 roku”*. Order 587, June 23, 2022. <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-organizaciyuroboti-konsultativnih-telefoniv-ministerstva-osviti-i-nauki-vstupna-kampaniya-2022-roku> [in Ukrainian].

———. “Fakhova peredvyshcha i vyshcha osvita v umovakh voiennoho stanu.” November 16, 2022. <https://mon.gov.ua/news/fakhova-peredvyshcha-i-vyshcha-osvita-v-umovakh-voennogo-standu> [in Ukrainian].

———. *Instruktyvno-metodychni materialy shchodo poriadku pidhotovky zakladu osvity do novoho navchalnoho roku ta opaliuvalnoho sezonu z pytan tsyvilnoho zakhystu, okhorony pratsi ta bezpeky zhyttiedialnosti*. <https://mon.gov.ua/ua/npa/pro-pidgotovku-zakladiv-osviti-do-novogo-navchalnoho-roku-ta-opalyuvalnoho-sezonu-v-umovah-voennogo-standu> [in Ukrainian].

Nahorniak, Tetiana. “Vyshcha osvita Ukrainy pid chas viiny.” In *Rozvytok hromadianskoho suspilstva v umovakh voiennoho chasu: Zbirnyk materialiv ta dopovidei Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 22 kvitnia 2023 r.)*, 185–90. Kyiv: VADEKS, 2023. <https://dphs.univ.kiev.ua/files/conference20230422new.pdf> [in Ukrainian].

Osvita Ukrainy v umovakh voiennoho stanu [Education of Ukraine under martial law]. Informational and analytical collection. Ministry of Education and Science of Ukraine. Kyiv, 2022. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/serpneva-konferencia/2022/Mizhn.serp.n.ped.nauk-prakt.konferentsiya/Inform-analityc.zbirn-Osvita.Ukrainy.v.umovakh.voyennogo.stanu.22.08.2022.pdf> [in Ukrainian].

- Osvita.UA. “V Ukraini znyzyvsia riven demokratyzatsii upravlinnia u vyshakh.” *Osvita.UA*. March 14, 2023. <https://osvita.ua/vnz/88671/> [in Ukrainian].
- Osyphuk, Anna, Maksym Yakovliev, Anton Suslov, Veronika Usachova, and Stanislav Shulimov. *Universytety pid chas viiny: vid zakladu osvity do sotsialnoi misii*. School for Policy Analysis NaUKMA. Kyiv, 2022. <https://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/24788>.
- President of Ukraine. *Pro vvedennia voiennoho stanu v Ukraini*. Decree 64/2022, February 24, 2022. <https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397> [in Ukrainian].
- Shatska, Zoryna. “Adaptatsiia zakladiv vyshchoi osvity Ukrainy do umov voiennoho stanu.” In *Materialy IV Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii “Problemy intehratsii osvity, nauky ta biznesu v umovakh hlobalizatsii” : tezy dopovidei, m. Kyiv, 7 zhovtnia 2022 roku*, 53–54. Kyiv: KNUTD, 2022. https://er.knutd.edu.ua/bitstream/123456789/20211/1/PIONBUG_2022_P053-054.pdf [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro pravovyi rezhym voiennoho stanu*. Law of Ukraine 389-VIII, May 12, 2015 (as amended). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text> [in Ukrainian].

Marharyta Chabanna

National University of Kyiv-Mohyla Academy

REGULATION OF HIGHER EDUCATION DURING THE FULL-SCALE WAR IN UKRAINE: THE STATE’S RESPONSE TO CHALLENGES

Abstract

The article outlines the challenges that higher education institutions have faced since the beginning of the full-scale war in Ukraine, as well as responses from both the state and universities. In this context ensuring the safety of staff and students is a priority in the regulation of the educational process. The need for financing, as well as the need to provide psychological assistance to participants of the educational process, are also emphasized. The main attention is paid to ways of adapting to the situation, taking into account the migration of faculty and students, the relocation of universities, and the improvement of blended learning. So, it is necessary to realize what challenges the state should and could respond to (in a situation of rather limited resources). In particular, the need for the development and improvement of distance and blended learning in order to preserve staff and students caused the development of new technologies, relevant competencies in teaching and learning, and led to further digitization of education. At the same time, universities are making a lot of efforts for the internationalization of education. State support of relevant activities is a favorable factor for the further development of Ukrainian education in the context of European integration. The article concludes that a certain restructuring of the educational process, the development of new teaching and learning methods and competencies, the strengthening of ties between Ukrainian universities and the establishment of international cooperation will find their application in the post-war period. The system of higher education will undoubtedly need restoration, but such consequences of the wartime, such as internationalization, the development of information and communication technologies and competencies, will have a positive effect on further development and integration into the EU educational space.

Keywords: state educational policy, internationalization of higher education, digitalization of the educational process, post-war reconstruction, migration processes.

Матеріал надійшов 11 квітня 2024 р.

Чабанна Маргарита Валеріївна – докторка політичних наук, доцентка, завідувачка кафедри політології, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Chabanna Marharyta – D.Sc. in Political Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Political Science, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0000-0002-0898-8290

E-mail: chabanna@ukma.edu.ua

.....

Цитування (Чикаго: виноска і бібліографія):

Чабанна, Маргарита. «Регламентація вищої освіти в період повномасштабної війни в Україні: відповідь держави на виклики». *Empirio* 1, № 2 (2024): 35–44. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.35-44>

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Chabanna, Marharyta. “Regulation of Higher Education during the Full-Scale War in Ukraine: The State’s Response to Challenges.” *Empirio* 1, no. 2 (2024): 35–44. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.35-44> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.45-52>
УДК 303.327.329.342.4

Олександр Дем'янчук

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
<https://orcid.org/0000-0003-1389-1714>

Богдан Рибалко

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
<https://orcid.org/0009-0006-4781-7829>

ВПЛИВ КОНСЕРВАТИВНОГО ТА ЛІБЕРАЛЬНОГО ФРЕЙМІВ НА ФОРМУВАННЯ РІШЕННЯ ВЕРХОВНОГО СУДУ США У СПРАВІ «РО ПРОТИ ВЕЙДА»

Статтю присвячено проблемі впливу консервативних і ліберальних фреймів на рішення Верховного суду США у справі «Ро проти Вейда». Методологічною основою дослідження є фрейм-аналіз, який використано для реконструкції соціально-політичної позиції консервативного та ліберального таборів у висвітленні й інтерпретації рішення Верховного суду США у справі «Ро проти Вейда».

Під час проведення дослідження використано класичні праці Роберта Бенфорда, Девіда Сноу, Джеймса Друкмана, Моніки Батлер та Мішеля Марешаля з теорії фрейм-аналізу.

Для дослідження консервативної аргументації залучено статті професорів права Жан-Полетт Ельштайн та Джорджа Віла, які дотримувались позиції «за життя» (pro-life). Консервативна позиція використовує чотири засновки: немає морального консенсусу щодо абортів; право на аборт не є абсолютним; соціально-економічні обставини не є достатніми для проведення абортів; державні інститути культивують аборти. Критично розглянуто позиції консервативної аргументації, продемонстровано її історичні невідповідності.

У дослідженні ліберальної аргументації автори спираються на праці професорок права Джулі Шек та Мері Зіглер. Автори дійшли висновку, що ліберальна аргументація у справі «Ро проти Вейда» має три частини: по-перше, центром ліберальної аргументації є принципи природного права; по-друге, використовується посилення на патріархат як систему інституційного пригнічення прав і свобод жінки; по-третє, право жінки на розпорядження своїм тілом захищається через ліберальну теорію про незалежність індивідуального вибору.

Також у статті представлено широке історичне тло публічних дебатів між консерваторами та лібералами, для того щоб продемонструвати певні розбіжності між реальною соціальною історією та фрейм-стратегіями конкурентних політичних таборів.

Ключові слова: фрейм-аналіз, консерватизм, лібералізм, Верховний суд США.

Актуальність цього дослідження зумовлена тим, що, по-перше, в академічній літературі з кінця 1970-х і до сьогодні ведуться палкі дебати між консерваторами і лібералами щодо справедливості рішення Верховного суду США у справі «Ро проти Вейда». По-друге, у 2022 році було оприлюднено рішення у справі «Доббс проти Організації охорони жіночого здоров'я Джексона», яке призвело до скасування рішення стосовно Ро та викликало нові наукові дискусії. Зрештою, методологія фрейм-аналізу все ще недостатньо розроблена, і кожний новий кейс додає розуміння того, як утворюються, діють і змінюються фрейми в різних галузях суспільного й політичного життя.

У цій статті з використанням методів фрейм-аналізу здійснено реконструкцію консервативного та ліберального фреймів, що виникли внаслідок рішення Верховного суду США у справі «Ро проти Вейда». Дослідницьке питання полягає в тому, щоб з'ясувати характер впливу публічних дебатів між ліберальним і консервативним таборами на конкретні політичні рішення.

Метою статті є через відтворення консервативного та ліберального фреймів щодо рішення Верховного суду США у справі «Ро проти Вейда» показати генезу фреймінгу в контексті судових рішень. Для опису взаємозв'язку між рішенням Верховного суду США у справі «Ро проти Вейда» та публічною дискусією основних політичних рухів ми використовуємо фрейм-аналіз, для того щоб аналітично розібрати аргументацію сторін, з'ясувати їхні сильні та слабкі сторони.

Важливо підкреслити, що в межах цієї статті ми використовуємо теорію фреймінгу, розглядаючи конкретний фрейм не тільки як короткотривалий ефект репрезентації інформації (фрейм-ефект), але і як системну інтерпретацію соціальних подій та явищ, які закріплюються за певними соціальними рухами (фрейми колективної дії). Зокрема, професори соціології Роберт Бенфорд і Девід Сноу зазначають, що фреймінг можна розглядати як процес конструювання сталих інтерпретативних моделей, які поширюються певними соціальними групами на протигагу іншим групам і мають тенденцію до внутрішньої еволюції¹.

На думку Р. Бенфорда та Д. Сноу, основним завданням фреймів колективної дії є, з одного боку, сконструювати несуперечливий опис певного явища та зв'язати його до зрозумілих ідеологічних позицій. Проте, з іншого боку, фрейми ніколи не бувають замкнутими, позаяк соціальні групи постійно змінюють їх для боротьби проти інших груп². Отже, основним нашим завданням є через коректне відтворення основних фреймів і контрфреймів консервативного та ліберального таборів і демонстрацію їхнього історичного розвитку виявити генезу процесу утворення, зміни та занепаду тривких фреймів, що походять із судових рішень.

Також ми використовували статті професорів Джеймса Друкмана³, Моніки Батлер та Мішеля Марешаля⁴ для аналізу зв'язку між політичними переконаннями та фрейм-ефектом. Зокрема, ми робимо припущення, що фрейм колективної дії не може функціонувати без опори на загальні політичні переконання, якими послуговується людина у виборі своєї підтримки тих чи тих політичних груп.

Приклад послідовного консервативного фрейму «за життя» (*pro-life*)⁵ можна знайти в праці Жан-Полетт Ельштайн⁶. Розглянемо докладніше його ядерні концепти, наведені дослідницею.

1. Питання про аборт має не суто *формально-юридичну* природу, а *моральний* аспект. Немає морального консенсусу щодо того, чи є аборти допустимими як процедура.

2. Право на аборт не є абсолютним, водночас відхиляється і позиція повної заборони абортів.

3. Соціально-економічні обставини не є достатньою причиною для проведення аборту.

¹ Robert Benford and David Snow, "Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment," *Annual Review of Sociology* 26 (2000): 613–14, <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.611>.

² *Ibid.*, 615.

³ James Druckman, "Political Preference Formation: Competition, Deliberation, and the (Ir)relevance of Framing Effects," *American Political Science Review* 98, no. 4 (2004): 671–86, <https://doi.org/10.1017/S0003055404041413>.

⁴ Monika Butler and Michel Marechal, "Framing Effects in Political Decision Making: Evidence From a Natural Voting Experiment," *SSRN Electronic Journal* 6200 (Feb 2007): 3–52, <https://doi.org/10.2139/ssrn.968334>.

⁵ Можна перекласти як «життєстверджувальний», «на користь життя». – Прим. авт.

⁶ Jean Bethke Elshtain, "Roe v. Wade: Speaking the Unspeakable," in *Great Cases in Constitutional Law*, ed. Robert George (Princeton University Press, 2000), 175–91, <https://doi.org/10.2307/j.ctvc4m4gwb>.

4. Аборт у Сполучених Штатах є соціальним інститутом, який підтримується та культивується всім бюрократичним апаратом⁷.

У зазначеній вище системі поглядів ми одразу впізнаємо багато важливих фактів для розуміння того, як функціонує консервативний фрейм «за життя» (*pro-life*). По-перше, теза № 1 свідчить про те, що мейнстримні консервативні публіцисти не займають радикальної позиції щодо заборони абортів та засуджують її. Вочевидь, компромісну позицію займає сторона, яка відчуває свою ідеологічну слабкість (навіть якщо це щирі погляди Жан-Полетт Ельштайн).

По-друге, теза № 4 прямо вказує на спробу спекулювати на темі інституційної переваги прихильниками позиції «за вибір» (*pro-choice*)⁸. Позицію дисидентства або політичної оборони займають ті соціальні групи, які або реально позбавлені інституційних переваг, або принаймні прагнуть переконати в цьому свою цільову групу. Однак заради справедливості слід зазначити, що консерваторів важко назвати пригніченими в боротьбі за інституційну домінацію. Наприклад, Марк Штейн зауважує, що з семи суддів, які підтримали рішення судді Блекмуна, тільки троє були демократами, натомість сам суддя Блекмун був призначений президентом Ніксоном, який належав до Республіканської партії⁹. Ба більше, продовжує Штейн, з 1975 по 2009 рік у Верховному суді США було 7–8 республіканських суддів проти 1–2 демократів¹⁰.

Проблема полягає в тому, що для загального дискурсу республіканців проблема абортів стала актуальною тільки наприкінці сімдесятих. Згідно з результатами дослідження колективу вчених, з середини шістдесятих в американській публічній дискусії відбувається значний перехід від проблем економічного характеру до питання культурної ідентифікації, інакше кажучи, розкол суспільства на прихильників «традиційних» і «прогресивних» цінностей¹¹. Проте проблема абортів стала однією з ключових точок культурного розколу електорату тільки після впровадження рішення у справі «Ро проти Вейда» і була тісно пов'язана з бажанням республіканців відтягнути частину традиційного демократичного електорату – католиків та євангелістів, – і створити нову консервативну коаліцію між світськими та християнськими правими¹².

Отже, консерватори сформулювали традиційну для республіканської партії та американських правих ідеологічну схему, в якій вони постають історичними жертвами «бюрократичного федерального уряду». Створення історичної легенди, в межах якої творці фрейму намагалися продемонструвати свою моральну перевагу, є характерною рисою. Нижче ми побачимо, що для лібералів теж є типовим зображати себе жертвами політичної системи, але вона матиме іншу інтерпретацію.

По-третє, ми бачимо на прикладі тез № 2 та № 3, що загальна стратегія аргументації суттєво еволюціонувала з часів ухвалення рішення «Ро проти Вейда». Основний акцент консервативно налаштованих нерелігійних організацій до середини сімдесятих якраз робився на користь євгенічних практик для макроекономічної системи та політики поліпшення національного здоров'я у Сполучених Штатах. Наприклад, професорка Мері Зіглер зазначає, що ще в шістдесятих роках організації, які підтримували легалізацію абортів, виступали з позиції скорочення навантаження на систему соціального забезпечення¹³.

На нашу думку, на противагу консервативній позиції професорки Ельштайн можна виділити три основні елементи ліберального фрейму «за вибір» (*pro-choice*). По-перше, використовується риторика природного права на аборт, яке до судового процесу у справі «Доббс проти Організації

⁷ Elshtain, "Roe v. Wade: Speaking the Unspeakable," 175, 178, 180, 183.

⁸ «Пріоритет вибору». – *Прим. авт.*

⁹ Marc Stein, "Five Myths about Roe v. Wade," in *Queen Public History: Essays on Scholarly Activism*, ed. Marc Stein (California University Press, 2022), 215–16, <https://doi.org/10.2307/j.ctv2kx88vx>.

¹⁰ *Ibid.*, 216.

¹¹ David C. Leege, Kenneth D. Wald, Brian S. Krueger, and Paul D. Mueller, *The Politics of Cultural Differences: Social Change and Voter Mobilization Strategies in the Post-New Deal Period* (Princeton University Press, 2002), 123, <https://www.jstor.org/stable/j.ctt7smz2>.

¹² *Ibid.*, 124, 259.

¹³ Mary Ziegler, "The Framing of a Right to Choose: Roe v. Wade and the Changing Debate on Abortion Law," *Law and History Review* 27, no. 2 (Summer 2009): 283, <https://doi.org/10.1017/S073824800002029>.

охорони жіночого здоров'я Джексона» було закріплено Конституцією (див., зокрема, ¹⁴). Інакше кажучи, ліберали виходять з принципу правового натуралізму про існування певного набору невід'ємних прав, натомість консерватори частіше виходять з принципу правового позитивізму та намагаються протидіяти регуляції з боку центрального уряду. По-друге, акцентують увагу на боротьбі жінок за свої політичні права на протигагу патріархальній системі, яка прагне позбавити жінку цього права для її подальшого закріпачення. По-третє, активно апелюють до класичної ліберальної теорії про незалежність індивідуального вибору в питаннях совісті, переконань та розпорядження власним тілом.

Подивимось, як ліберальний фрейм працює на практиці. Показовим прикладом для нашого завдання може слугувати книжка Джулі Шек «Після мізогнії: як закон підводить жінок і що з цим робити» (*After Misogyny: How the Law Fails Women and What to Do About It*). Зокрема, професорка Шек пише про скасування рішення у справі «Ро проти Вейда» у 2023 році таке: «У червні 2022 року Верховний суд США вирішив, що право на переривання вагітності більше не захищається Конституцією США. Справа “Доббс проти Джексона” поклала край майже п'ятдесятирічному існуванню права на аборт згідно зі справою “Ро проти Вейда” 1973 року, яка стала світовим символом перемоги фемінізму над патріархатом»¹⁵.

У наведеній цитаті ми бачимо підтвердження одразу трьох пунктів, які ми вичленили як ядерні концепти фрейму «за вибір» (*pro-choice*). Шек розглядає переривання вагітності як право, яке повинно захищатись Конституцією, натомість справу «Ро проти Вейда» вона називає «символом перемоги фемінізму над патріархатом». Передовсім слід зазначити, що рішення Верховного суду США у справі «Доббс проти Організації охорони жіночого здоров'я Джексона» полягає не в скасуванні права на аборт, а в скасуванні федерального рішення у справі «Ро проти Вейда». Інакше кажучи, проблему легалізації абортів було передано з федерального рівня на рівень штатів.

Окремо слід розібратися з тезою про те, що рішення у справі «Ро проти Вейда» свого часу стало «символом перемоги фемінізму над патріархатом». Річ у тім, що для Верховного суду США та для американської спільноти в момент ухвалення рішення у справі «Ро проти Вейда» феміністична аргументація була в найкращому разі другорядною. З одного боку, Марк Штейн, посиляючись на рішення Верховного суду США у справі «Ро проти Вейда», зазначає, що судді керувались не проблемою прав жінок, а радше питанням національного здоров'я та технічними проблемами захисту лікарської діяльності¹⁶.

З іншого боку, вже згадана нами професорка Зіглер переконливо доводить, що навіть серед організацій за права жінок не було консенсусу щодо рішення у справі «Ро проти Вейда» стосовно того, чи слід взагалі підтримувати позицію «за вибір» (*pro-choice*). Зіглер пише, що ще наприкінці шістдесятих у Національній жіночій організації (*National Organisation for Women*) побутувала думка про те, що відкрито виступати за аборти може здатись занадто «радикальною» позицією¹⁷. Натомість навіть після впровадження рішення у справі «Ро проти Вейда» Національна жіноча організація не використовувала риторики прав жінок, а послуговувалась класичними аргументами організацій з питань контролю народонаселення¹⁸. Згідно з Бенфордом і Сноу, можна стверджувати, що в чистого фрейму про права жінок на той момент ще не було мобілізаційного потенціалу, тому жіночі рухи вимушені були послуговуватись іншими більш резонансними фреймами¹⁹.

Інший важливий аспект протистояння лібералів і консерваторів полягає у співвідношенні між принципом індивідуального рішення в питаннях приватного життя і вільним розпорядженням своїм тілом та проблемою абортів як вбивства людини. Консервативні активісти наголошували

¹⁴ Dobbs, State health officer of the Mississippi Department of Health, et al. v. Jackson Women's health organization et al. Supreme Court of the United States, October Term, https://www.supremecourt.gov/opinions/21pdf/19-1392_6j37.pdf.

¹⁵ Julie C. Suk, *After Misogyny: How the Law Fails Women and What to Do About It* (California University Press, 2023), 87, <https://www.jstor.org/stable/jj.455899>.

¹⁶ Stein, “Five Myths about *Roe v. Wade*,” 213.

¹⁷ Ziegler, “The Framing of a Right to Choose: *Roe v. Wade* and the Changing Debate on Abortion Law,” 318.

¹⁸ *Ibid.*, 319–20.

¹⁹ Benford and Snow, “Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment,” 619, 628.

на тому, що плід є людиною, і на цьому тлі намагалися оскаржити рішення Верховного суду, згідно з яким плід визнають «потенційним життям». Консервативний правник Джордж Віл зазначає: «Суд оголосив, що плід – це “потенційне життя”. Ні, плід живий і біологічно є людиною. Як писав Вокер Персі, доктор медицини і письменник, у сучасній біології заведено вважати, що життя “починається, коли хромосоми сперматозоїда зливаються з хромосомами яйцеклітини, утворюючи новий комплекс ДНК, який надалі спрямовує онтогенез організму”. За словами Персі, “початок індивідуального життя – це не догма церкви, а факт науки”»²⁰. Інакше кажучи, консерватори намагаються довести, що рішення стосовно абортів не може ґрунтуватись виключно на рішенні жінки, тому що це питання життя і смерті, а отже, це питання мусить регулюватись у правовий спосіб із залученням третіх осіб.

Водночас ліберальний фрейм привертає увагу насамперед до соціального й економічного статусу жінки та її права на рішення про проведення операції. Дослідниця та колумністка «Гардіан» Мойра Донеган пише у своїй колонці про скасування рішення у справі «Ро проти Вейда» та становище жінки після цього рішення:

Справжня історія – це книги, які залишаються ненаписаними, подорожі – нездійсненими, надії – несправданими, анекдоти – нерозказаними, а друзі – не зустрінуться, тому що люди, які могли б жити повним, різноманітним життям, яке дозволило б абортів, натомість будуть змушені жити іншими життями; життями, які є менш цінними саме тому, що вони не були обраними²¹.

Ця близькість у риторичі яскраво доводить намагання цих соціальних груп нав'язати свою інтерпретацію по одному й тому самому питанню, користуючись доволі схожими риторичними інструментами. Професор Джеймс Друкман у згаданій вище класичній статті з теорії фреймінгу робить припущення, що автори фреймів часто намагаються сформулювати їх так, щоб реципієнт відчував позитивні асоціації та схилився до потрібного варіанта, або ж відчував негативні асоціації та відхиляв небажаний варіант²². Тобто як ліберальний, так і консервативний фрейми часто апелюють до емоційної реакції, характерної саме для соціальної бази їхніх прихильників. Обидві соціальні групи прагнуть як моралізувати проблему абортів, так і ввести дискурс прав людини, використовуючи його в межах власної загальної інтерпретативної моделі. Проте очевидно, що проблема свободи вибору жінки з «синього» демократичного середмістя не цікавить релігійного чоловіка з «червоного» республіканського містечкового осередку, і навпаки.

У фреймінговій системі консерваторів і лібералів постають проблеми прав людини, проте для ліберального фрейму право людини насамперед є правом жінки на свободу в розпоряджанні своїм тілом і перебуває під загрозою через патріархальні практики на рівні інститутів і політичної культури; натомість у контексті консервативного фрейму право людини порушується «великою державою», яка втручається в приватні справи спільнот і нав'язує федеральну політику сім'ям.

Проблема «великої держави» постає як додаткова полярність у боротьбі між цими двома соціальними рухами. Історично в американській політичній дискусії склався розподіл, згідно з яким консерватори виступають за зниження впливу федерального центру на політику штатів, натомість ліберали активно підтримували федеральні програми, які стосувались питань розбудови соціальної держави та громадянських прав (наприклад, «Новий курс» Рузвельта або «Велике суспільство» Ліндона Джонсона). Не минула дискусія щодо ступеня впливу держави на життя громадянського суспільства та сім'ї й проблему абортів.

Основні розбіжності між двома фреймами можна проілюструвати на прикладі позиції професора Джорджа Віла та професорки Джулі Шек. Професор Віл, виступаючи з класичних

²⁰ George Will, “Judicial Power and Abortion Politics: *Roe v. Wade*,” in *Great Cases in Constitutional Law*, ed. Robert George (Princeton University Press, 2000), 193, <https://doi.org/10.2307/j.ctvc4gwb>.

²¹ Moira Donegan, “*Roe v. Wade* has been overturned. Here’s what this will mean,” *Guardian*, Jun 2022, <https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/jun/24/overturning-roe-story-is-women-unfreedom>.

²² Druckman, “Political Preference Formation: Competition, Deliberation, and the (Ir)relevance of Framing Effects,” 674.

консервативних позицій, переконує, що роль Верховного суду США не повинна виходити за межі інтерпретації Конституції і він не має вибудовувати свою інтерпретацію «соціальної політики»²³. Натомість позиція професорки Шек полягає в тому, що рішення Верховного суду США у справі «Ро проти Вейда» містило занадто обмежене уявлення про невтручання держави в особисте життя жінки, через що бідні жінки були позбавлені можливості робити аборти через системи державного страхування здоров'я²⁴. Консервативний фрейм намагається побудувати образ гоббсівського Левіафана, який керується власними корпоративними інтересами та ідеологічними пересудами й намагається нав'язати їх, руйнуючи демократичні інститути. Натомість ліберальний фрейм описує державні органи як консервативний бюрократичний апарат, який послуговується застарілими і сексистськими уявленнями про сім'ю та жіноче тіло.

Висновки. З огляду на наведені нами факти можна сформулювати стратегію захисту нашого дослідницького питання. По-перше, ми пояснюємо, *чи впливає* публічна дискусія на політичне рішення; по-друге, якщо впливає, *то в який спосіб*.

1. Наведені нами докази про кардинальну зміну позиції щодо абортів у Республіканській та Демократичній партіях на тлі бурхливої публічної дискусії кінця 1970-х *прямо свідчать про вплив* публічної дискусії на ухвалення політичних рішень.

2. На прикладі активістської стратегії рухів за права жінок напередодні судового процесу у справі «Ро проти Вейда» або на прикладі зміни ідеологічного вектора Республіканської партії заради пакту з більш консервативними прошарками населення ми можемо стверджувати, що *творці політичних рішень не залишаються пасивними* щодо публічної дискусії та *охоче підлаштовуються* під один із таборів для мобілізації нових прихильників.

3. Завдяки використанню теорії фреймінгу ми *виокремили основні позиції сторін* і продемонстрували взаємозв'язок між зміною позиції сторін публічної дискусії та *прямою реакцією* на ці зміни з боку творців політичних рішень. Показовою є система аргументації республіканських суддів щодо рішення у справі «Ро проти Вейда» до і після публічної дискусії кінця 1970-х.

4. Узагальнюючи проведені дослідження, можна запропонувати таку схему генези фреймів, породжених судовим рішенням, в умовах чітко вираженої двопартійності. Жодне політичне або судове рішення не застраховане від зміни, доповнення чи скасування згодом, якщо воно має певну ідеологічну чи моральну контрверсійність, на базі якої політичні сторони можуть формувати нові доктрини, перетворюючи їх на фрейми і мобілізуючи своїх прихильників на нову боротьбу за владу і за нові публічні політики.

5. Напрошується і висновок стосовно подібних процесів у багатопартійних політичних системах, як-от в Україні. Скажімо, відсутність чіткої ідеологічної бази урядуючих політичних партій не завадила утворенню неформальних коаліцій навколо, наприклад, питання ратифікації Стамбульської конвенції²⁵. Достатньо чіткий фрейм, інспірований у середині 2010-х великою групою депутатів і спрямований на утвердження традиційних підходів до трактування домашнього насильства, доволі швидко був зруйнований під тиском обставин, що склалися в результаті відкритої агресії проти України. Тобто тривкість фрейму, навіть інспірованого судовими рішеннями, може бути підірвана різкими політичними й соціальними змінами.

Перспективними напрямками дослідження цієї теми може бути інституційний аналіз Республіканської та Демократичної партій, особливо на тлі так званих «культурних воєн» 1980-х і 1990-х років, адже саме в цей період зароджувались основні аргументи на користь позиції щодо абортів. Застосування неінституційного аналізу, зокрема соціологічного інституційного підходу, може краще пояснити, чому ідеологи партій вирішили взяти саме такі аргументи на озброєння.

²³ Will, "Judicial Power and Abortion Politics: *Roe v. Wade*," 198.

²⁴ Suk, *After Misogyny: How the Law Fails Women and What to Do About It*, 88.

²⁵ Олександр Дем'янчук, Наталя Андрієнко, «Перехід від інкрементальної до неінкрементальної стратегії у процесі ратифікації Україною Стамбульської конвенції», *Політикус* 1 (2023): 12–17, <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-1.2>.

Bibliography

- Benford, Robert, and David Snow. "Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment." *Annual Review of Sociology* 26 (2000): 611–39. <https://doi.org/10.1146/annurev.soc.26.1.611>.
- Butler, Monika, and Michel Marechal. "Framing Effects in Political Decision Making: Evidence From a Natural Voting Experiment." *SSRN Electronic Journal* 6200 (Feb 2007): 3–52. <https://doi.org/10.2139/ssrn.968334>.
- Demianchuk, Oleksandr, and Nataliia Andrienko. "Shifting from Incremental to Non-Incremental Strategies in Ratifying the Istanbul Convention by Ukraine." *Politicus* 1 (2023): 12–17. <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-1.2> [in Ukrainian].
- Dobbs, State health officer of the Mississippi Department of Health, et al. v. Jackson Women's health organization et al. Supreme Court of the United States, October Term. https://www.supremecourt.gov/opinions/21pdf/19-1392_6j37.pdf.
- Donegan, Moira. "Roe v. Wade has been overturned. Here's what this will mean." *Guardian*, Jun 2022. <https://www.theguardian.com/commentisfree/2022/jun/24/overturning-roe-story-is-women-unfreedom>.
- Druckman, James. "Political Preference Formation: Competition, Deliberation, and the (Ir)relevance of Framing Effects." *American Political Science Review* 98, no. 4 (2004): 671–86. <https://doi.org/10.1017/S0003055404041413>.
- Elshtain, Jean Bethke. "Roe v. Wade: Speaking the Unspeakable." In *Great Cases in Constitutional Law*, edited by Robert George, 175–91. Princeton University Press, 2000. <https://doi.org/10.2307/j.ctvc4m4gwb>.
- Greenhouse, Linda. "Before (and After) Roe v. Wade: New Questions About Backlash." *The Yale Law Journal* 120, no. 8 (June 2011): 2028–87. <https://www.jstor.org/stable/41149586>.
- . "Public Opinion & the Supreme Court: The Puzzling Case of Abortion." *Daedalus* 141, no. 4 (2012): 69–82. https://doi.org/10.1162/DAED_a_00174.
- Leege, David C., Kenneth D. Wald, Brian S. Krueger, and Paul D. Mueller. *The Politics of Cultural Differences: Social Change and Voter Mobilization Strategies in the Post-New Deal Period*. Princeton University Press, 2002. <https://www.jstor.org/stable/j.ctt7smz2>.
- Stein, Marc. "Five Myths about Roe v. Wade." In *Queen Public History: Essays on Scholarly Activism*, edited by Marc Stein, 211–18. California University Press, 2022. <https://doi.org/10.2307/j.ctv2kx88vx>.
- Suk, Julie C. *After Misogyny: How the Law Fails Women and What to Do About It*. California University Press, 2023. <https://www.jstor.org/stable/jj.455899>.
- Will, George. "Judicial Power and Abortion Politics: Roe v. Wade." In *Great Cases in Constitutional Law*, edited by Robert George, 192–200. Princeton University Press, 2000. <https://doi.org/10.2307/j.ctvc4m4gwb>.
- Ziegler, Mary. "The Framing of a Right to Choose: Roe v. Wade and the Changing Debate on Abortion Law." *Law and History Review* 27, no. 2 (Summer 2009): 281–330. <https://doi.org/10.1017/S073824800002029>.

Oleksandr Demianchuk

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Bohdan Rybalko

National University of Kyiv-Mohyla Academy

INFLUENCE OF THE CONSERVATIVE AND LIBERAL FRAMES ON THE US SUPREME COURT DECISION MAKING IN THE CASE OF ROE V. WADE

Abstract

The article considers the problem of the influence of conservative and liberal frames on the decision of the US Supreme Court in *Roe v. Wade* case. Frame analysis is the methodological basis of the paper. We use frame analysis to reconstruct the socio-political position of the conservative and liberal camps

in the coverage and interpretation of the Supreme Court's decision in *Roe v. Wade*. We use the classic works of Robert Benford, David Snow, James Druckman, Monica Butler, and Michel Marechal on the theory of frame analysis. We rely on articles by pro-life oriented law professors Jean Paulette Bethke Elshtain and George Will to study conservative argumentation. The conservative position uses four premises: there is no moral consensus on abortion; the right to abortion is not absolute; socio-economic circumstances are not sufficient to justify abortion; and state institutions cultivate abortion. We criticize conservative argumentation and demonstrate its historical inconsistencies. In our study of liberal pro-choice argumentation, we rely on the work of law professors Julie C. Suk and Mary Ziegler. We have concluded that the liberal argumentation in *Roe v. Wade* is divided into three parts: the core of the liberal argumentation is the principles of natural law; secondly, the appeal to patriarchy as a system of institutional oppression of women's rights and freedoms; thirdly, the right of women to control their bodies is advocated by the liberal theory of the independence of individual choice. We also provide a broad historical background of the public debate between conservatives and liberals to demonstrate contradictions between the social history and the frame strategies of the competing political camps.

Keywords: frame analysis, conservatism, liberalism, the US Supreme Court.

Матеріал надійшов 2 квітня 2024 р.

.....

Дем'янчук Олександр Петрович – доктор політичних наук, доцент, в. о. декана факультету соціальних наук і соціальних технологій, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Demianchuk Oleksandr – Dr.Sc. in Political Sciences, Associate Professor, Acting Dean of the Faculty of Social Sciences and Social Technologies, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0000-0003-1389-1714

E-mail: demyanchuk@ukma.edu.ua

Рибалко Богдан Валерійович – здобувач магістерської ОП «Політологія», факультет соціальних наук і соціальних технологій, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Rybalko Bohdan – Master's degree student, educational program "Political Sciences", Faculty of Social Sciences and Social Technologies, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0009-0006-4781-7829

E-mail: bohdan.rybalko@ukma.edu.ua

.....

Цитування (Чикаго: виноска і бібліографія):

Дем'янчук, Олександр, та Богдан Рибалко. «Вплив консервативного та ліберального фреймів на формування рішення Верховного суду США у справі "Ро проти Вейда"». *Empirio* 1, № 2 (2024): 45–52. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.45-52>

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Demianchuk, Oleksandr, and Bohdan Rybalko. "Influence of the Conservative and Liberal Frames on the us Supreme Court Decision Making in the Case of *Roe v. Wade*." *Empirio* 1, no. 2 (2024): 45–52. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.45-52> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.53-64>

УДК 327:334.02:338.1:339

Наталія Кравчук

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

<https://orcid.org/0000-001-6227-6190>

ВПЛИВ ГЛОБАЛЬНИХ ТРЕНДІВ НА ФОРМУВАННЯ ГЕОСТРАТЕГІЇ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ДЕРЖАВИ

Дослідження впливу глобальних трендів на формування геостратегії конкурентоспроможності держави є важливим контекстом розуміння сучасних проблем глобального розвитку й актуальною проблематикою для міждисциплінарного дискурсу. Застосовуючи інтегрований підхід до дослідження цих аспектів глобального розвитку, можна краще зрозуміти взаємозв'язок між геополітикою, глобальними трендами та конкурентоспроможністю держави в гео-економічному просторі.

У статті обґрунтовано вплив глобальних трендів на геостратегічне позиціонування держав у гео-економічному просторі, окреслено методологічні засади формування геостратегії конкурентоспроможності держави в глобальному просторі з урахуванням її геостратегічної локації та стратегічної зони присутності. Запропоновано під геостратегією конкурентоспроможності розуміти комплекс стратегічних заходів, спрямованих на визначення і забезпечення конкурентних переваг держави чи регіону в умовах поточної глобальної кон'юнктури та глобальних викликів і трендів. Виокремлено такі основні етапи розроблення геостратегії конкурентоспроможності держави: аналіз глобальних трендів; визначення геостратегічної локації держави та її стратегічної зони присутності в глобальному просторі; вибір стратегій; розроблення плану дій і використання ресурсів; моніторинг та оцінювання стратегій. Аргументовано, що розроблення геостратегії конкурентоспроможності передбачає визначення найкращих способів досягнення геостратегічних цілей держави, оцінювання загроз і можливостей, а також стратегічних векторів розвитку держави з урахуванням наявних ресурсів та обмежень.

За результатами аналізу глобального ландшафту ризиків і карти взаємозв'язків між ними окреслено глобальні тренди, що створюють серйозні виклики для глобального розвитку загалом та значною мірою впливають на конкурентоспроможність держав в умовах «великого перезавантаження» в переважній більшості з них. На основі адаптованого варіанта матриці «Маккінсі» (McKinsey) побудовано матрицю геостратегічного позиціонування держав у гео-економічному просторі. На цій методологічній основі окреслено сценарії геостратегій конкурентоспроможності для різних держав у глобальному просторі з урахуванням їхньої

геостратегічної локації (поточної позиції) та стратегічної зони присутності (геостратегічних пріоритетів). Виокремлено такі 3 основні стратегічні зони присутності держав у глобальному просторі: зона розвитку, зона адаптації та зона стиснення присутності – і запропоновано сценарний підхід до формування геостратегії конкурентоспроможності держави в геоeкономічному просторі.

Ключові слова: глобальні тренди, геостратегія конкурентоспроможності, геоeкономічний простір, глобальні ризики, геостратегічне позиціонування, геостратегічна локація, стратегічна зона присутності.

Сучасний глобальний світ переживає епоху геополітичної турбулентності та геоeкономічної фрагментації, що супроводжуються перманентними міжнародними конфліктами та зростаючою глобальною конкуренцією, а також масштабними трансформаціями як у світовій політиці і глобальній безпеці, так і в геоeкономіці. За таких умов дослідження впливу глобальних трендів на формування геостратегії конкурентоспроможності держави є важливим контекстом розуміння динаміки сучасного світу й актуальною проблематикою для міждисциплінарного дискурсу серед науковців. Застосовуючи інтегрований підхід до дослідження цих аспектів глобального розвитку, можна краще зрозуміти взаємозв'язок між геополітикою, глобальними трендами та конкурентоспроможністю держави.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Геостратегію конкурентоспроможності як предмет міждисциплінарних досліджень вивчали вчені різних наукових напрямів. Серед них можна виділити: географів, які досліджують вплив географічних чинників на економічний та політичний розвиток держав (Роберт Каплан¹, Тревор Дж. Барнс та Бретт Крістоферс²); політологів, які вивчають політичні системи країн, взаємодію між ними та їхній вплив на світову політику та геостратегічне позиціонування держав (Збігнев Бжезінський³, Семюель Гантінгтон⁴, Френсіс Фукуяма⁵, Чалмерс Джонсон⁶); економістів, які проводять компаративні дослідження економік країн, вивчають їхню взаємодію на міжнародному рівні, а також вплив глобалізації на конкуренцію, міжнародну торгівлю та розподіл ресурсів у світі (Джозеф Стігліц⁷, Майкл Спенс⁸, Ерік С. Райнерт⁹, Дарон Аджемоглу та Джеймс Робінсон¹⁰); експертів у галузі міжнародних відносин, які акцентують увагу на дослідженні взаємодії між країнами та їхньої ролі у світовій політиці через призму світового порядку, «балансу сил» та дипломатії (Генрі Кіссінджер¹¹, Джозеф Най¹²).

¹ Robert D. Kaplan, *Revenge of Geography: What the Map Tells Us about Coming Conflicts and the Battle Against Fate* (Random House Publishing Group, 2013).

² Trevor J. Barnes and Brett Christophers, *Economic Geography: A Critical Introduction* (John Wiley & Sons, Ltd, 2018).

³ Збігнев Бжезінський, *Вибір: світове панування чи світове лідерство*, пер. з англ. Андрій Іщенко (Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006); *Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади*, пер. з англ. Ганна Лелів (Львів: Літопис, 2012).

⁴ Samuel P. Huntington, *Clash of Civilizations and the Remaking of World Order* (Simon & Schuster, 2007).

⁵ Френсіс Фукуяма, *Політичний порядок і політичний занепад: Від промислової революції до глобалізації демократії* (Київ: Наш Формат, 2019).

⁶ Чалмерс Джонсон, *Японське економічне диво: Як професійна влада та бізнес збудували провідну економіку світу* (Київ: Наш Формат, 2023).

⁷ Joseph E. Stiglitz, *The Great Divide* (Penguin, 2016).

⁸ Michael Spence, *The Next Convergence: The Future of Economic Growth in a Multispeed World* (Picador, 2012).

⁹ Ерік С. Райнерт, *Як багаті країни забагатіли... і чому бідні країни лишаються бідними* (Київ: Темпора, 2014).

¹⁰ Дарон Аджемоглу, Джеймс Робінсон, *Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності* (Київ: Наш Формат, 2017).

¹¹ Генрі Кіссінджер, *Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті* (Київ: Наш Формат, 2018).

¹² Joseph S. Nye, *Soft Power and Great-Power Competition: Shifting Sands in the Balance of Power Between the United States and China* (Singapore: Springer Nature Singapore, 2023).

Теоретичні та прикладні аспекти глобальної конкурентоспроможності висвітлено в наукових працях доктора економічних наук, професора Олега Швиданенка¹³; питання конкурентоспроможності держав у контексті забезпечення національної безпеки розглядав доктор наук з державного управління, професор Григорій Ситник¹⁴; проблеми визначення ролі геостратегії у формуванні ділової поведінки суб'єктів українського бізнесу досліджували доктори економічних наук, професори Віра Рокоча, Борис Одягайло та Віктор Терехов¹⁵.

Незважаючи на значний інтерес науковців до окресленої проблематики, на порядку денному залишаються актуальними такі питання: як глобальні тренди (геополітична конфронтація і загроза «нової холодної війни», геоекономічна фрагментація й економічна невизначеність, технологічний розвиток і штучний інтелект, демографічні зрушення, нова «енергетична географія» і зміни клімату тощо) впливатимуть на геостратегічне позиціонування держав у глобальному просторі; як геостратегічне позиціонування країни визначає її здатність конкурувати в глобальних координатах та у світових економічних, політичних і технологічних процесах; і, зрештою, як країни можуть зміцнювати свою конкурентоспроможність в умовах геополітичної турбулентності?

Мета статті – обґрунтувати вплив глобальних трендів на геостратегічне позиціонування держав у глобальному просторі, окреслити методологічні засади формування геостратегії конкурентоспроможності держави в геоекономічному просторі з урахуванням її геостратегічної локації та стратегічної зони присутності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Незважаючи на актуальність наукового дослідження поняття «геостратегія держави», його дефініювання та інтерпретація викликають певні труднощі. Геостратегію можна без перебільшення назвати достатньо дискутованим і багатоаспектним поняттям у науці, воно є предметом для міждисциплінарного дискурсу.

Передусім варто зауважити, що термін «геостратегія» використовували в класичній геополітиці для ідентифікації та опису різних геополітичних стратегій. Згодом геостратегію почали розглядати як сукупність стратегічних векторів зовнішньої політики та економічної діяльності держави на міжнародній арені. У контексті цього дослідження під геостратегією конкурентоспроможності будемо розуміти комплекс стратегічних заходів, спрямованих на формування і забезпечення конкурентних переваг держави чи регіону в умовах поточної глобальної кон'юнктури та глобальних викликів і трендів. Інакше кажучи, розроблення геостратегії конкурентоспроможності передбачає визначення найкращих способів досягнення геостратегічних цілей держави, оцінювання загроз і можливостей, а також стратегічних векторів розвитку держави з урахуванням наявних ресурсів та обмежень. Під геостратегічними цілями держави варто розуміти конкретні стратегічні завдання щодо забезпечення її безпеки, економічного розвитку, захисту та просування національних інтересів. Геополітичні цілі можуть бути пов'язані з експансійною геостратегією, коли держава намагається збільшити свій вплив, формуючи стратегічні безпекові альянси з іншими країнами, приєднуючись до міжнародних організацій, підписуючи та ратифікуючи міжнародні договори, що відповідають її інтересам. Натомість геостратегічні економічні цілі можуть бути пов'язані із забезпеченням стабільності національної економіки та підвищенням конкурентоспроможності держави на зовнішніх ринках завдяки збільшенню експорту й інвестицій, розвитку інновацій і новітніх технологій тощо. Загалом геостратегічні цілі держави можуть відрізнятися залежно від пріоритетів її внутрішньої та зовнішньої політики, але завжди пов'язані з довгостроковими стратегічними інтересами держави.

Розробленню геостратегії має передувати глибинний аналіз глобальних трендів з оцінюванням потенційних загроз і можливостей для розвитку держави, її економіки та національної безпеки. Наступним етапом є вибір державою найефективніших стратегій для досягнення геостратегічних цілей. Такі стратегії можуть бути різними: від стратегії розвитку дипломатії

¹³ Олег Швиданенко, *Глобальна конкурентоспроможність: теоретичні та прикладні аспекти* (Київ: КНЕУ, 2007).

¹⁴ Григорій Ситник, *Конкурентоспроможність держави та національна безпека: курс лекцій* (Київ: САК Лтд., 2023).

¹⁵ Віра Рокоча, Борис Одягайло та Віктор Терехов, *Геоекономіка та глобальні стратегії українського бізнесу (антикризовий аспект): навчальний посібник* (Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2017).

Вплив глобальних трендів на формування геостратегії конкурентоспроможності держави

до військової стратегії, чи стратегії забезпечення економічної конкурентоспроможності, культурної і наукової співпраці в межах публічної дипломатії тощо. Розроблення геостратегії та плану дій для її досягнення має базуватися на визначенні геостратегічної локації держави та її стратегічної зони присутності в глобальному просторі з урахуванням ресурсів, які є в держави, включно з військовими та економічними («жорстка сила»), культурними («м'яка сила») й технологічними («розумна сила»). Завершальним етапом розроблення геостратегії є її моніторинг та оцінювання з метою внесення змін і корегувань у разі потреби.

Розроблення й ухвалення геостратегічних рішень щодо формування конкурентоспроможності держави в глобальному просторі базуються на результатах стратегічного аналізу глобальних трендів і з урахуванням напрацювань «експертної дипломатії». Інформаційною базою для аналізу глобальних викликів і трендів можуть слугувати аналітичні дані Звіту про глобальні ризики у 2024 році Всесвітнього економічного форуму (*The Global Risks Report 2024*)¹⁶, у якому систематизовано основні виклики глобальному розвитку в діапазоні найближчих 10 років (рис. 1).

Рис. 1. Глобальний ландшафт ризиків: карта взаємозв'язків¹⁷

За даними Звіту про глобальні ризики у 2024 році (*The Global Risks Report 2024*), сучасний світ уже увійшов в епоху «полікризи» й «великого перезавантаження», а 2024-й рік буде не менш складним і турбулентним, ніж декілька попередніх. Для більшості держав у *геополітичній сфері* основний вплив на геостратегію конкурентоспроможності чинитимуть зростаючі геополітичні ризики, зумовлені колапсом багатосторонньої дипломатії та ослабленням інститутів міжнародного діалогу, а також зростанням кількості нових міждержавних конфліктів, які, зокрема, впливатимуть на динаміку й тренди світової економіки.

У 2023 році (окрім російсько-української війни) з'явилися нові джерела воєнних конфліктів, зокрема між Ізраїлем та Палестиною, а також в Африці на південь від Сахари. Зростає напруга

¹⁶ *The Global Risks Report 2024*, 19th Edition (World Economic Forum, 2024), https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf.

¹⁷ *The Global Risks Report 2024*.

між Венесуелою та Гаяною, спостерігається потенційне загострення ситуації навколо Тайваню. Очевидно, що геополітична конфронтація між США та Китаєм і надалі супроводжуватиметься «національним економічним егоїзмом», трансатлантичними «торговельними війнами» та «геополітизацією» доступу до світових ринків і ресурсів¹⁸.

У *геоекономічній сфері* за рекордно короткий проміжок часу відбулися трансформації, що мали негативний вплив на світову економіку. Передусім ідеться про наслідки пандемії COVID-19¹⁹. Однак найгіршого сценарію розвитку світової економіки у 2023 році (про який застерігали провідні світові експерти) вдалося уникнути, хоча економічна невизначеність не зникає, і не в останню чергу з огляду на можливість тривалої війни в Україні. І хоча світова економіка у 2023 році змогла уникнути найгіршого сценарію – затяжної депресії, однак західні економіки все ще не вийшли з тривалого економічного спаду. Можливі рецесії в США та ЄС досі нависають над світовим фінансовим ринком, а висока інфляція, яка була найбільшою загрозою для світової економіки у 2021–2022 роках, хоч і уповільнилася, проте все ще залишається вищою за очікувані центробанками світу показники.

Також варто звернути увагу на повільне постковідне економічне відновлення Китаю, де лише на початку 2023 року скасували жорсткі карантинні обмеження. На думку світових експертів, навіть якщо рецесії світової економіки вдасться уникнути, Китай може впасти в дефляцію²⁰. Також на світову економіку помітно впливає загострення відносин між США та Китаєм. Зокрема, більшість транснаціональних корпорацій вже шукають, куди перенести свої виробництва з КНР, щоб зменшити ризики потенційного запровадження санкцій з боку США. Окрім цього, «крихкість» світової економіки час від часу посилюється через ризики боргових криз, шоки на сировинних ринках і волатильність світових цін на активи, продовольчу та енергетичну кризи.

«Крихкість» світової економіки в умовах економічної невизначеності та скорочення інвестицій у розвиток людського потенціалу посилюють вразливість суспільства, підривають його майбутню стійкість та загострюють ризики в *соціокультурній сфері*, які експерти узагальнили терміном «глобальна криза вартості життя»²¹. Одним із профільних питань порядку денного залишається питання зростання бідності та нерівномірного розподілу благ (80 % усіх світових статків належить близько 1 % найбагатших людей). За прогнозними розрахунками, протягом наступних 10 років менше країн матимуть фінансовий резерв для інвестування в екологічно чисті зелені технології, якісну освіту, охорону здоров'я та майбутнє економічне зростання. А, як відомо, бідність генерує інші системні проблеми, що згодом стають причиною соціальних заворушень і нестабільності в багатьох регіонах планети. І все це відбувається на тлі ризиків геополітичної конфронтації і геоекономічної фрагментації та їхнього руйнівного впливу.

У *технологічній сфері* впродовж останніх років спостерігається прискорена цифрова трансформація, а штучний інтелект стає реальністю. У результаті фокус глобальної конкуренції поступово зміщується в кіберпростір, а найпотужніші держави світу змагаються тепер уже не за ресурси і території, а за технологічні переваги у сфері комунікацій, застосування штучного інтелекту, запровадження мережі 5G, захист своїх чи доступ до чужих даних. Проте доводиться констатувати, що наслідки цифрової трансформації є переважно асиметричними – як між державами, так і всередині окремих країн. Нові технології роботи з великими даними (*Big Data*) змінюють якість аналітичної роботи. Економічне прогнозування, моделювання політичних процесів та перебігу конфліктів, можливість передбачити поведінку партнерів чи прорахувати вплив санкцій на економіку контрагентів – усе це стає доступним завдяки алгоритмам штучного

¹⁸ Tom Standage, "Tom Standage's ten trends to watch in 2024," *Economist*, November 6, 2023, <https://www.economist.com/the-world-ahead/2023/11/06/tom-standages-ten-trends-to-watch-in-2024>.

¹⁹ Юрій Сиротюк, Юрій Олійник, Андрій Холявка та Олександр Чупак, *Глобальні безпекові, політичні, економічні тенденції у світі в 2021 році та їхній вплив на Україну* (Українські студії стратегічних досліджень, 13 січня 2021), https://ussd.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/2021_01_Tendentsiyi_web.pdf.

²⁰ Ярослав Вінокуров, «Нічого особистого, лише цифри. Що буде із світовою економікою у 2024-му?», *Економічна правда*, 26 грудня 2023, <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/12/26/708110/>.

²¹ *The Global Risks Report 2024*.

інтелекту²². Водночас зростають негативні наслідки цифровізації. Зокрема, спостерігається збільшення цифрового розриву й цифрової нерівності, що є несприятливим наслідком технологічних змін в умовах нового «цифрового світу».

Ще один важливий тренд, який чинитиме значний вплив на геостратегічне позиціонування країн, – це зміни клімату й загострення ризиків в *екологічній сфері*, які спостерігаються вже протягом тривалого часу. Зокрема, наслідками загрози зміни клімату є екстраординарні погодні катаклізми: урагани, посухи, екстремальна спека тощо, збитки від яких завдають шкоди економікам окремих країн і світовій економіці загалом та вимірюються мільярдами доларів.

Усе зазначене вище актуалізує необхідність збільшення інвестицій у досягнення кліматичних цілей. Зокрема, для протидії глобальному потеплінню більшість розвинених країн обирають «зелену» енергетику та промисловість, інвестуючи в розбудову нової екологічно чистої інфраструктури. Нова «енергетична географія» та «зелений» перехід уже змінюють вектори глобального економічного розвитку та ризикують перерозподілити грошові потоки у світі. Перехід до чистої енергетики створює нові «зелені» наддержави, змінює геополітику і світову торгівлю.

Отже, можна констатувати, що окреслені глобальні ризики і тренди створюють серйозні виклики для глобального розвитку загалом та значною мірою визначатимуть конкурентоспроможність держав у глобальному просторі. А надто, коли перспективи «великого перезавантаження» в переважній більшості держав видаються непевними в контексті внутрішньополітичної та соціально-економічної ситуації.

Під геостратегічним позиціонуванням держави варто розуміти її поточну позицію або геостратегічну локацію в глобальному просторі, що визначає можливості та обмеження (геостратегічні пріоритети) держави в реалізації національних інтересів. Поняття «геостратегічне позиціонування» є базовим у теорії геополітики і відображає взаємозв'язки між географією, демографією, культурою, економікою, історією та політикою. Геостратегічне позиціонування охоплює аналіз географічного розташування країни, наявності в неї природних ресурсів, демографічних та культурних особливостей, а також впливів з боку сусідніх країн та глобальних акторів на політичний та економічний розвиток цієї країни. Водночас геостратегічне позиціонування може визначати політичний та економічний вплив країни на міжнародній арені, потенційні можливості для розширення стратегічної зони присутності держави в геоekonomічному просторі, ідентифікувати потенційні загрози її безпеці.

У результаті комбінації впливу чинників зовнішнього і внутрішнього середовища формується матриця геостратегічного позиціонування держав у геопросторі і розробляються можливі сценарії їхніх геостратегій з урахуванням геостратегічної локації (поточної позиції) та стратегічної зони присутності (геостратегічних пріоритетів) у глобальному просторі. Як аналітичний інструментарій використаємо адаптований варіант матриці «Маккінсі» (McKinsey), що традиційно є стратегічним орієнтиром у бізнесі для оцінювання відносної привабливості різних ринків з метою створення оптимального бізнес-портфеля. Адапована матриця ухвалення стратегічних рішень відображає стратегічні зони присутності держави та визначає геостратегії її конкурентоспроможності за двома центральними осями:

- довгострокові глобальні тренди (зокрема ризики), які можуть значною мірою впливати на розвиток суспільства, економіки та політики в майбутньому;
- конкурентоспроможність або «сила геостратегічного впливу» держави в геопросторі.

Для оцінювання рівня конкурентоспроможності використовують різні методики, зокрема рейтинг світової конкурентоспроможності, який формує Світовий центр конкурентоспроможності Міжнародного інституту розвитку менеджменту²³ з 1989 року. Він надає порівняльний аналіз і тенденції на основі масштабних досліджень та ранжує країни за їхньою здатністю скористатися можливостями щодо довгострокового створення цінності. На думку експертів цього центру,

²² Євгенія Габер, «Дипломатія 2.0. Що змінює дипломатію сьогодні, і якою вона буде в майбутні роки», *Дзеркало тижня*, 2 червня 2020, https://zn.ua/ukr/international/diplomatiya-2-0-349622_.html.

²³ “World Competitiveness Ranking. A comprehensive annual report and worldwide reference point on the competitiveness of countries,” World Competitiveness Center, 2023, <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/#Overall-and-Factors-5-years>.

конкурентоспроможність економіки не може бути зведена лише до ВВП і продуктивності, оскільки держави також мають справлятися з політичними, соціальними та культурними викликами.

Відповідно до методики матриці «Маккінсі», обидва критерії – глобальні тренди і конкурентоспроможність – оцінюють за шкалою впливу: слабкий, середній та високий, а сама матриця має 9 комірок (квадратів), які визначають геостратегічну локацію та стратегічні зони присутності держав, а отже рішення, ухвалені в тій чи тій стратегічній зоні присутності під час формування геостратегії конкурентоспроможності держави (рис. 2).

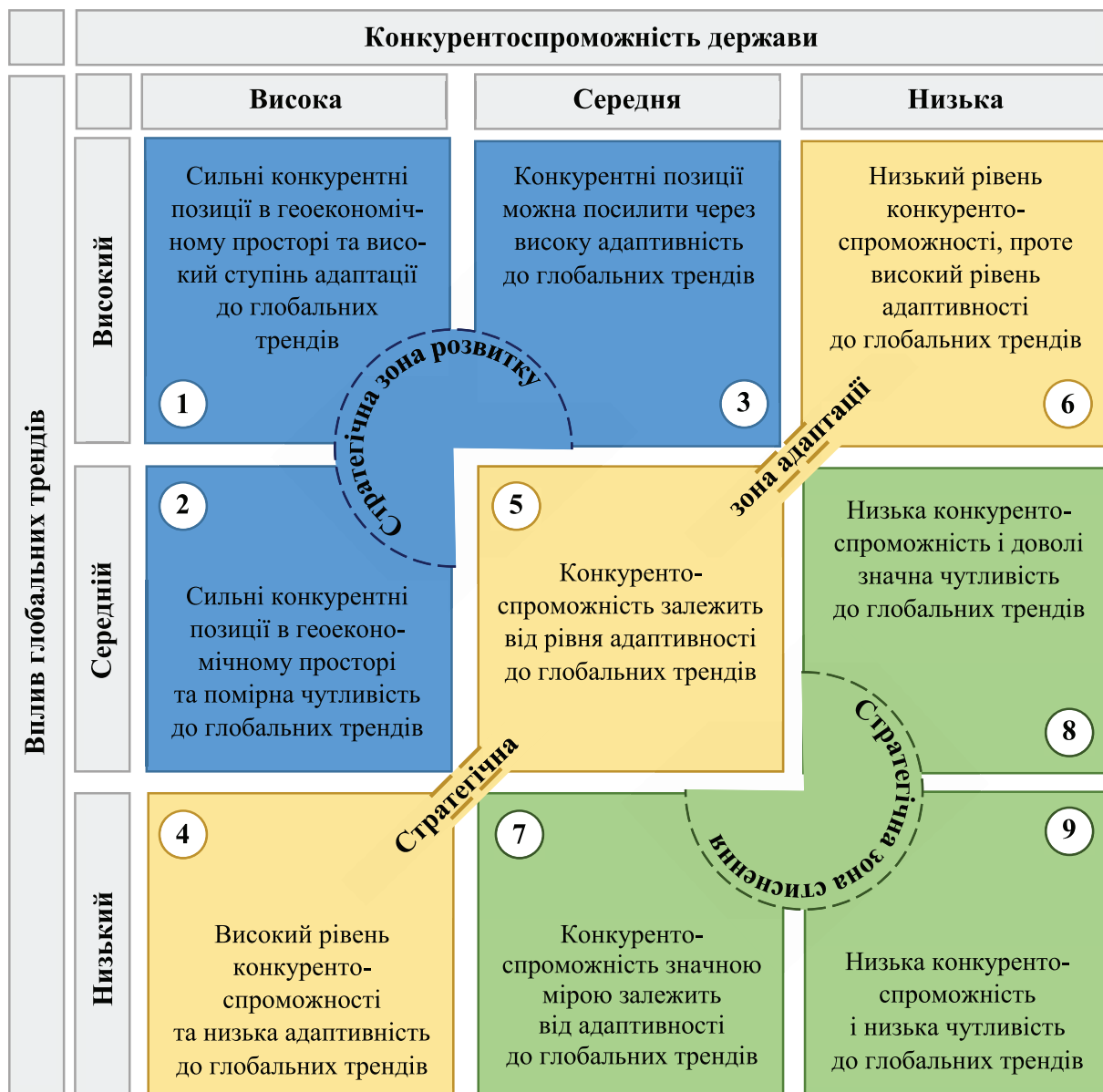

Рис. 2. Стратегічні зони присутності держав у геоekonomічному просторі (за методологією матриці «Маккінсі»)

Держави, що потрапляють до першої стратегічної зони присутності (квадрати 1, 2, 3), мають усі можливості здійснювати агресивну геостратегію, швидко адаптуючись до глобальних трендів. Здебільшого це геостратегія конкурентоспроможності держав, які зберігають статус економічних лідерів чи принаймні (з урахуванням певних конфігурацій) ще тривалий час

залишатимуться серед лідерів. В окремих випадках такі держави обирають помірковану стратегію зовнішньої політики, використовуючи весь спектр політичних та економічних інструментів для досягнення, захисту і лобіювання своїх національних економічних інтересів. Така геостратегія спрямована передусім на посилення конкурентних позицій у геоekonomічному просторі, зокрема завдяки чинникам зовнішнього середовища. Тобто геостратегія в цьому випадку – це можливість максимізувати вигоди від сильних сторін і сприяти поліпшенню слабких позицій держав, що дасть їм змогу зберігати стабільність в умовах загострення глобальних ризиків.

Друга стратегічна зона присутності держав – це зона так званого «адаптаційного синдрому» (квадрати 4, 5, 6). Для держав цієї зони рекомендовано помірковану стратегію зовнішньої політики, в процесі якої слабкі сторони (наприклад, дисфункціональна структура торговельних потоків, із превалюванням в експорті сировини, а в імпорті – високотехнологічної продукції, високий рівень імпортозалежності, відсутність привабливих умов для залучення інвестицій та їх реінвестування тощо) будуть компенсуватися за рахунок сприятливих можливостей зовнішнього середовища (наприклад, підтримка й розвиток зовнішньоекономічних і зовнішньополітичних зв'язків на багатосторонньому рівнях, забезпечення належного рівня представлення інтересів держави в міжнародних організаціях, розширення міжнародних торговельно-економічних зв'язків та проведення активної політики з укладання угод про вільну торгівлю тощо). Водночас окремі держави дуже схильні до глобальних ризиків (квадрати 4 і 5), а геостратегії таких держав формуються під впливом трендів глобального середовища. Деякі держави (квадрат 6) можуть обирати як помірковану, так і агресивну геостратегію (з урахуванням рівня загроз). Вплив окремих зовнішніх загроз (наприклад, торговельних війн, продовольчих криз, цінних шоків на сировинних ринках, волатильності світових цін на активи тощо) може нейтралізуватися за рахунок сильного внутрішнього потенціалу цих держав та можливості лобіювання і захисту ними своїх національних інтересів. Таку геостратегію обирають здебільшого держави, які здатні динамічно розвиватися й успішно конкурувати на зовнішніх ринках і водночас гнучко реагувати на ендогенні системні ризики та швидко адаптуватися до глобальних викликів і загроз.

Третя стратегічна зона присутності – так звана зона «стиснення присутності» (квадрати 7, 8, 9). Країни, що потрапляють до цієї зони, є дуже чутливими до глобальних ризиків. Тому (з урахуванням рівня загроз) їм рекомендовано обирати помірковану або консервативну геостратегію, спрямовану на захист національних інтересів і подолання несприятливих чинників зовнішнього середовища, що дозволяє їм зберегти свою присутність у глобальному просторі. Таку геостратегію здебільшого обирають держави, економіка яких значною мірою залежить від кон'юнктури міжнародних ринків, а тому схильність до глобальних ризиків у них висока. Тож такі країни орієнтуються виключно на інструменти антикризової геостратегії, яка найбільшою мірою кореспондує з базовою геостратегією загального «стиснення зовнішньоекономічної присутності», а отже й звуження їхньої стратегічної зони присутності в глобальному економічному просторі. Після використання останніх конкурентних переваг цим державам рекомендовано перейти до розроблення нової геостратегії конкурентоспроможності та пошуку своєї нової геостратегічної локації.

Висновки. У результаті проведеного дослідження обґрунтовано вплив глобальних трендів на геостратегічне позиціонування держав у глобальному просторі, окреслено методологічні засади формування геостратегії конкурентоспроможності держави в глобальному просторі з урахуванням її геостратегічної локації та стратегічної зони присутності. Основні висновки й узагальнення полягають у такому:

1. В історичній ретроспективі термін «геостратегія» використовували в класичній геополітиці як синонім для ідентифікації та опису різних геополітичних стратегій. У широкому розумінні під геостратегією конкурентоспроможності варто розуміти комплекс стратегічних заходів, спрямованих на визначення і забезпечення конкурентних переваг держави чи регіону в умовах поточної глобальної кон'юнктури та глобальних викликів і трендів. Розроблення геостратегії конкурентоспроможності передбачає визначення найкращих способів досягнення геостратегічних цілей держави, оцінювання загроз і можливостей, а також стратегічних векторів розвитку держави з урахуванням наявних ресурсів та обмежень.

2. Розроблення геостратегії конкурентоспроможності держави передбачає такі основні етапи: аналіз глобальних трендів; визначення геостратегічної локації держави та її стратегічної зони присутності в глобальному просторі; вибір стратегій; розроблення плану дій і використання ресурсів; моніторинг та оцінювання стратегій. За результатами аналізу глобального ландшафту ризиків і карти взаємозв'язків між ними окреслено глобальні тренди, що створюють серйозні виклики для глобального розвитку загалом та значною мірою впливатимуть на конкурентоспроможність держав в умовах «великого перебалансування» в переважній більшості з них.

3. На основі адаптованого варіанта матриці «Маккінсі» (McKinsey) побудовано матрицю геостратегічного позиціонування держав у геопросторі, що є методологічною основою для розроблення можливих сценаріїв геостратегій конкурентоспроможності для різних держав у глобальному економічному просторі з урахуванням їхньої геостратегічної локації (поточної позиції) та стратегічної зони присутності (геостратегічних пріоритетів). Виокремлено такі 3 основні стратегічні зони присутності держав у глобальному просторі: зона розвитку, зона адаптації та зона стиснення присутності – й окреслено сценарії формування геостратегії конкурентоспроможності держав у геоekonomічному просторі.

Перспективи подальших наукових розвідок з досліджуваної проблематики полягають у прикладному аналізі геостратегічної локації України та її стратегічної зони присутності в глобальному просторі й окресленні стратегічних домінант формування геостратегії конкурентоспроможності держави з урахуванням сучасних глобальних викликів і трендів.

Список використаної літератури

- Аджемоглу, Дарон, та Джеймс Робінсон. *Чому нації занепадають. Походження влади, багатства та бідності*. Пер. з англ. Олександр Дем'янчук. Київ: Наш Формат, 2017.
- Бжезінський, Збігнев. *Вибір: світове панування чи світове лідерство*. Пер. з англ. Андрій Іщенко. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська Академія», 2006.
- . *Стратегічне бачення: Америка і криза світової влади*. Пер. з англ. Ганна Лелів. Львів: Літопис, 2012.
- Вінокуров, Ярослав. «Нічого особистого, лише цифри. Що буде із світовою економікою у 2024-му?» *Економічна правда*, 26 грудня 2023. <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/12/26/708110/>.
- Габер, Євгенія. «Дипломатія 2.0. Що змінює дипломатію сьогодні, і якою вона буде в майбутні роки». *Дзеркало тижня*, 2 червня 2020. https://zn.ua/ukr/international/diplomatiya-2-0-349622_.html.
- Джонсон, Чалмерс. *Японське економічне диво. Як професійна влада та бізнес збудували провідну економіку світу*. Пер. з англ. Роман Ключко. Київ: Наш Формат, 2023.
- Кіссінджер, Генрі. *Світовий порядок. Роздуми про характер націй в історичному контексті*. Пер. з англ. Надія Коваль. Київ: Наш Формат, 2018.
- Райнерт, Ерік С. *Як багаті країни забагатіли... і чому бідні країни лишаються бідними*. Пер. Петро Тарашук. Київ: Темпора, 2014.
- Рокоча, Віра, Борис Одягайло та Віктор Терехов. *Геоeкономіка та глобальні стратегії українського бізнесу (антикризовий аспект): навчальний посібник*. Київ: Університет економіки та права «КРОК», 2017.
- Сиротюк, Юрій, Юрій Олійник, Андрій Холявка та Олександр Чупак. *Глобальні безпекові, політичні, економічні тенденції у світі в 2021 році та їхній вплив на Україну*. Українські студії стратегічних досліджень. 13 січня 2021. https://ussd.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/2021_01_Tendentsiyi_web.pdf.
- Ситник, Григорій. *Конкурентоспроможність держави та національна безпека: курс лекцій*. Київ: САК ЛТД., 2023.
- Фукуяма, Френсіс. *Політичний порядок і політичний занепад. Від промислової революції до глобалізації демократії*. Пер. з англ. Роман Корнута, Тарас Цимбал. Київ: Наш Формат, 2019.
- Швиданенко, Олег. *Глобальна конкурентоспроможність: теоретичні та прикладні аспекти*. Київ: КНЕУ, 2007.
- Barnes, Trevor J., and Brett Christophers. *Economic Geography: A Critical Introduction*. John Wiley & Sons Ltd, 2018.
- Huntington, Samuel P. *Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, 2007.
- Kaplan, Robert D. *Revenge of Geography: What the Map Tells Us about Coming Conflicts and the Battle Against Fate*. Random House Publishing Group, 2013.
- Nye, Joseph S. *Soft Power and Great-Power Competition: Shifting Sands in the Balance of Power Between the United States and China*. Singapore: Springer Nature Singapore, 2023. <https://doi.org/10.1007/978-981-99-0714-4>.

- Spence, Michael. *The Next Convergence: The Future of Economic Growth in a Multispeed World*. Picador Paper, 2012.
- Standage, Tom. “Tom Standage’s ten trends to watch in 2024. The World Ahead 2024.” *Economist*, November 6, 2023. <https://www.economist.com/the-world-ahead/2023/11/06/tom-standages-ten-trends-to-watch-in-2024>.
- Stiglitz, Joseph E. *The Great Divide*. Penguin, 2016.
- World Competitiveness Center. “World Competitiveness Ranking. A comprehensive annual report and worldwide reference point on the competitiveness of countries.” 2023. <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/#Overall-and-Factors-5-years>.
- World Economic Forum. *The Global Risks Report 2024*. 19th Edition. 2024. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf.

Bibliography

- Acemoglu, Daron, and James A. Robinson. *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Translated by Oleksandr Demianchuk. Kyiv: Nash Format, 2017 [in Ukrainian].
- Barnes, Trevor J., and Brett Christophers. *Economic Geography: A Critical Introduction*. John Wiley & Sons Ltd, 2018.
- Brzezinski, Zbigniew. *The choice: global domination or global leadership*. Translated by Andrii Ishchenko. Kyiv: Publishing House “Kyiv-Mohyla Academy”, 2006 [in Ukrainian].
- . *Strategic Vision: America and the Crisis of Global Power*. Translated by Hanna Leliv. Lviv: Litopys, 2012 [in Ukrainian].
- Fukuyama, Francis. *Political Order and Political Decay: From the Industrial Revolution to the Globalization of Democracy*. Translated by Roman Kornuta. Kyiv: Nash Format, 2019 [in Ukrainian].
- Haber, Yevheniia. “Dyplomatiia 2.0. Shcho zminiuiie dyplomatiuu sohodni, i yakoiu vona bude v maibutni roky.” *Dzerkalo tyzhnia*, June 2, 2020. https://zn.ua/ukr/international/diplomatiya-2-0-349622_.html [in Ukrainian].
- Huntington, Samuel P. *Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*. Simon & Schuster, 2007.
- Johnson, Chalmers. *MITI and the Japanese Miracle: The Growth of Industrial Policy, 1925-1975*. Translated by Roman Klochko. Kyiv: Nash Format, 2023 [in Ukrainian].
- Kaplan, Robert D. *Revenge of Geography: What the Map Tells Us about Coming Conflicts and the Battle Against Fate*. Random House Publishing Group, 2013.
- Kissinger, Henry. *World Order*. Translated by Nadiia Koval. Kyiv: Nash Format, 2018 [in Ukrainian].
- Nye, Joseph S. *Soft Power and Great-Power Competition: Shifting Sands in the Balance of Power Between the United States and China*. Singapore: Springer Nature Singapore, 2023. <https://doi.org/10.1007/978-981-99-0714-4>.
- Reinert, Erik S. *How Rich Countries Got Rich ... and Why Poor Countries Stay Poor*. Translated by Petro Tarashchuk. Kyiv: Tempora, 2014 [in Ukrainian].
- Rokocha, Vira, Borys Odiahailo, and Viktor Terekhov. *Heoekonomika ta hlobalni stratehii ukrainskoho biznesu (antykryzovyi aspekt)*. Kyiv: Universytet ekonomiky ta prava “KROK”, 2017 [in Ukrainian].
- Shvydanenko, Oleh. *Hlobalna konkurentospromozhnist: teoretychni ta prykladni aspekty*. Kyiv: KNEU, 2007 [in Ukrainian].
- Spence, Michael. *The Next Convergence: The Future of Economic Growth in a Multispeed World*. Picador Paper, 2012.
- Standage, Tom. “Tom Standage’s ten trends to watch in 2024. The World Ahead 2024.” *Economist*, November 6, 2023. <https://www.economist.com/the-world-ahead/2023/11/06/tom-standages-ten-trends-to-watch-in-2024>.
- Stiglitz, Joseph E. *The Great Divide*. Penguin, 2016.
- Syrotiuk, Yurii, Yurii Oliinyk, Andrii Kholiavka, and Oleksandr Chupak. *Hlobalni bezpekovi, politychni, ekonomichni tendentsii u sviti v 2021 rotsi ta yikhni vplyv na Ukrainu*. Ukrainski studii stratehichnykh doslidzhen, January 13, 2021. https://ussd.org.ua/wp-content/uploads/2021/01/2021_01_Tendentsiyi_web.pdf [in Ukrainian].
- Sytnyk, Hryhorii. *Konkurentospromozhnist derzhavy ta natsionalna bezpeka: kurs lektsii*. Kyiv: SAK Ltd., 2023 [in Ukrainian].

Vinokurov, Yaroslav. “Nichoho osobystoho, lyshe tsyfry. Shcho bude iz svitovoiu ekonomikoju u 2024-mu?” *Ekonomichna Pravda*, December 26, 2023. <https://www.epravda.com.ua/publications/2023/12/26/708110/> [in Ukrainian].

World Competitiveness Center. “World Competitiveness Ranking. A comprehensive annual report and worldwide reference point on the competitiveness of countries.” 2023. <https://www.imd.org/centers/wcc/world-competitiveness-center/rankings/world-competitiveness-ranking/#Overall-and-Factors-5-years>.

World Economic Forum. *The Global Risks Report 2024*. 19th Edition. 2024. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf.

Nataliya Kravchuk

National University of Kyiv-Mohyla Academy

IMPACT OF GLOBAL TRENDS ON THE FORMATION OF STATE COMPETITIVENESS GEOSTRATEGY

Abstract

The study of the impact of global trends on the formation of state competitiveness geostrategy is an important context for understanding contemporary issues of global development and is a relevant topic for interdisciplinary discourse. Employing an integrated approach to researching these aspects of global development can lead to a better understanding of the interplay between geopolitics, global trends, and state competitiveness in the geoeconomic space.

The article argues for the impact of global trends on the geostrategic positioning of states in the geoeconomic space and outlines the methodological principles of forming the competitiveness geostrategy of a state in the global arena considering its “geostrategic location” and “strategic presence zone.” The concept of competitiveness geostrategy is proposed to encompass a set of strategic measures aimed at defining and ensuring a state’s competitive advantages within the current global conjuncture and trends. The main stages of developing a state’s competitiveness geostrategy are delineated, including analysis of global trends, determination of the state’s “geostrategic location” and its “strategic presence zone” in the global space, selection of strategies, action plan development and resource utilization, as well as strategy monitoring and evaluation. It is argued that the development of competitiveness geostrategy entails identifying the best ways to achieve geostrategic goals of the state, assessing threats and opportunities, and strategic development vectors considering existing resources and constraints.

Based on the analysis of the “global risk landscape” and the interrelationship map between them, global trends creating significant challenges for global development in general and significantly impacting state competitiveness under the conditions of the “great reset” in the vast majority of them are outlined. Using an adapted version of the McKinsey matrix, a matrix of state geostrategic positioning in the geospace is constructed. On this methodological basis, scenarios of competitiveness geostrategies for different states in the global space are outlined, considering their “geostrategic location” (current position) and “strategic presence zone” (geostrategic priorities).

Keywords: global trends, competitiveness geostrategy, geoeconomic space, global risks, geostrategic positioning, geostrategic location, strategic presence zone.

Матеріал надійшов 11 квітня 2024 р.

Кравчук Наталія Ярославівна – докторка економічних наук, доцентка, доцентка кафедри міждисциплінарної освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Kravchuk Nataliya – Dr.Sc. (Economics), Associate Professor, Department of Interdisciplinary Education, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0000-001-6227-6190

E-mail: n.kravchuk@ukma.edu.ua

.....

Цитування (Чикаго: виноска і бібліографія):

Кравчук, Наталія. «Вплив глобальних трендів на формування геостратегії конкурентоспроможності держави». *Empirio* 1, № 2 (2024): 53–64. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.53-64>

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Kravchuk, Nataliya. “Impact of Global Trends on the Formation of State Competitiveness Geostrategy.” *Empirio* 1, no. 2 (2024): 53–64. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.53-64> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

**МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ,
СУСПІЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ
ТА РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ**

**INTERNATIONAL RELATIONS,
SOCIAL COMMUNICATIONS,
AND REGIONAL STUDIES**

EMPIRIO

SCIENTIFIC JOURNAL

EMPIRIO 1, № 2 (2024)

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.65-75>
УДК 355.48:327.56

Марія Мовчан

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
<https://orcid.org/0009-0005-2451-1360>

Ірина Зайченко

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
<https://orcid.org/0000-0002-7916-0490>

Микола Бондаренко

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
<https://orcid.org/0009-0009-3968-3420>

Роман Ковальчук

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
<https://orcid.org/0009-0008-0473-6791>

МОДЕЛЬ АНАЛІЗУ СУЧАСНИХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ І ПОЛІТИЧНІ ПРАКТИКИ УПРАВЛІННЯ КОНФЛІКТАМИ

На основі досліджених політичних практик управління конфліктами в Хорватії, Північній Ірландії та Республіці Молдова запропоновано авторську модель аналізу сучасних збройних конфліктів у світі. Виокремлено критичні умови для вирішення збройних конфліктів, серед яких: вирішення безпекових питань, консенсус щодо мирного плану, залучення груп меншин до переговорів, створення інклюзивних політичних інститутів, сприяння сталому економічному розвитку, а також посилення ролі міжнародних організацій у посередництві та моніторингу мирних угод. Ця модель прагне інтегрувати політичні, економічні та соціальні аспекти з метою забезпечення комплексного розуміння чинників, які впливають на управління та вирішення збройних конфліктів.

У порівнянні конфліктів у Хорватії, Північній Ірландії та Республіці Молдова було враховано унікальні історичні особливості кожного випадку та виявлений подібний об'єкт. Порівняння дало змогу виокремити основні етапи аналізу, які полягають у формуванні відповідної історичної довідки, поясненні особливостей конфлікту, проведенні івент-аналізу, дослідженні основних етапів ескалації та сучасного стану конфлікту, визначенні особливостей його врегулювання, а також характеристики політики управління постконфліктними територіями.

Показано, як місцеві та міжнародні процеси взаємодіють для збереження або пом'якшення конфліктів, запропоновано порівняльний аналіз різних підходів та їхньої ефективності в різних контекстах. Отже, модель враховує унікальні особливості збройних конфліктів прикордонних територій та практик управління ними, поєднуючи безпекові, економічні, соціальні та політичні чинники, важливі для розуміння виникнення конфліктів, їхніх наслідків та шляхів регулювання.

Ця модель може бути використана для поглиблення вивчення та вдосконалення політики врегулювання конфліктів, а також створення стратегій запобігання та постконфліктного відновлення.

Ключові слова: збройний конфлікт, прикордонні території, управління конфліктом, Україна, Придністров'я, Хорватія, Північна Ірландія.

У щорічному виданні Міжнародного економічного форуму «*The Global Risks Report 2024*» міжнародні збройні конфлікти посіли п'яту позицію в першій десятці прогнозованих глобальних ризиків на майбутні два роки¹. За інформацією *Bloomberg*, загалом на сьогодні у світі 183 регіональні збройні конфлікти. Російсько-український конфлікт залишається в десятці найгостріших, зокрема через загрозу ядерній безпеці всього світу і використання російською стороною ядерного шантажу та перетворення Чорнобильської АЕС (під час окупації частини Київської області в лютому – березні 2022 р.) і Запорізької АЕС, захопленої російськими військами на початку березня 2022 р., на т. зв. «брудну бомбу». Географія інших збройних конфліктів міжнародного і неміжнародного типу зосереджена в країнах Африки, на Близькому Сході та в Південній (Латинській) Америці. Це наштовхує на думку про постколоніальні наслідки причин виникнення цих конфліктів.

З іншого кута зору, реальна політична практика відбувається всупереч декларованим міжнародною спільнотою цілям сталого розвитку. І це свідчить на користь аргументу про інституційну неспроможність, неефективність інструментів стримування агресії (санкції, мораторії, політичний бойкот тощо) та безпрецедентність дій учасників конфліктів з точки зору їх потрактування категоріями та нормами міжнародного гуманітарного права. Адже збройні конфлікти по всьому світу є свідченням кризи стримування агресії. Ба більше, створюючи виклики для національних і регіональних економік, формуючи проблеми гуманітарного, екологічного, демографічного штибу, збройні конфлікти в сучасному світі виявили та актуалізували низку прорахунків у «замороженні конфліктів» як способі їх вирішення, особливо коли йдеться про території пограниччя і прикордонні конфлікти. Тож наведені вище тези свідчать на користь потреби переглянути підходи до аналізу збройних конфліктів з метою напрацювання справді ефективних політик управління постконфліктними територіями для унеможливлення ескалації в майбутньому.

Мета статті – узагальнюючи політичні практики управління збройними конфліктами на прикордонних територіях (на прикладі Хорватії, Північної Ірландії та Придністров'я), запропонувати модель аналізу збройних конфліктів, виокремивши перебіг і сучасний стан названих конфліктів.

У політичній науці дослідження збройних конфліктів є порівняно новим, як, власне, і виокремлення в західній політичній науці конфліктології як напрямку. Зокрема, після розпаду СРСР, що ознаменував припинення «холодної війни» та перехід до постбіполярної парадигми міжнародних відносин, підходи до осмислення політичних конфліктів розділилися. Френсіс Фукуяма у праці «Кінець історії» стверджував, що в умовах багатополарності не буде протиборства та війн². Натомість представник неінституціоналізму Йоган Гальтунг у роботі «Теорії конфлікту» підгрунтую

¹ World Economic Forum, *The Global Risks Report 2024*, 19th Edition, https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf?_gl=1*1sqnc08*_up*MQ.&gclid=Cj0KCCQjw0MexBhD3ARIsAEI3WHKJ7TH1_kB1Uw-19m4Yhvs0eeWCoWoFfXW48UCAW8JIAoAEF1iMHFYaArm_EALw_wcB.

² Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man* (Penguin, 2020).

фундаментальних конфліктів вважав не інституційне протиборство двох таборів держав, а базові потреби людини – у безпеці, добробуті, свободі та ідентичності³. А отже, на його думку, саме людська природа зумовлює неминучість, складність, тривалість політичних конфліктів, адже вони розгортаються довкола основних цілей – цінностей та інтересів.

Вітчизняні дослідження політичних і, зокрема, збройних конфліктів за самою своєю суттю тяжіють до міждисциплінарності⁴. Серед українських дослідників слід згадати А. Конопляника, Г. Перепелицю, В. Юрківського, Г. Луцишин, В. Михальську⁵. На думку авторів цієї статті, з огляду на те, що Україна сьогодні перебуває в епіцентрі одного з наймасштабніших збройних конфліктів у світі, вітчизняна наука потребує актуальних моделей аналізу та управління пост-конфліктними територіями, що можуть бути напрацьовані, зокрема, в результаті переосмислення вже завершених конфліктів та уніфікації етапів досягнення мирного врегулювання.

Міжнародними збройними конфліктами прийнято вважати зіткнення між збройними силами держав (двома і більше та в межах їхніх територій), у супереч міжнародно-правовій забороні війни як засобу вирішення спорів⁶. Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права міжнародним збройним конфліктом може бути оголошена або неоголошена війна; часткова або повна окупація, навіть без збройного опору; збройний конфлікт, у якому народи ведуть боротьбу проти колоніального панування, іноземної окупації та расистських режимів для реалізації свого права на самовизначення.

Типовими формами вирішення збройних конфліктів є: перемога однієї зі сторін (Хорватія – Сербія); компроміс (часткове досягнення цілей кожною зі сторін) – наприклад, Північна Ірландія; замороження конфлікту (гарячі фази змінюються періодами переговорної активності, що не завершується підписанням мирного договору, конфлікт загострюється і перетікає в гарячу фазу). Політична практика дає змогу виокремити базові ознаки вирішеного конфлікту, серед яких: припинення бойових дій; відсутність «лінії фронту» і фронту-тилу як таких; скасування воєнного стану; відсутність потреби в миротворчому контингенті тощо. Для повного врегулювання конфлікту статус території бойових дій має бути зафіксований у конституції, при цьому самопроголошені, частково визнані державні утворення тощо свідчать на користь невирішеного конфлікту.

Війна за незалежність Хорватії, також відома як Вітчизняна війна в Хорватії та Великосербська агресія – приклад завершеного (врегульованого) міжнародного збройного конфлікту. Він став безпосереднім наслідком розпаду Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії (СФРЮ), який посилювався зростанням націоналізму у 1980-х роках. Цей процес підживлювався сепаратистськими настроями, особливо в південних провінціях Сербії, зокрема в Косово, де репресії проти албанської більшості призвели до конфліктів. Тим часом багатші республіки, як-от Словенія та Хорватія, прагнули більшої автономії та демократизації, а Сербія під керівництвом Слободана Мілошевича наполягала на централізації влади в Белграді.

Сепаратистські прагнення хорватів і словенців стали каталізатором націоналістичних настроїв серед комуністичних лідерів, особливо після приходу до влади С. Мілошевича, який виступав за єдину Югославію під сербським домінуванням. Символічні події, як-от вшанування у 1989 р. битви на Косовому полі (1389 р.), ще більше підіграли цю риторику. Конституційні поправки, прийняті в березні 1989 р., посилювали контроль Сербії над автономними провінціями Косово та Воєводиною, що викликало жорстку реакцію з боку інших югославських республік,

³ Johan Galtung, *Theories of conflict* (Columbia University, 1958).

⁴ Ірина Зайченко, «Міждисциплінарність у дослідженні сучасних збройних конфліктів», *Філософія та політологія в контексті сучасної культури* 16, Спецвипуск (2024): 34–42, <https://doi.org/10.15421/352405>.

⁵ Галина Луцишин, «Особливості сучасних збройних конфліктів в умовах глобалізації», *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* 26 (2014): 128–33. <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/9/16/paragraphs/810/lucyshyn.pdf>.

⁶ В. М. Денисов, «Війна. Збройний конфлікт міжнародного характеру», у *Великий енциклопедичний юридичний словник*, ред. Ю. С. Шемчушенка (Київ: Юридична думка, 2007), 293–94; *Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни*, 12 серпня 1949, https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.

які втратили свою владу в межах федерації. Ця централізація влади в Белграді обурила сусідні республіки, включно з Хорватією, які вимагали реформування югославської федерації для гарантування справедливого представництва та більшої автономії. Проте спроби реформування зазнали невдачі, посилюючи напруження і зрештою призводячи до сецесії Хорватії та початку війни в 1991 р.⁷

Двома ключовими подіями, які стали безпосередньо катализаторами воєнних дій на території Хорватії, стали референдум про незалежність Хорватії, проведений у березні 1991 р., який був сприйнятий сербами як незаконний акт, що загрожує їхньому становищу в Хорватії, а також проголошення незалежності Хорватії в червні того ж року, що спричинило збройні сутички між хорватською поліцією та сербськими силами, підтримуваними Югославською народною армією (ЮНА). Основним чинником ескалації стало прагнення Хорватії до незалежності від Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії та спроба хорватських сербів за підтримки ЮНА залишитися у складі Югославії, де домінували серби⁸.

На початковому етапі конфлікту ЮНА та сербські сили, використовуючи важке озброєння, захопили контроль над значною частиною Хорватії, особливо у східних і центральних регіонах зі значним сербським населенням. Великі міста, як-от Дубровник, було взято в облогу, а Хорватія чинила спротив погано оснащеною армією. У 1992 р. під тиском міжнародного співтовариства ЮНА в основному залишила територію Хорватії. Конфлікт зайшов у глухий кут з лінією припинення вогню, що розділяє хорватські та сербські території, а ООН розгорнула миротворчі сили. Хорватія провела успішні наступальні операції у 1993 і 1994 рр., повернувши собі територію. Посилився міжнародний тиск на Сербію. Операції «Спалах» і «Буря» завдали рішучої поразки сербським військам, повернувши більшу частину хорватської території, а Східна Славонія була мирно реінтегрована до 1998 р.⁹

Другий конфлікт, обраний для аналізу, – конфлікт у Північній Ірландії, відомий у літературі також як «*The Troubles*», що почався у 1960-х і тривав до 1998 р. Конфлікт характеризувався боротьбою двох основних сил: католицької, яку представляли ірландські націоналісти та республіканці, головною метою яких було від'єднання Північної Ірландії від Сполученого Королівства та інтеграція до Республіки Ірландії, та протестантської, де лоялісти та юніоністи навпаки виступали за збереження статус-кво.

Нині в науковому дискурсі немає консенсусу щодо того, який саме інцидент став катализатором для розгортання конфлікту, однак дослідники припускають, що точкою неповернення стали паради навесні 1966 р. на честь п'ятдесятиріччя Великоднього повстання за незалежність Ірландії, а саме 8 березня, коли активісти підірвали колону Нельсона, пам'ятник британському віцеадміралу¹⁰.

П'ятого жовтня 1968 р. відбувся марш протесту на Дюк-стріт у Деррі. Націоналістичні активісти хотіли привернути увагу до дискримінаційної житлової політики, яка призвела до фактичної сегрегації за конфесійною та релігійною ознаками. Марш був заборонений урядом, тому протестувальники зазнали протидії від поліції, ЗМІ зняли кадри, як офіцери б'ють учасників маршу кийками та як зчинився хаос на вулицях¹¹.

До ескалації конфлікту призвів парад у Деррі протестантських лоялістів. Група «Apprentice Boys» запланувала парад на 12 серпня 1969 р. через католицьку частину міста Богсайд. Це викликало триденні сутички, які називають «Битвою за Богсайд». 14 серпня 1969 р., наприкінці «Битви

⁷ United Nations, *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*, <https://www.icty.org/en/about/what-former-yugoslavia/conflicts>.

⁸ Candace Archer, "Civil War in Croatia, 1991-1992, and 1995," in *Civil Wars of the World: Major Conflicts since World War II*, eds. Karl DeRouen Jr. and Uk Heo. Vol. 1 (ABC-CLIO, 2007), <https://omnilogos.com/civil-war-croatia-1991-1992-and-1995/>

⁹ Operation Storm: The Battle for Croatia, 1995, ADST, <https://adst.org/2016/08/operation-storm-the-battle-croatia-1995/>

¹⁰ Dave Roos, "How the Troubles Began in Northern Ireland," *History*, August 2, 2023, <https://www.history.com/news/the-troubles-northern-ireland>.

¹¹ Ibid.

за Богсайд», президент Північної Ірландії попросив Велику Британію втрутитися та допомогти відновити мир у країні. Було відправлено британські війська, які мали патрулювати вулиці Північної Ірландії, відтак вони залишаються в країні ще на тридцять років¹².

Наступним етапом ескалації конфлікту є 9 серпня 1971 р., коли британські війська розпочали операцію «Деметріус», яка передбачала арешт та інтернування кожного, кого запідозрять у причетності до Ірландської республіканської армії (ІРА), без суду. Велика Британія хотіла контролювати та стримувати ІРА, яка боролася за націоналістичну справу в Північній Ірландії¹³.

У жовтні 1974 р. націоналістичні та юніоністські партії підписали Саннінгдейльський договір, який мав на меті досягти політичного врегулювання в межах Північної Ірландії, але з участю Ірландської Республіки. Угода передбачала розподіл влади та утворення «Ради Ірландії» – органу, що складається з міністрів Північної Ірландії та Республіки Ірландія, призначеного для заохочення транскордонного співробітництва¹⁴.

У травні 1974 р. було утворено Раду робітників Ольстеру, яка 15 травня розпочала страйк проти договору. Він призвів до відключення в країні світла та води. Ввечері в годину пік 17 травня в Дубліні Ольстерські добровольчі сили, представники сил протестантів, підірвали три бомби, загинули 33 особи, що стало найбільшим за кількістю жертв терактом за весь час конфлікту. Згодом через втому від постійних сутичок після низки невдалих спроб встановити мир у Північній Ірландії 15 листопада 1985 р. було підписано угоду між Сполученим Королівством і Республікою Ірландія, вона надала католицьким націоналістам певні повноваження щодо майбутнього Північної Ірландії. Однак багато лоялістів були незадоволені угодою, оскільки вважали, що вона не дає великої впевненості в тому, що Північна Ірландія залишиться у складі Сполученого Королівства¹⁵.

У липні 1997 р. ІРА відновила дію припинення вогню, а у вересні уряди Великої Британії та Республіки Ірландії і націоналістична партія Шинн Фейн підтримали «принципи Мітчелла», названі на честь їхнього автора, сенатора США Джорджа Мітчелла. Однак частина бойовиків з обох сторін виступила проти перемир'я. Врешті, після трьох десятиліть кровопролиття та політичних заворушень 10 квітня 1998 р. було підписано Угоду Страсної п'ятниці, яка офіційно поклала край «*The Troubles*» у Північній Ірландії¹⁶.

На відміну від двох попередніх Придністровський конфлікт, що почався у 1989 р., й досі залишається не врегульованим. Політика русифікації, відповідна кадрова політика влади, ігнорування національно-культурних особливостей регіону та активна російська міграція стали передумовами етнополітичного конфлікту за територію Придністров'я. Самопроголошена Придністровська Молдавська Республіка (ПМР) прагнула відділитися від Республіки Молдови, проте остання не визнавала сепарації та наполягала на поверненні Придністровського регіону під свій контроль. Третьою стороною в конфлікті варто визначити Російську Федерацію, адже саме вона, а не ПМР, стала підписантом угоди про припинення вогню 21 червня 1992 р. Датою початку війни в історіографії Молдови прийнято називати 1 березня 1992 р. Інцидентом, який можна вважати каталізатором конфлікту, є проголошення Придністровської Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки «Другим позачерговим з'їздом народних депутатів Придністров'я», що відбувся у Тирасполі 2 вересня 1990 р., адже саме воно викликало такі суспільно-політичні прецеденти, що згодом перетворилися на воєнні дії¹⁷.

¹² Roos, "How the Troubles Began in Northern Ireland."

¹³ Ibid.

¹⁴ Jeff Wallenfeldt, "The Troubles. Summary, Causes, & Facts," in *Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/event/The-Troubles-Northern-Ireland-history>.

¹⁵ Roger MacGinty, "American Influences on the Northern Ireland Peace Process," *Journal of Conflict Studies* 17 (2): (1997), <https://journals.lib.unb.ca/index.php/JCS/article/view/11750>.

¹⁶ Chris Bambery, "The Good Friday Agreement: A promise unfulfilled," *Counterfire*, April 8, 2023, <https://www.counterfire.org/article/the-good-friday-agreement-a-promise-unfulfilled/>

¹⁷ Олександр Садовнік, «Придністровський конфлікт 1989–1992 рр.: хронологічні межі та головні етапи», *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія* 31 (2020): 99–104, <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-99-104>.

Оголошенню надзвичайного стану в Придністров'ї та формуванню добровольчих загонів регіону передувала сутичка 2 листопада 1990 р. між поліцейськими та містянами Дубоссар та, як наслідок, вбивство шістьох осіб. Відмова від проведення Всесоюзного референдуму та блокування виборчих дільниць на правому березі Дністра в березні 1991 р.¹⁸ стали показовою демонстрацією сепаратистських настроїв Придністров'я.

Конфлікт почав перетворюватися на повномасштабну війну з березня 1992 р., а постійні сутички між національною гвардією та молдовськими поліцейськими призвели до нового етапу ескалації. Під час боїв, що, зокрема, активно йшли поблизу Тирасполя, біля села Кочієри та в районі м. Дубоссари, сторони здебільшого озброювалися з арсеналу 14-ї армії¹⁹.

У своїй заяві від 5 березня 1992 р. Мірча Снегур, президент Республіки Молдови, зазначив, що уряд Молдови не дозволить геноциду придністровського населення та захистить свій народ²⁰. 28 березня того ж року о 20:00 на території держави було офіційно оголошено надзвичайний стан²¹.

Червень 1992 р. відзначився особливо кривавими боями в протистоянні в м. Бендери збройних сил Молдови з підтримкою добровольчих загонів та поліції з одного боку та національної гвардії Придністровської республіки з іншого. Закінченням Придністровської війни в молдовській історіографії прийнято вважати підписання М. Снегуром та Б. Єльциним Угоди про принципи мирного врегулювання збройного конфлікту в Придністровському регіоні Республіки Молдова²². Однак закінчення війни не означало його врегулювання. Нині конфлікт заморожений, а 14-ту армію перетворили на так званий Миротворчий корпус²³.

Під час аналізу кейсів збройних конфліктів у Республіці Молдова (Придністров'я), Північній Ірландії та Хорватії автори виокремили критичні для вирішення конфлікту чинники:

– вирішення безпекових питань, тобто виведення військ (іноземних, миротворчих контингентів тощо), роззброєння бойовиків, повстанців, амністія комбатантів, ефективно та справедливо правосуддя;

– консенсус щодо мирного плану – як всередині країни, так і з боку зовнішніх партнерів.

Залученість міжнародної спільноти до процесу мирного врегулювання та політик подальшого управління відповідними територіями – ще одна спільна риса проаналізованих конфліктів. Миротворчі зусилля під час Війни за незалежність Хорватії здійснювали різні міжнародні організації, насамперед ООН. У 1992 р. ООН заснувала Охоронні сили ООН для нагляду за дотриманням перемир'я та наданням гуманітарної допомоги в районах, що постраждали від конфлікту. Дипломатичні ініціативи та спроби посередництва здійснювали окремі країни, сусідні держави та міжнародні організації з метою сприяння діалогу та переговорам між конфліктуючими сторонами²⁴.

У разі неможливості консенсусу має бути проект «тимчасового майбутнього» або замороження конфлікту для припинення бойових дій. Проте такий перебіг подій неодмінно призведе до нової ескалації. Хоч Придністровський конфлікт так і не вдалося врегулювати, для спроб його розв'язання мирним шляхом також характерною була активна участь міжнародної спільноти. Після 1992 р. були численні спроби мирного врегулювання конфлікту за посередництва різних держав. З 2005 р. відбувався посередницький переговорний процес, реалізований

¹⁸ Садовнік, «Придністровський конфлікт 1989–1992 рр.: хронологічні межі та головні етапи».

¹⁹ Ian Bremmer, and Ray Taras, *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997).

²⁰ Alexei Arbatov, Abram Chayes, Antonia Handler Chayes, and Lara Olson, eds., *Managing Conflict in the Former Soviet Union: Russian and American perspectives* (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1997).

²¹ Садовнік, «Придністровський конфлікт 1989–1992 рр.: хронологічні межі та головні етапи».

²² Arbatov, Chayes, Handler Chayes, and Olson, eds., *Managing Conflict in the Former Soviet Union*.

²³ Кароліна Волкова, Дмитро Васильєв, «Що таке невизнане Придністров'я та за рахунок чого воно існує: пояснюють експерти», *Суспільне. Новини*, 28 лютого 2023, <https://susplne.media/odesa/694702-so-take-nevznane-pridnistrova-ta-za-rahunok-cogo-vono-isnuje/>

²⁴ Julie Malá, "International Intervention in Croatia During the Yugoslav Wars," *E-International Relations*, September 16, 2011, <https://www.e-ir.info/2011/09/16/international-intervention-in-croatia-during-the-yugoslav-wars/>

у форматі «5+2», в якому Молдова та Придністров'я зазначені як сторони конфлікту, Україна та Росія – гаранті, США та ЄС взяли участь як спостерігачі, а ОБСЄ – посередник²⁵. У 2018 р. Генеральна Асамблея ООН проголосувала за резолюцію, подану Молдовою, стосовно повного виведення іноземних військових формувань із Республіки Молдови, включно з територією Придністров'я²⁶. Крім того, збереження придністровської невирішеності слугує особливо суворим нагадуванням про постійні виклики, зокрема проксі-компоненту, на шляху до досягнення тривалого миру і стабільності в регіоні, враховуючи катастрофічні наслідки російсько-української війни. Збереження статус-кво в цьому контексті тільки увічнить перманентний цикл дестабілізації.

Висновки. Усі проаналізовані збройні конфлікти є прикладами прикордонних конфліктів зі схожим характером об'єкта, що полягає в прагненні одної зі сторін до відокремлення та політичної суб'єктності. Північна Ірландія прагнула до виходу зі Сполученого Королівства, Придністров'я намагалось відокремитися від Республіки Молдови, а Війна за незалежність Хорватії відзначилася спробами сепарації Республіки Сербська Країна (РСК). І хоч усі три сценарії мали різний розвиток подій після завершення гарячої фази, об'єктом суперечностей завжди був статус того чи того державного утворення в межах національних кордонів.

Крім того, слід вказати на характерне для протистоянь підґрунтя та передумови – політику державного керівництва, що не враховувала етнонаціональних особливостей регіонів, поступове зростання напруги між різними суспільними групами, що зрештою призвело до крихкого суспільно-політичного становища, в якому кожен наступний інцидент ставав каталізатором перетворення конфліктної ситуації на конфлікт і дестабілізації безпекової ситуації усього регіону.

Автори запропонували та апробували модель аналізу збройних конфліктів, що складається з таких блоків: загальна характеристика та історична довідка конфлікту (хронологія, географія, об'єкт, суб'єкти конфлікту, найбільші воєнні злочини та злочини проти людяності, тип конфлікту, масштаб тощо); перебіг та особливості конфлікту (контекст, причини, цілі та позиції учасників конфлікту, інцидент (юридична дія або бездіяльність, що знаменувала початок конфлікту), івент-аналіз та етапи ескалації, сучасний стан (оцінювання ступеня розв'язання конфлікту); особливості врегулювання конфлікту (миротворчі зусилля, мирний план (угода, гарантії), учасники врегулювання конфлікту); політика управління постконфліктними територіями (у сфері безпеки та правосуддя, економіки, відновлення системи управління, соціокультурні практики).

²⁵ Центр безпекових досліджень «СЕНСС», *Збройний конфлікт в Придністровському регіоні Республіки Молдова, спроби його врегулювання та наслідки, уроки для України*, 5 січня 2021, <https://censs.org/%D0%97%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%82-%D0%B2-%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE/>

²⁶ *Resolutions and Decisions adopted by the General Assembly during its 72nd session*, <https://digitallibrary.un.org/record/3792089?v=pdf>.

Список використаної літератури

- Волкова, Кароліна, Дмитро Васильєв. «Що таке невизнане Придністров'я та за рахунок чого воно існує: пояснюють експерти». *Суспільне. Новини*, 28 лютого 2023. <https://susplne.media/odesa/694702-so-take-neviznane-pridnistrova-ta-za-rahunok-cogo-vono-isnuie/>
- Денисов, В. М. «Війна. Збройний конфлікт міжнародного характеру». У *Великий енциклопедичний юридичний словник*, ред. Ю. С. Шемчушенко, 293–94. Київ: Юридична думка, 2007.
- Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни*. 12 серпня 1949. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text.
- Зайченко, Ірина. «Міждисциплінарність у дослідженні сучасних збройних конфліктів». *Філософія та політологія в контексті сучасної культури* 16, Спецвипуск (2024): 34–42. <https://doi.org/10.15421/352405>.
- Луцишин, Галина. «Особливості сучасних збройних конфліктів в умовах глобалізації». *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку* 26 (2014): 128–33. <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/9/16/paragraphs/810/lucyshyn.pdf>.
- Садовнік, Олександр. «Придністровський конфлікт 1989–1992 рр.: хронологічні межі та головні етапи». *Наукові записки ВДПУ імені Михайла Коцюбинського. Серія: Історія* 31 (2020): 99–104. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-99-104>.
- Центр безпекових досліджень «СЕНСС». *Збройний конфлікт в Придністровському регіоні Республіки Молдова, спроби його врегулювання та наслідки, уроки для України*. 5 січня 2021. <https://censs.org/%D0%97%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%82-%D0%B2-%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE/>
- Arbatov, Alexei, Abram Chayes, Antonia Handler Chayes, and Lara Olson, eds. *Managing Conflict in the Former Soviet Union: Russian and American perspectives*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1997.
- Archer, Candace. “Civil War in Croatia, 1991-1992, and 1995.” In *Civil Wars of the World: Major Conflicts since World War II*, edited by Karl DeRouen Jr. and Uk Heo. Vol. 1. ABC-CLIO, 2007. <https://omnilogos.com/civil-war-croatia-1991-1992-and-1995/>
- Bambery, Chris. “The Good Friday Agreement: A promise unfulfilled.” *Counterfire*, April 8, 2023. <https://www.counterfire.org/article/the-good-friday-agreement-a-promise-unfulfilled/>
- Bremmer, Ian, and Ray Taras. *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. Penguin, 2020.
- Galtung, Johan. *Theories of conflict*. Columbia University, 1958.
- MacGinty, Roger. “American Influences on the Northern Ireland Peace Process.” *Journal of Conflict Studies* 17 (2): (1997). <https://journals.lib.unb.ca/index.php/JCS/article/view/11750>.
- Malá, Julie. “International Intervention in Croatia During the Yugoslav Wars.” *E-International Relations*, September 16, 2011. <https://www.e-ir.info/2011/09/16/international-intervention-in-croatia-during-the-yugoslav-wars/>
- Operation Storm: The Battle for Croatia, 1995. ADST. <https://adst.org/2016/08/operation-storm-the-battle-croatia-1995/>
- Resolutions and Decisions adopted by the General Assembly during its 72nd session*. <https://digitallibrary.un.org/record/3792089?v=pdf>.
- Roos, Dave. “How the Troubles Began in Northern Ireland.” *History*, August 2, 2023. <https://www.history.com/news/the-troubles-northern-ireland>.
- United Nations. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. <https://www.icty.org/en/about/what-former-yugoslavia/conflicts>.
- Wallenfeldt, Jeff. “The Troubles. Summary, Causes, & Facts.” In *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/event/The-Troubles-Northern-Ireland-history>
- World Economic Forum. *The Global Risks Report 2024*. 19th Edition. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf?_gl=1*1sqnc08*_up*MQ..&gclid=Cj0KCQjw0MexBhD3ARIsAEI3WHKJ7TH1_kB1Uw-19m4Yhvs0eeWC0WoFfXW48UCAW8JIAoAEF1iMHFYaArm_EALw_wcB.

Bibliography

- Arbatov, Alexei, Abram Chayes, Antonia Handler Chayes, and Lara Olson, eds. *Managing Conflict in the Former Soviet Union: Russian and American perspectives*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 1997.
- Archer, Candace. "Civil War in Croatia, 1991-1992, and 1995." In *Civil Wars of the World: Major Conflicts since World War II*, edited by Karl DeRouen Jr. and Uk Heo. Vol. 1. ABC-CLIO, 2007. <https://omnilogos.com/civil-war-croatia-1991-1992-and-1995/>
- Bamberg, Chris. "The Good Friday Agreement: A promise unfulfilled." *Counterfire*, April 8, 2023. <https://www.counterfire.org/article/the-good-friday-agreement-a-promise-unfulfilled/>
- Bremmer, Ian, and Ray Taras. *New States, New Politics: Building the Post-Soviet Nations*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- Center for Security Studies "CENSS". "Zbroinyi konflikt v Prydnistrovskomu rehioni Respubliky Moldova, sprobu yoho vrehuliuvannia ta naslidky, uroky dlia Ukrainy." January 5, 2021. <https://censs.org/%D0%97%D0%B1%D1%80%D0%BE%D0%B9%D0%BD%D0%B8%D0%B9-%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%BB%D1%96%D0%BA%D1%82-%D0%B2-%D0%9F%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE/> [in Ukrainian].
- Denysov, V. M. "Viina. Zbroinyi konflikt mizhnarodnoho kharakteru." In *Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk*, edited by Yu. S. Shemchushenko, 293–94. Kyiv: Yurydychna dumka, 2007 [in Ukrainian].
- Fukuyama, Francis. *The End of History and the Last Man*. Penguin, 2020.
- Galtung, Johan. *Theories of conflict*. Columbia University, 1958.
- Geneva Convention for the protection of war victims of 12 August 1949*. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text [in Ukrainian].
- Lutsyshyn, Halyna. "Special Features of Contemporary Armed Conflicts in the Context of Globalization." *Ukrainska natsionalna ideia: realii ta perspektyvy rozvytku* 26 (2014): 128–33. <https://lpnu.ua/sites/default/files/2020/9/16/paragraphs/810/lucyshyn.pdf> [in Ukrainian].
- MacGinty, Roger. "American Influences on the Northern Ireland Peace Process." *Journal of Conflict Studies* 17 (2): (1997). <https://journals.lib.unb.ca/index.php/JCS/article/view/11750>.
- Malá, Julie. "International Intervention in Croatia During the Yugoslav Wars." *E-International Relations*, September 16, 2011. <https://www.e-ir.info/2011/09/16/international-intervention-in-croatia-during-the-yugoslav-wars/>
- Operation Storm: The Battle for Croatia, 1995. ADST. <https://adst.org/2016/08/operation-storm-the-battle-croatia-1995/>
- Resolutions and Decisions adopted by the General Assembly during its 72nd session*. <https://digitallibrary.un.org/record/3792089?v=pdf>.
- Roos, Dave. "How the Troubles Began in Northern Ireland." *History*, August 2, 2023. <https://www.history.com/news/the-troubles-northern-ireland>.
- Sadovnik, Oleksandr. "Transnistrian conflict of 1989–1992: chronological boundaries and main stages." *Scientific Papers of the Vinnytsia Mykhailo Kotsyubynskyi State Pedagogical University Series History* 31 (2020): 99–104. <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2019-31-99-104> [in Ukrainian].
- United Nations. *International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia*. <https://www.icty.org/en/about/what-former-yugoslavia/conflicts>.
- Volkova, Karolina, and Dmytro Vasyliiev. "Shcho take nevyznane Prydnistrovia ta za rakhunok choho vono isnuie: poiasnuiut eksperty." *Suspilne. Novyny*, February 28, 2023. <https://suspilne.media/odesa/694702-so-take-neviznane-pridnistrova-ta-za-rahunok-cogo-vono-isnuie/> [in Ukrainian].
- Wallenfeldt, Jeff. "The Troubles. Summary, Causes, & Facts." In *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/event/The-Troubles-Northern-Ireland-history>
- World Economic Forum. *The Global Risks Report 2024*. 19th Edition. https://www3.weforum.org/docs/WEF_The_Global_Risks_Report_2024.pdf?_gl=1*1sqnc08*_up*MQ..&gclid=Cj0KCQjw0MexBhD3ARIsAEI3W_HKJ7TH1_kB1Uw-19m4Yhvs0eeWCoWoFfXW48UCAW8JIAoAEF1iMHFYaArm_EALw_weB.
- Zaichenko, Iryna. "Interdisciplinary in the Research of Modern Armed Conflicts." *Philosophy and Political Science in the Context of Modern Culture* 16 (2024): 34–42. <https://doi.org/10.15421/352405> [in Ukrainian].

Mariia Movchan

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Iryna Zaichenko

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Mykola Bondarenko

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Roman Kovalchuk

National University of Kyiv-Mohyla Academy

THE MODEL OF ANALYSIS OF MODERN ARMED CONFLICTS AND POLITICAL PRACTICES OF CONFLICT MANAGEMENT

Abstract

The paper proposes a model of analysis of modern armed conflicts in the world, based on the studied political practices of conflict management in Croatia, Northern Ireland, and the Republic of Moldova. The authors highlight the critical conditions for resolving armed conflicts, including addressing security issues, consensus on a peace plan, involvement of minority groups in negotiations, establishing inclusive political institutions, promoting sustainable economic development, and strengthening the role of international organizations in mediating and monitoring peace agreements. The model endeavors to integrate political, economic, and social aspects to provide a comprehensive understanding of the factors influencing armed conflict management and settlement.

Comparing the conflicts in Croatia, Northern Ireland, and the Republic of Moldova, the authors considered the unique historical features of each case and identified their common object. The study of the conflicts allowed for the identification of the main stages of analysis. These stages include forming a historical background of the conflict, explaining its features, conducting an event analysis, studying the main stages of escalation and the current state of the conflict, identifying the main features of its settlement, as well as the characteristics of the post-conflict territories management policy.

The study examines how local and international dynamics interact in maintaining or ameliorating conflicts, offering a comparative analysis of different approaches and their effectiveness in various contexts. In this way, the model considers the unique characteristics of armed conflicts in border areas and their governance practices, combining security, economic, social, and political factors essential for understanding the emergence of conflicts, their consequences, and possible solutions.

This model has the potential to improve the study and development of conflict resolution policies, as well as to create strategies for conflict prevention and post-conflict reconstruction.

Keywords: armed conflict, border territories, conflict management, Ukraine, Transnistria, Croatia, Northern Ireland.

Матеріал надійшов 15 травня 2024 р.

Мовчан Марія Олегівна – студентка магістратури за спеціальністю «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Movchan Mariia – Master’s student majoring in “International Relations, Social Communications, and Regional Studies”, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0009-0005-2451-1360

E-mail: mariia.movchan@ukma.edu.ua

Зайченко Ірина Анатоліївна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри міждисциплінарної освіти Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Zaichenko Iryna – PhD in History, Associate Professor, Department of Interdisciplinary Education, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0000-0002-7916-0490

E-mail: i.zaichenko@ukma.edu.ua

Бондаренко Микола Миколайович – студент магістратури за спеціальністю «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Bondarenko Mykola – Master’s student majoring in “International Relations, Social Communications, and Regional Studies”, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0009-0009-3968-3420

E-mail: mm.bondarenko@ukma.edu.ua

Ковальчук Роман Романович – студент магістратури за спеціальністю «Міжнародні відносини, суспільні комунікації та регіональні студії» Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Kovalchuk Roman – Master’s student majoring in “International Relations, Social Communications, and Regional Studies”, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0009-0008-0473-6791

E-mail: r.kovalchuk@ukma.edu.ua

.....
Цитування (Чикаго: виноска і бібліографія):

Мовчан, Марія, Ірина Зайченко, Микола Бондаренко, Роман Ковальчук. «Модель аналізу сучасних збройних конфліктів і політичні практики управління конфліктами». *Empirio* 1, № 2 (2024): 65–75. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.65-75>

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Movchan, Mariia, Iryna Zaichenko, Mykola Bondarenko, and Roman Kovalchuk. “The Model of Analysis of Modern Armed Conflicts and Political Practices of Conflict Management.” *Empirio* 1, no. 2 (2024): 65–75. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.65-75> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.76-83>
УДК 336.11

Надія Головай

Вінницький навчально-науковий інститут економіки
Західноукраїнського національного університету
<https://orcid.org/0000-0001-9597-0963>

Сніжана Бей

Вінницький навчально-науковий інститут економіки
Західноукраїнського національного університету
<https://orcid.org/0000-0002-6651-4210>

ГАРМОНІЗАЦІЯ ПОДАТКОВОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЄВРОІНТЕГРАЦІЇ: ВИКЛИКИ, МОЖЛИВОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Актуальність інтеграції України до Європейського Союзу (ЄС) сьогодні не викликає сумнівів. Одним із ключових аспектів цього процесу є гармонізація податкової політики України відповідно до норм і стандартів ЄС.

Статтю присвячено актуальній проблематиці гармонізації податкової системи України зі стандартами Європейського Союзу. Авторки зосереджують увагу на важливості податкової політики як інструменту регулювання економічної активності та фінансування державних витрат, а також на її ролі в макроекономічній стабільності. У контексті євроінтеграційних процесів стандартизація податкової політики є головним завданням, спрямованим на забезпечення справедливої конкуренції та вільного руху капіталу, товарів і послуг між країнами-членами ЄС. Попри уніфікаційні зусилля, досягти повної єдності в податковій системі складно через різноманітність економічних умов і національних пріоритетів країн-членів ЄС.

Метою статті є дослідження особливостей розвитку податкової політики в контексті європейської інтеграції, ідентифікація викликів і можливостей для України та розроблення пропозицій щодо формування ефективної податкової політики, яка б відповідала як внутрішнім, так і зовнішнім вимогам євроінтеграційного курсу.

Основну увагу приділено комплексному підходу до реформування податкової системи України, який охоплює вивчення досвіду країн ЄС, адаптацію законодавства та методів податкового адміністрування до європейських стандартів, а також розроблення стратегій для збалансування бюджетних потреб і стимулювання економічного зростання. Авторки зазначають, що Україна повинна не тільки виконати зовнішні вимоги євроінтеграції, а й забезпечити відповідність національної податкової політики внутрішнім економічним цілям та соціальним потребам.

Окремо виділено напрями для подальших досліджень, які потрібно зосередити на аналізі досвіду європейських реформ та його застосуванні в українських умовах. Це передбачає вивчення змін у податковій базі, адмініструванні податків, методах боротьби з податковими зловживаннями та оптимізації податкового навантаження з метою забезпечення ефективного економічного зростання та соціальної справедливості. Зроблено висновок про важливість гармонізації податкової політики з ЄС для подальшого економічного розвитку України та забезпечення її фінансової стабільності як ключового елементу зовнішньополітичної стратегії.

Ключові слова: податки, податкова політика, Європейський Союз, євроінтеграція, податкове реформування.

Податкова політика відіграє вирішальну роль не лише як чинник управління процесами фінансування державних витрат, але і як інструмент регулювання економічної активності. Вона впливає на розподіл доходів, інвестиції, споживання та загалом на макроекономічну стабільність. Через таку багатоаспектність розроблення ефективної податкової політики є одним із найскладніших завдань для урядів. Фундаментальним завданням податкової політики є створення на національному рівні стабільної та ефективної податкової системи, яка б уможливила побудову ефективної системи оподаткування, а саме справедливий підхід до оподаткування усіх категорій платників податків, формування достатнього обсягу надходжень податкових платежів до бюджетів усіх рівнів, а також створення необхідних чинників для подальшої інтеграції України у світове співтовариство¹.

В умовах інтеграційних процесів у ЄС стандартизація податкової політики відіграє головну роль. Членство в ЄС зобов'язує країни дотримуватися загальноприйнятих правил і норм у сфері оподаткування, щоб забезпечити справедливу конкуренцію та вільний рух капіталу, товарів та послуг між державами-членами. На правовому рівні закріплено низку обмежень і вимог, спрямованих на уникнення податкових бар'єрів, які можуть перешкоджати цій інтеграції. Однак, незважаючи на прагнення до уніфікації, повної єдності в податковій системі досягти надзвичайно складно. Різноманітність економічних умов та історично сформованих національних пріоритетів кожної країни-члена ЄС спонукає до пошуку компромісу між європейськими директивами та національною податковою політикою. Хоча національне податкове законодавство має бути узгодженим із нормами загального податкового права ЄС, воно все ж таки зберігає певну міру індивідуальності, базуючись на внутрішніх економічних та соціальних пріоритетах кожної країни. Це призводить до того, що податкова політика в ЄС розглядається як динамічний баланс між єдиними стандартами та врахуванням національних особливостей. На сучасному етапі національні податкові системи країн ЄС розвиваються у напрямку, що відповідає загальним цілям європейської інтеграції, одночасно залишаючись вірними своїм внутрішнім економічним цілям і потребам.

В останні роки побудова стратегічного курсу України на інтеграцію до Європейського Союзу, гармонізація податкової політики з нормами та стандартами ЄС є особливо актуальними. Цей процес вимагає не лише технічного узгодження податкових законів, а й глибшого розуміння філософії податкового регулювання в ЄС, яка орієнтована на підтримку вільної конкуренції, стимулювання інвестицій та забезпечення соціальної справедливості. Україні потрібно уважно вивчити досвід податкових реформ у країнах Європейського Союзу, щоб вибрати оптимальний шлях власних реформ. Вивчення як позитивних, так і негативних аспектів податкових політик ЄС дасть змогу уникнути потенційних пасток і максимально адаптувати успішні стратегії до українського контексту.

¹ Надія Головай, «Податкова політика та особливості її реалізації в умовах воєнного часу», *Економічні горизонти* 3, № 25 (2023): 16–22, [https://doi.org/10.31499/2616-5236.3\(25\).2023.286572](https://doi.org/10.31499/2616-5236.3(25).2023.286572).

Проте цей процес потребує не лише технічного адаптування законодавства, а й глибокого переосмислення ролі податкової системи в соціально-економічному розвитку країни. Потрібно знайти баланс між необхідністю забезпечити достатній бюджетний дохід і потребою стимулювати економічне зростання, що є запорукою створення стійкої та процвітаючої економіки.

Мета статті – дослідити особливості розвитку податкової політики в контексті європейської інтеграції, проаналізувати виклики й можливості, які виникають перед Україною на шляху гармонізації національної податкової системи з європейськими стандартами, розробити конкретні пропозиції щодо формування ефективної податкової політики в Україні, яка б відповідала як внутрішнім потребам економічного розвитку, так і зовнішнім вимогам євроінтеграційного курсу.

Дослідженням податкової політики, особливо в контексті євроінтеграційних процесів, активно займаються такі науковці, як М. Бортнікова, С. Данілов, А. Крисоватий, Т. Кошук, В. Мельник, В. Макогон, Я. Пухальська, І. Чугунов, Ю. Чиркова та ін.

Переважає більшість дослідників погоджується з тим, що податки є основним інструментом у регулюванні економіки та відіграють вирішальну роль у формуванні державного бюджету. Незважаючи на значний обсяг досліджень, ефективне реформування податкової політики залишається актуальним завданням, особливо для України в контексті її євроінтеграційних зусиль.

У процесі становлення єдиної законодавчої бази ЄС у сфері оподаткування виникали численні виклики. Гармонізація положень відповідних директив та інших законодавчих актів ЄС була складним завданням, що часто вимагало років наполегливої праці та переговорів. Однак значного прогресу було досягнуто в гармонізації таких податків, як податок на додану вартість (ПДВ) та специфічні акцизи, завдяки їхній критичній ролі в забезпеченні вільного руху товарів і послуг у межах єдиного ринку.

Одним із ключових напрямів у координації податкових політик між країнами Європейського Союзу є активна боротьба з податковими порушеннями, зокрема зусилля з посилення контролю над корпоративними відносинами між материнськими та дочірніми компаніями, а також ініціативи щодо введення податку на фінансові трансакції. Ці заходи спрямовані на забезпечення прозорості та справедливості в оподаткуванні на всій території Союзу, а також на захист економіки ЄС від негативного впливу нестабільності світових фінансових ринків².

Податкова політика в Європейському Союзі розробляється відповідно до вимог глави 2 «Податкові положення» розділу VII «Загальні правила конкуренції, оподаткування та зближення законодавств» частини III «Внутрішня політика та діяльність Союзу» Договору про функціонування Європейського Союзу, а також з урахуванням рекомендацій та вказівок, наданих у Повідомленні Єврокомісії. Основним принципом є забезпечення вільної конкуренції та уникнення подвійного оподаткування всередині ЄС, без вимоги повної гармонізації податкових систем країн-членів³.

Згідно з цими документами, кожна країна-член має право самостійно обирати податкові механізми, які вона вважає прийнятними, дотримуючись при цьому загальних законодавчих меж ЄС, включно з директивами та іншими регуляторними актами з питань оподаткування. Це дає змогу зберігати національні особливості податкових систем, одночасно сприяючи їх зближенню та взаємодії для забезпечення ефективної економічної інтеграції в межах Союзу.

Такий підхід спрямований на створення сприятливого податкового середовища для бізнесу та інвестицій всередині єдиного ринку ЄС, спрощення транскордонної торгівлі та інвестицій, а також на зменшення адміністративного тягаря для підприємств. Водночас Європейський Союз активно працює над запобіганням податковим зловживанням та ухиленню від сплати податків, зміцнюючи співпрацю між податковими органами країн-членів⁴.

² А. І. Крисоватий, В. М. Мельник, Т. В. Кошук, «Сутність та концептуальні основи формування податкової політики в умовах євроінтеграційних процесів», *Економіка України* 1 (2016): 35–51.

³ Consolidated version of the Treaty on European Union, Document 12012M/TXT, *Official Journal of the European Union*, 26.10.2012, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT>.

⁴ Ігор Чугунов, Валентина Макогон, «Бюджетно-податкова політика в умовах інституційних перетворень», *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету* 4 (2014): 79–91, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2014_4_8.

Процес гармонізації податкового законодавства в ЄС демонструє складний баланс між забезпеченням єдиних правил для всіх держав-членів і врахуванням національних особливостей кожної країни, відкриваючи шлях до більшої фінансової стабільності та ефективності внутрішнього ринку. Такі виклики відображають комплексний підхід ЄС до вдосконалення податкового регулювання, який поєднує стратегії боротьби з ухиленням від оподаткування та іншими формами фінансових зловживань з пошуком шляхів для зміцнення економічної стабільності та збереження конкурентоспроможності свого внутрішнього ринку.

Основні напрями прогресивних змін у податковій політиці ЄС передбачали заходи з розширення податкової бази через скасування неефективних податкових пільг, спрощення процедур справляння податків на додану вартість, зниження податкового тягаря на працю та його збільшення на споживання, майно та забруднення навколишнього середовища. Також було розроблено низку рекомендацій щодо скоординованих дій проти ухилення від сплати податків та агресивного податкового планування⁵.

Отже, податкова політика ЄС об'єднує зусилля як у формуванні спільної законодавчої бази для гармонізації податкових механізмів, так і у впровадженні погоджених заходів, зокрема для ефективної боротьби з податковими зловживаннями та запобігання ерозії податкової бази. Заохочення країн-членів до впровадження подібних змін у своїх національних податкових системах допомагає розв'язувати загальні проблеми, досягати стратегічних цілей і виконувати завдання, поставлені перед ЄС. За таких умов формування податкової політики в ЄС є дипломатичним мистецтвом балансування між суперечностями національних інтересів з огляду на вимогу до країн-членів дотримуватися певної дисципліни в податковій сфері. Зокрема, Єврокомісія надає рекомендації країнам, які приділяють недостатньо уваги оптимізації своїх систем перерозподілу доходів, спонукаючи їх до впровадження необхідних реформ. Цей процес спрямований не тільки на поліпшення ефективності національних податкових систем, а й на зміцнення соціальної справедливості та стимулювання економічного розвитку в масштабах усього Союзу.

Отже, податкова політика ЄС відіграє головну роль у формуванні єдиного економічного простору, де країни-члени можуть ефективно співпрацювати, водночас зберігаючи свою національну унікальність і самостійність у вирішенні податкових питань. Завдяки цьому Європейський Союз може рухатися вперед до досягнення спільних цілей розвитку та процвітання.

Європейські країни активно працюють над оптимізацією своїх податкових систем шляхом впровадження інноваційних підходів до оподаткування та вдосконалення інструментів для підтримки високих соціальних стандартів. Загальні тенденції оподаткування в Європейському Союзі, що охоплюють заходи на зменшення податкового тягаря, використання цифрових технологій для адміністрування податків та зосередження на екологічному оподаткуванні, є важливим орієнтиром для країн, які прагнуть до інтеграції з ЄС⁶.

За період повномасштабної російської воєнної агресії в Україні вітчизняна економіка встигла адаптуватися до функціонування в новій парадигмі. Офіс Президента спільно з Кабміном та профільними міністерствами протягом усього цього часу намагалися зменшити податкове навантаження на бізнес та об'єднали зусилля для розроблення радикально нової податкової реформи. Запропонована урядом нова податкова модель характеризується зниженням ставок податку на прибуток, податку на доходи фізичних осіб і податку на додану вартість. Водночас особливої ваги набуває посилення контролю за дотриманням податкового законодавства⁷.

Вітчизняна податкова політика, з огляду на виклики сьогодення, повинна бути достатньо гнучкою і вчасно реагувати на негативні та непередбачувані соціально-економічні виклики й загрози. За таких умов основними напрямками розвитку податкової політики повинні стати зниження податкового тягаря, оптимізація структури податкових надходжень, що забезпечується передусім

⁵ Крисоватий, Мельник, Кошук, «Сутність та концептуальні основи формування податкової політики в умовах євроінтеграційних процесів».

⁶ Сергій Данілов, «Європейські стандарти у податкових правовідносинах», *Підприємництво, господарство і право* 6 (2020): 183–87, <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.32>.

⁷ Головай, «Податкова політика та особливості її реалізації в умовах воєнного часу».

завдяки побудові економічно обґрунтованого податкового адміністрування та налагодженій чіткій державній податковій стратегії. Ефективне функціонування податкової політики в Україні забезпечить вирішення низки питань, які ставить перед собою держава з метою реалізації пріоритетних соціально-економічних завдань та покращення у сфері справляння податків і збільшення податкових надходжень до бюджету. Ефективність зазначених вище процесів належатиме передусім від таких чинників: оперативний моніторинг необхідності внесення змін до законодавчої бази відповідно до коливань в економіці та суспільстві, дотримання принципів оподаткування, впровадження системи мотивації платників податків⁸.

За таких умов для України актуальним є швидке приєднання до цього процесу гармонізації податкових практик. Водночас у сферах, де гармонізації з ЄС ще не досягнуто, Україні слід розвиватися за власним «фіскальним сценарієм», тобто згідно з національною моделлю бюджетно-податкової політики. Загальними пріоритетами для оптимізації вітчизняної податкової системи мають стати зниження податкового навантаження, зменшення кількості податків і платежів, вирівнювання диспропорцій в оподаткуванні, застосування передових методів адміністрування податків, обмеження економічно необґрунтованих податкових пільг, удосконалення інструментів податкового стимулювання підприємництва, а також формування податкової культури та позитивного ставлення громадян і бізнесу до податкових ініціатив держави.

Завдяки такому комплексному підходу Україна зможе не тільки адаптувати свою податкову систему до європейських стандартів, а й значно підвищити ефективність національної економіки, сприяючи соціальному прогресу та сталому розвитку. Водночас для вирішення проблем у сфері узгодження податкового законодавства України з нормами Європейського Союзу потрібно вжити таких заходів: розробити вдосконалений податковий лексикон, узгоджений з термінологією ЄС, та прийняти його на законодавчому рівні; адаптувати податковий режим, особливо щодо непрямих податків, як-от мито, акцизний збір і ПДВ, до стандартів і нормативних актів Європейського Союзу; гармонізувати систему управління податками та їх збору відповідно до європейських принципів і вимог, що передбачає створення прозорої системи контролю, безпосередність у розрахунках, адмініструванні податків та поданні звітів, а також спрощення процедур для малих і середніх підприємств; реформувати кадровий склад державних органів влади, які займаються контролем за сплатою податків і зборів, для їх адаптації до принципів і вимог, які діють у країнах ЄС⁹. Цей підхід передбачає комплексну ревізію податкового законодавства з акцентом на зближенні з європейськими стандартами та практиками, що сприятиме ефективнішому та прозорішому податковому адмініструванню.

Отже, на сьогоднішній день інтеграційні зусилля України в напрямку Європейського Союзу є ключовим елементом її зовнішньополітичної стратегії. У цьому контексті гармонізація національного законодавства із законодавством ЄС видається не тільки необхідним, але й неминучим завданням. Важливим чинником, що сприяє подальшому економічному зростанню країни, є ефективність податкової системи, яка безпосередньо впливає на фінансову стабільність держави та розвиток підприємництва.

Одним із головних викликів залишається забезпечення стабільності податкового законодавства. З огляду на зазначене можна зробити висновок, що гармонізація податкової системи з вимогами Європейського Союзу має значний вплив на розвиток підприємництва і загалом на економічне зростання держави. Тому аналіз досвіду європейських реформ і вивчення їх практичного застосування в нашій країні є перспективним напрямом подальших досліджень у цій сфері.

⁸ Головай, «Податкова політика та особливості її реалізації в умовах воєнного часу».

⁹ Мар'яна Бортнікова, Юлія Чиркова, «Проблеми гармонізації податкового законодавства України та ЄС», *Економіка та суспільство* 53 (2023), <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-53-73>.

Список використаної літератури

- Бортнікова, Мар'яна, Юлія Чиркова. «Проблеми гармонізації податкового законодавства України та ЄС». *Економіка та суспільство* 53 (2023). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-53-73>.
- Головай, Надія. «Податкова політика та особливості її реалізації в умовах воєнного часу». *Економічні горизонти* 3, № 25 (2023): 16–22. [https://doi.org/10.31499/2616-5236.3\(25\).2023.286572](https://doi.org/10.31499/2616-5236.3(25).2023.286572).
- Данілов, Сергій. «Європейські стандарти у податкових правовідносинах». *Підприємництво, господарство і право* 6 (2020): 183–87. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.32>.
- Крисоватий, Андрій, Віктор Мельник, Тетяна Кошук. «Сутність та концептуальні основи формування податкової політики в умовах євроінтеграційних процесів». *Економіка України* 1 (2016): 35–51.
- Пухальська, Я. В., Н. О. Прохорчук. «Основні недоліки податкової системи України». <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/01/57.pdf>.
- Чугунов, Ігор, Валентина Макогон. «Бюджетно-податкова політика в умовах інституційних перетворень». *Вісник Київського національного торговельно-економічного університету* 4 (2014): 79–91. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2014_4_8.
- Consolidated version of the Treaty on European Union. Document 12012M/TXT. *Official Journal of the European Union*. 26.10.2012. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT>.

Bibliography

- Bortnikova, Maryana, and Yuliia Chyrkova. “Problems of Harmonization of the Tax Legislation of Ukraine and the EU.” *Economy and Society* 53 (2023). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-53-73> [in Ukrainian].
- Chugunov, Ihor, and Valentyna Makogon. “Fiscal Policy in Terms of Institutional Transformations.” *Bulletin of the Kyiv National University of Trade and Economics* 4 (2014): 79–91. http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vknteu_2014_4_8 [in Ukrainian].
- Consolidated version of the Treaty on European Union. Document 12012M/TXT. *Official Journal of the European Union*. 26.10.2012. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12012M%2FTXT>.
- Danilov, Serhii. “European Standards in the Optimization of Tax Relations.” *Entrepreneurship, Economy and Law* 6 (2020): 183–87. <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.6.32> [in Ukrainian].
- Holovai, Nadiia. “Tax Policy and Features of its Implementation in Wartime Conditions.” *Economies' Horizons* 3, no. 25 (2023): 16–22. [https://doi.org/10.31499/2616-5236.3\(25\).2023.286572](https://doi.org/10.31499/2616-5236.3(25).2023.286572) [in Ukrainian].
- Krysovatiy, Andrii, Viktor Mel'nyk, and Tetiana Koshhuk. “Essence and Conceptual Bases of the Formation of a Tax Policy under Conditions of the Eurointegration Processes.” *Economy of Ukraine* 1 (2016): 35–51 [in Ukrainian].
- Pukhalska, Ya. V., and N. O. Prokhorchuk. “The Main Shortcomings of the Tax System of Ukraine.” <https://conf.ztu.edu.ua/wp-content/uploads/2019/01/57.pdf> [in Ukrainian].

Nadiia Holovai

Vinnitsia Education and Research Institute of Economics,
West Ukrainian National University

Snizhana Bei

Vinnitsia Education and Research Institute of Economics,
West Ukrainian National University

HARMONIZATION OF THE TAX POLICY OF UKRAINE IN THE TERMS OF EUROPEAN INTEGRATION: CHALLENGES, OPPORTUNITIES AND PROSPECTS

Abstract

The relevance of Ukraine's integration into the European Union (EU) today is beyond doubt. One of the key aspects of this process is the harmonization of Ukraine's tax policy according to the norms and standards of the EU.

The article examines the current issues of harmonizing Ukraine's tax system with the standards of the European Union. The authors focus on the importance of tax policy as a tool for regulating economic activity and financing public expenditures, as well as its role in macroeconomic stability. In the context of European integration processes, the standardization of tax policy is identified as a key task aimed at ensuring fair competition and the free movement of capital, goods, and services among EU member countries. Despite unification efforts, achieving complete unity in the tax system is challenging due to the diversity of economic conditions and national priorities of EU member countries.

The purpose of the article is to explore the peculiarities of tax policy development in the context of European integration, identify challenges and opportunities for Ukraine, and develop proposals for forming an effective tax policy that would meet both internal and external requirements of the European integration course.

The main attention in the article is given to a comprehensive approach to reforming Ukraine's tax system, which includes studying the experience of EU countries, adapting legislation and tax administration methods to European standards, and developing strategies for balancing budget needs and stimulating economic growth. The authors note that Ukraine should not only follow the external requirements of European integration but also ensure that the national tax policy meets internal economic goals and social needs.

The article separately highlights directions for further research, which should focus on the analysis of European reform experiences and their application in Ukrainian conditions. This includes studying changes in the tax base, tax administration, methods of combating tax abuses, and optimizing the tax burden to ensure effective economic growth and social justice. The conclusions of the article emphasize the importance of harmonizing tax policy with the EU for further economic development of Ukraine and ensuring its financial stability, highlighting this as a key element of foreign policy strategy.

Keywords: taxes, tax policy, European Union, European integration, tax reform.

Матеріал надійшов 24 квітня 2024 р.

Головай Надія Миколаївна – кандидатка економічних наук, доцентка, доцентка кафедри фінансів, банківської справи та страхування Вінницького навчально-наукового інституту економіки Західноукраїнського національного університету

Holovai Nadiia – PhD in Economic Sciences, Associate Professor, Assistant Professor of the Vinnytsia Education and Research Institute of Economics, West Ukrainian National University

ORCID iD: 0000-0001-9597-0963

E-mail: nadyagolovay@gmail.com

Бей Сніжана Олександрівна – кандидатка економічних наук, доцентка, доцентка кафедри фінансів, банківської справи та страхування Вінницького навчально-наукового інституту економіки Західноукраїнського національного університету

Bei Snizhana – PhD in Economic Sciences, Associate Professor, Assistant Professor of the Vinnytsia Education and Research Institute of Economics, West Ukrainian National University

ORCID iD: 0000-0002-6651-4210

E-mail: s.pypko@wunu.edu.ua

.....
Цитування (Чикаго: виноска і бібліографія):

Головай, Надія, та Сніжана Бей. «Гармонізація податкової політики України в умовах євроінтеграції: виклики, можливості та перспективи». *Empirio* 1, № 2 (2024): 76–83. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.76-83>

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Holovai, Nadiia, and Snizhana Bei. “Harmonization of the Tax Policy of Ukraine in the Terms of European Integration: Challenges, Opportunities and Prospects.” *Empirio* 1, no. 2 (2024): 76–83. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.76-83> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.84-94>
УДК 005.003

Микола Бойченко

НТУ «Дніпровська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0002-9874-3085>

Алла Дудник

НТУ «Дніпровська політехніка»

<https://orcid.org/0000-0001-7921-2548>

Микола Бояркін

НТУ «Дніпровська політехніка»

<https://orcid.org/0009-0006-7491-2784>

ПРОЄКТУВАННЯ ЕКСПОРТНО-ІМПОРТНИХ ОПЕРАЦІЙ ТА МІЖНАРОДНОЇ ЛОГІСТИКИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті розглянуто особливості управління зовнішньоекономічними бізнес-операціями із застосуванням методів проектного менеджменту. Визначено особливості управлінських рішень, що ухвалюються в умовах обмеженого доступу до зовнішніх ринків і зростання ризиків перевезень товарів всередині країни внаслідок воєнних дій, що тривають. Розглянуто особливості української та європейської транспортної інфраструктури, можливості її використання в мультимодальних перевезеннях, проаналізовано виклики, з якими стикаються експортери українських товарів під час переміщення вантажів через митний кордон країни. Розглянуто динаміку перевезень вантажів основними видами транспорту всередині країни, представлено структуру експорту та імпорту основних груп товарів у 2023 р., зіставлено переміщення товарів у 2022–2023 рр. через український кордон. З урахуванням ризиків, що постають перед українськими фірмами-експортерами та імпортерами, у статті запропоновано під час проектування бізнес-операцій застосовувати модифіковану авторами методологію проектного менеджменту, відому як модель зрілості процесу проектного управління, яка дає змогу поєднати переваги основних підходів до проектного менеджменту з можливостями оперативного реагування керівництва фірм на зміну умов доставки вантажів. Пропонована модель проектування зовнішньоекономічних бізнес-операцій дає змогу контролювати рівень витрат на виконання операції, залученість необхідних людських ресурсів, дотримання часу поставок, рівень ризику під час виконання операцій.

Ключові слова: проектний менеджмент, зовнішньоекономічна діяльність, бізнес-операції, міжнародна торгівля.

Зовнішньоекономічна діяльність відіграє вирішальну роль у забезпеченні країни національним багатством, оскільки саме доступ до зовнішніх ринків сировини та збуту товарів/послуг є передумовою для прискореного розвитку як економік окремих країн, так і активізації ділової діяльності на мікрорівні. Традиційно зовнішньоекономічну діяльність розглядають як операційну, тобто таку, що спрямована на постійне удосконалення експортно-імпортних ділових операцій фірми протягом тривалого періоду часу. Натомість визнання зовнішньоекономічної діяльності «проектною» наголошує на тимчасовому характері відповідних управлінських дій, вимагає унікальних і нестандартних рішень. Воєнні дії ускладнили доступ до багатьох закордонних ринків як внаслідок окупації частини території нашої держави росією (а отже, розірвання господарських зв'язків з країною-агресором та її союзниками, знищення експортної інфраструктури, повітряних атак на промислові та цивільні об'єкти), так і через спроби заблокувати західний кордон України з боку країн-партнерів (найбільш успішною акцією можна вважати перекриття автомобільних і залізничних пунктів пропуску радикалізованими протестувальниками з-поміж польських фермерів). Очевидно, що в сукупності описані вище фактори спричиняють невиконання зовнішньоекономічних контрактів, збільшення часу доставки вантажів, зростання ціни продуктів та сировини, а зрештою – підвищення вимог щодо страхування зовнішньоекономічних контрактів або взагалі небажання надавати страхові гарантії страхувальниками через високі ризики. Кризові умови в національній економіці (скорочення споживчого попиту, втрата виробничих потужностей, зокрема й енергетичних, дефіцит сальдо зовнішньої торгівлі, скорочення чисельності працездатного населення на тлі гендерних дисбалансів та зменшення народжуваності) об'єктивно призводять до послаблення національної валюти, що загалом мало би справляти позитивний ефект на експортерів. Проте цей позитивний ефект від контрольованої девальвації гривні нівелюється тими ускладненнями в доступі до закордонних ринків, про які було згадано вище. Отже, вразливість експортної інфраструктури та висока ймовірність виникнення ризиків під час здійснення зовнішньоекономічних операцій змушують керівництво фірм розглядати зовнішньоекономічну діяльність як різновид проектної, що складається з певної сукупності операцій, причому такі операції потребують застосування підходів проектного менеджменту, принаймні до налагодження стабільних маршрутів постачання. У цій статті розглянуто особливості застосування українськими фірмами підходів до проектного менеджменту для забезпечення надійних маршрутів постачань, що дає змогу керувати обсягами експортно-імпортних операцій.

Питанням проектування та управління бізнес-операціями із зовнішньоекономічної діяльності присвячено значну кількість публікацій саме українських авторів, що можна пояснити високим рівнем відкритості національної економіки та традиційно високим внеском доходів від експортної діяльності у створення національного багатства.

Закордонні дослідники також аналізують вплив російсько-української війни на міжнародну торгівлю, вплив воєнного конфлікту на світову кон'юнктуру продовольчих цін, ризики для безпеки багатьох країн, характер обмежень у міжнародній торгівлі¹; економічні наслідки війни для міжнародної торгівлі між різними країнами, зокрема наслідки скорочення поставок на європейський ринок нафтопродуктів та природного газу².

Особливості регулювання зовнішньоекономічної діяльності в умовах воєнного стану, зокрема повноваження Верховної Ради та Кабінету Міністрів України, основні нормативно-правові акти, що, зокрема, встановлюють обмеження на здійснення експортно-імпортних та валютообмінних операцій, розглянули Світлана Скрипник, Оксана Процевят і Олена Воронова³. Проаналізувавши показники експортно-імпортних операцій, дослідниці роблять висновок про необхідність пошуку таких інструментів управління зовнішньоекономічною діяльністю підприємств, які б зберігали

¹ Joseph W. Glauber, David Laborde, and Abdullah Mamun, "From bad to worse: How Russia-Ukraine war-related export restrictions exacerbate global food insecurity," in *The Russia-Ukraine Conflict and Global Food Security*, eds. Joseph Glauber and David Laborde, Section Three, Chapter 18, 2023, 92–96, https://doi.org/10.2499/9780896294394_18.

² Zsolt Darvas and Catarina Martins, "The Impact of the Ukraine Crisis on International Trade," *Bruegel Working Paper* 20 (2022).

³ Світлана Скрипник, Оксана Процевят, Олена Воронова, «Особливості регулювання зовнішньоекономічної діяльності в умовах воєнного стану», *Економіка та суспільство* 38 (2022), <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-47>.

дієвість в умовах динамічного та безпрецедентного занепаду національної економіки, що триває після початку повномасштабних воєнних дій. Поняття результативності зовнішньоекономічної діяльності, а саме виділення етапів оцінювання, групування показників (абсолютних, відносних, структурних та ефективності), систематизацію цільових показників оцінювання результативності управління імпортною діяльністю фірми, досліджували Ольга Мельник, Христина Передало та Юліана Горошко⁴. Вікторія Мирончук, Микола Матвеев і Наталія Голомша⁵ провели аналіз урядових рішень, спрямованих на оптимізацію митних процедур після запровадження воєнного стану. Проте основну увагу було зосереджено на проблемах розмитнення автомобілів, у тому числі з електричними двигунами, що навряд чи повністю відображає весь спектр митних процедур забезпечення зовнішньоекономічної діяльності українського бізнесу в умовах війни.

Метою статті є дослідження організаційно-економічних підходів до проектування зовнішньоекономічних бізнес-операцій в умовах воєнного часу.

Завданнями цієї статті є: 1) дослідження динаміки обсягів перевезень через митний кордон України після початку воєнних дій у 2022 р.; 2) розроблення рекомендацій стосовно проектування зовнішньоекономічних бізнес-операцій українських фірм.

Початок повномасштабних воєнних дій супроводжувався у 2022 р. зупинкою та руйнуванням значної кількості українських підприємств, а також скороченням обсягів доставки вантажів (у березні 2022 р. скорочення обсягів перевезень становило 50 % проти аналогічного періоду попереднього року). Скорочення в європейських транспортних перевезеннях у першій половині 2022 р. відбувалося, незважаючи на зростання попиту на нові транспортні потужності (на 42 % порівняно з першим кварталом 2021 р.)⁶. Період 2022 року характеризувався найбільшим загостренням кризи зовнішньоекономічної діяльності та відповідних обсягів перевезень (рис. 1). До початку повномасштабної війни залізничним транспортом у нашій країні перевозили до 65 % усіх вантажів⁷. За окремими експертними оцінками, які, напевно, є приблизними, сума завданих транспортній інфраструктурі збитків (руйнування 311 мостів (з них 41 залізничний), 24,8 тис. км доріг, 6,3 тис. км залізничної колії) становить 35–40 млрд доларів США⁸.

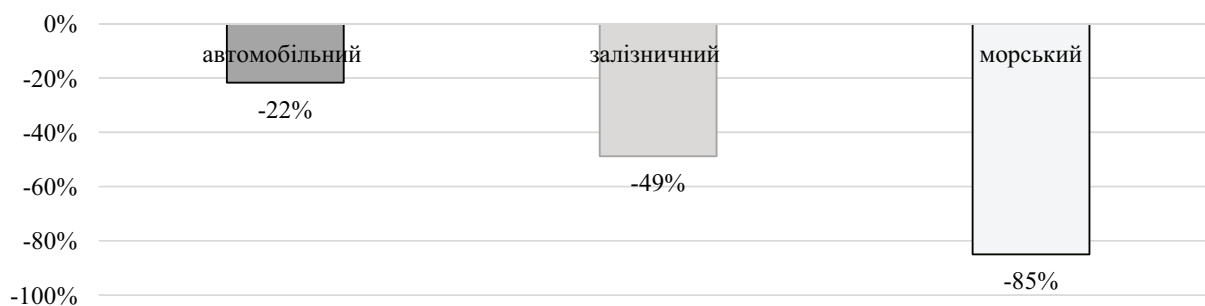

Рис. 1. Скорочення обсягів перевезень різними видами транспорту у березні – серпні 2022 р. порівняно з аналогічним періодом 2021 р.

Джерело: сформовано авторами на основі опрацьованих матеріалів⁹

⁴ Ольга Мельник, Христина Передало, Юліана Горошко, «Оцінювання результативності управління зовнішньоекономічною діяльністю на основі цільових показників», *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку* 2 (2021): 72–81, <https://doi.org/10.23939/smeu2021.02.072>.

⁵ Вікторія Мирончук, Микола Матвеев, Наталія Голомша, «Митні процедури забезпечення зовнішньоекономічної діяльності України в умовах війни», *Економіка та суспільство* 39 (2022), <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-43>.

⁶ Андрій Мокряков, «Ринок вантажних перевезень в Україні: результати останніх досліджень та прогнози», *Logist.FM*, 7 грудня 2022, <https://logist.fm/publications/rinok-vantazhnih-perevezen-v-ukrayini-rezultati-ostannih-doslidzen-ta-prognozi>.

⁷ «Ринок вантажних перевезень у 2022 році», 23 січня 2023, <https://trademaster.ua/articles/313620>.

⁸ Там само.

⁹ «Логістика та міжнародна торгівля в Україні в умовах війни», ЕВА – Європейська Бізнес Асоціація, 23 травня 2022, <https://eba.com.ua/logistyka-ta-mizhnarodna-torgivlya-v-ukrayini-v-umovah-vijny/>.

Автомобільні маршрути в загальному випадку можна розглядати як зорієнтовані водночас на доступ до країн Центральної Європи і до дунайських портів, як українських, так і румунських та молдовського Джурджулешти. Вузьким місцем залишається маршрут через Дністровсько-Царградське гирло – через збудований у 1950-ті роки автомобільно-залізничний міст, що має обмежену здатність щодо пропуску вантажів та вже був кілька разів суттєво пошкоджений. Інший альтернативний маршрут пролягає через молдовську територію – йдеться про екстериторіальну дорогу в районі молдовського села Паланка та Нижньодністровського національного природного парку. Частка повітряного транспорту в зовнішньоекономічних перевезеннях була відносно незначною, а нині цей вид транспорту взагалі не використовується через високі ризики.

На рис. 1 не наведено даних про авіаційний транспорт (тут скорочення перевезень цивільних вантажів було 100 %) та про річковий транспорт. Через окупацію ворогом півдня країни та знищення Каховської ГЕС відбулося стрімке падіння обсягів перевезень вантажів по Дніпру з одночасним нарощуванням обсягів перевезень по Дунаю. Дунайське пароплавання, що після югославських воєн перебувало в стані перманентної кризи, отримало друге дихання завдяки переорієнтації частини експорту зерна на порт Констанци, а також до Угорщини та Словаччини насамперед завдяки використанню потужностей Ізмайльського порту, зокрема сервісу барж для доставки контейнерних вантажів. У 2023 р. українські порти Дунайського кластера сумарно обробили 30 млн тонн експортно-імпортних вантажів, що значно перевищило обсяги аналогічних довоєнних перевезень Дніпром (2021 р. – 14,4 млн тонн)¹⁰. Якщо до 24 лютого 2022 р. 75 % вантажних перевезень на виконання зовнішньоекономічних угод здійснювалися через морські порти, то їх блокування у 2022–2023 рр., яке частково діє дотепер, суттєво змінило цю ситуацію. Внаслідок воєнних дій відбувся перерозподіл на користь автомобільного та залізничного транспорту, причому далася взнаки нерозвинута та відстала інфраструктура. На залізницях обмеженням стала як нестандартна ширина колії (1520 мм проти 1435 мм), що зумовлює необхідність зміни колісних пар або перевантаження вантажів на кордоні, так і відсутність контейнерних перевезень з України в напрямку Гдині та Констанци – найближчих торговельних портів на Балтійському та Чорному морях, відповідно наявність лише однієї частково електрифікованої гілки від Одеси до Ізмаїлу, а також обмежені можливості мультимодальних перевезень та обробки вантажів у портах Ізмаїл та Рені, що обслуговують маршрути до румунського морського порту Констанца. Ще однією особливістю європейської логістики на відміну від України є те, що залізничний транспорт виконує допоміжні функції (на нього в країнах ЄС припадає від 15 до 35 % обсягів перевезень вантажів), а основну частину вантажів перевозять автомобільним і водним транспортом, зокрема з використанням внутрішніх водних шляхів. Наслідком такої «допоміжної» ролі є значно менша вантажопідйомність вагонів, менша пропускна здатність колій, а також більша орієнтованість залізниць на контейнерні перевезення. Для логістичних фірм це створює додаткові ризики нагромадження вантажів на прикордонних переходах, оскільки навіть за умови передачі 1910 вагонів за добу через залізничні стики це становило лише 55,8 % від планової потужності внаслідок перелічених вище причин¹¹.

Автомобільні транспортні перевезення стикаються з проблемою нестачі швидкісних автомагістралей як всередині країни, так і в західному напрямку, недостатньої кількості прикордонних вантажних терміналів та з обмеженою пропускною здатністю контрольно-перепускних пунктів на західному кордоні, що стало особливо помітним під час акцій з блокування автомобільних перевізників у Польщі, коли не вдалося швидко переорієнтувати транспортні потоки на південний напрямок – до Словаччини, Угорщини та Румунії. До того ж логістичні компанії виявилися неготовими до оперативної зміни напрямків руху вантажів, орієнтуючись на ті міжнародні переходи, які вже використовувалися впродовж тривалого часу та мають налагоджену інфраструктуру і, відповідно, великий обсяг перевезень.

¹⁰ Андрій Муравський, «Дніпро на паузі: Що відбувається з річковими перевезеннями під час війни», Центр транспортних стратегій, 4 березня 2024, https://cfts.org.ua/articles/dnipro_na_pauzi_scho_vidbuvaetsya_z_richkovimi_perevezennyami_pid_chas_viyuni_2023/140424.

¹¹ «Ринок вантажних перевезень у 2022 році», 23 січня 2023, <https://trademaster.ua/articles/313620>.

До того ж пропускні спроможності зазначених європейських портів «дунайського напрямку» (Констанци, Трієста) використовувалися повною мірою, а отже, додаткові вантажні потоки збільшили навантаження на інфраструктуру. Наприклад, у Констанці критичним є навантаження митної служби, а контейнерний термінал світового оператора DP World у цьому ж порту був перенавантажений на 80 %, а черги з барж з українським зерном на розвантаження з боку Дунаю сягають 600 одиниць, що змушені очікувати на розвантаження протягом 30–40 днів¹².

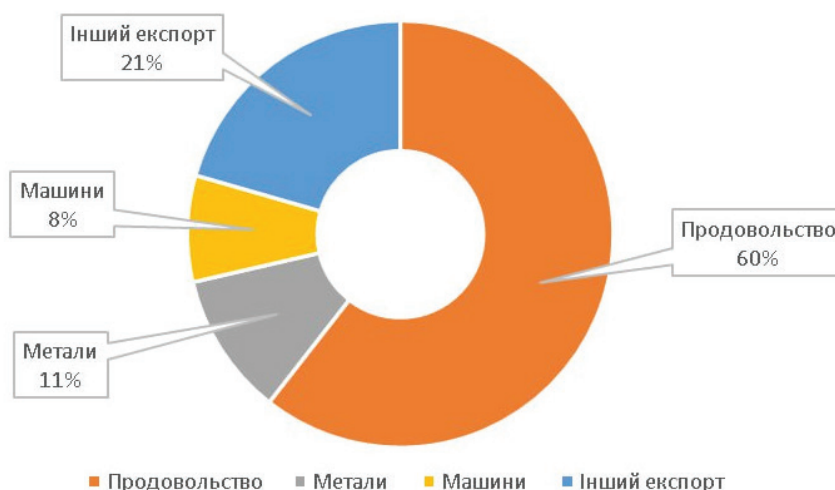

Рис. 2. Експорт товарів у 2023 р.

Джерело: сформовано авторами на основі опрацьованих матеріалів¹³

Рис. 3. Імпорт товарів у 2023 р.

Джерело: сформовано авторами на основі опрацьованих матеріалів¹⁴

¹² «Якщо на Дунай повернеться експортний потік з України, нова якірна стоянка стане рятівним колом – УДП», Agravery: Аграрне інформаційне агентство, 22 травня 2024, <https://agravery.com/uk/posts/show/akso-na-dunaj-povernetsa-eksportnij-potik-z-ukraini-nova-akirna-stoanka-stane-rativnim-kolom-udp>.

¹³ Державна митна служба, «Відкриті дані. Бізнес-розвідка», 31 липня 2023, <https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/>.

¹⁴ Державна митна служба, «Відкриті дані. Бізнес-розвідка», 31 липня 2023, <https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/>.

Це створює загрозу планам Українського Дунайського пароплавства щомісячно доставляти до Констанци 200–250 тис. тонн української агропродукції. Що ж до навігації по річках Дніпро та Південний Буг, то тут як зовнішньоекономічні, так і внутрішні вантажні перевезення фактично призупинені, оскільки нижня течія Дніпра, як і Дніпровсько-Бузький лиман, перебувають під вогневим контролем ворога і фактично є лінією фронту.

Переорієнтація вантажних потоків дала змогу стабілізувати обсяги зовнішньої торгівлі товарами та уповільнити темпи падіння у 2022 р., а у 2023 р. обсяги експорту почали зростати, хоча відбулася зміна його структури на користь продовольчої продукції (див. рис. 2). Основними експортними товарами у 2023 р. були продовольчі (продукція сільського господарства) та метали (11 %), тоді як імпорт переважно складався з машин, устаткування та транспорту (31 %), продукції хімічної промисловості (17 %), паливно-енергетичних товарів та ін. (див. рис. 3).

Обсяги транскордонних перевезень вантажів доцільно проаналізувати за кількістю пропущених через український кордон транспортних засобів, порівнявши дані 2022 та 2023 рр. за аналогічні періоди часу. Найпомітніше зростання кількості транспортних засобів відбулося на польському напрямку (4,66 млн од. проти 4,40 млн од. роком раніше), румунському (на 320 тис. од. більше). Зростання на молдовському напрямку (на 60 тис. од.) було менш помітним, у Словаччині кількість транспортних засобів не зазнала змін, а на угорському напрямку кількість пропущених автомобілів скоротилася (див. нижче рис. 4).

Кількість пропущених транспортних засобів через морські пункти пропуску навіть після припинення терміну дії так званої «зернової угоди» та розблокування морських шляхів у Чорному морі у 2023 р. майже досягла показників 2022 р. (0,03 млн од. проти 0,04 млн од.)¹⁵.

Завдяки цьому обсяги міжнародної торгівлі сільськогосподарською продукцією вдалося частково відновити (без урахування втрат на тимчасово окупованій території та в зоні бойових дій). Що ж до продукції гірничо-металургійного комплексу, то відбулося скорочення поставок, спричинене як втратою великих виробничих потужностей (Маріупольського металургійного комбінату імені Ілліча та «Азовсталі»), так і дефіцитом коксівного вугілля, електроенергії та робочої сили. У таблиці показано динаміку обсягів товарів, що переміщувалися через український кордон у 2022 та 2023 рр. Зростання вантажопотоків на польській ділянці кордону впродовж 2022–2023 рр. сягнуло 2,33 млн тонн, а на румунській ділянці – 1,51 млн тонн. Зменшення обсягів перевезень на угорському напрямку зумовлене політичними причинами та тривалим напруженням у двосторонніх відносинах між двома країнами. Перевезення до Молдови скоротилися через зупинку переміщення вантажів через територію тимчасово неконтрольованого офіційною владою придністровського регіону та відсутність альтернативних маршрутів залізничного сполучення з цією країною. Аналогічні, пов'язані з прикордонною транзитною інфраструктурою, причини пояснюють той факт, що приріст товарних перевезень через українсько-словацький кордон становив лише 0,14 млн тонн упродовж аналізованого періоду (див. таблицю).

Таблиця

Переміщення товарів через митний кордон України у 2022–2023 рр., млн тонн

№	Країна	Січень – грудень 2022 р.	Січень – грудень 2023 р.
1	Польща	30,19	32,52
2	Словаччина	15,04	15,18
3	Угорщина	6,09	5,87
4	Румунія	9,04	10,55
5	російська федерація	3,03	0
6	Молдова	7,55	5,81

¹⁵ Державна митна служба, «Відкриті дані. Бізнес-розвідка», 31 липня 2023, <https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/>.

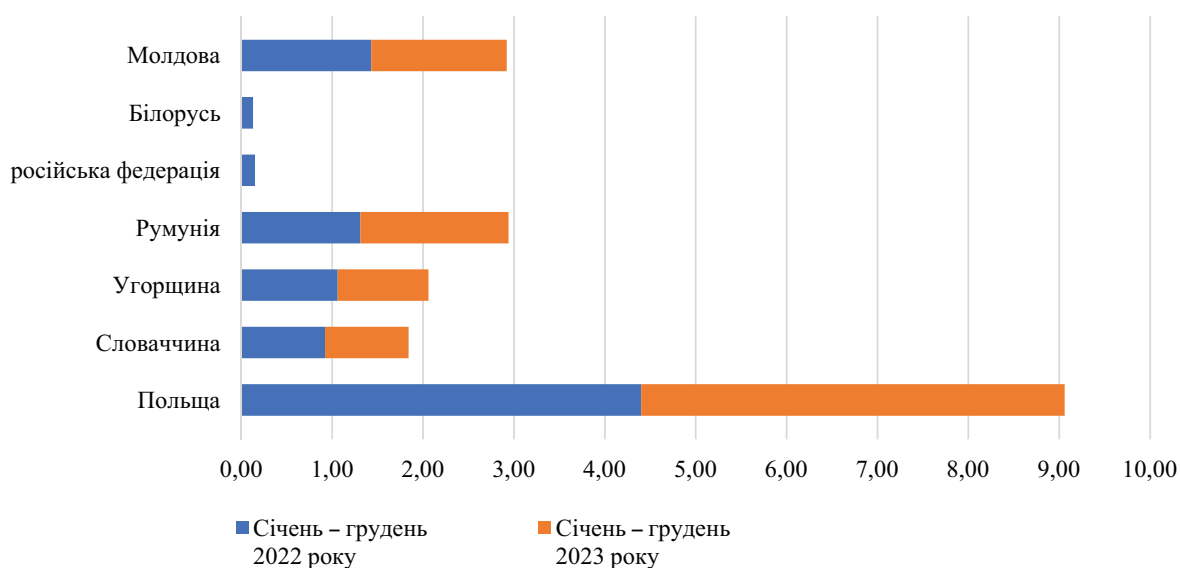

Рис. 4. Кількість пропущених через митний кордон України транспортних засобів, млн од.

Джерело: сформовано авторами на основі опрацьованих матеріалів¹⁶

У нинішніх умовах діяльності логістичних фірм доцільним є використання проектних підходів до пошуку варіантів постачання товарів на зовнішні ринки, а також вивчення можливостей мультимодальних перевезень, оцінювання ризиків. Розглядаючи управління зовнішньоекономічними бізнес-операціями з точки зору проектного менеджменту, алгоритм роботи керівника можна описати за допомогою модифікованої моделі (PM)2. Розроблена та рекомендована Європейською Комісією методологія (PM)2, або «модель зрілості процесу проектного управління» (*PMPM – Project Management Process Maturity Model*), мала на меті інтегрувати всі попередні практики менеджменту проектів, врахувати особливості бізнес-процесів і досвід управління проектами в країнах Європи та США задля підвищення ефективності. Зазначена методологія базується на загальних функціях управління та близька до етапів управлінського циклу В. Е. Демінга (див. рис. 5). Керівникам фірм, що займаються зовнішньоекономічною діяльністю, під час проектування бізнес-операцій потрібно приділяти увагу оцінюванню масштабу угоди, налагодженню комунікаційних каналів та інтегруванню залучених до реалізації угоди учасників, визначенню планових витрат та контролюванню їх виконання, залученню необхідних людських ресурсів, а також оцінюванню ризиків бізнес-операцій.

В умовах, що склалися після 2022 р., потрібно приділяти увагу забезпеченню мультимодальності перевезень, що означає суміщення вантажопотоку для автомобільного, водного та залізничного транспорту, з урахуванням можливих затримок у часі, наявності альтернативних маршрутів, страхування ризиків втрат та затримок вантажів, а також мінімізацію ризиків, зумовлених людським чинником (наприклад, ситуацій, коли недоброчесні водії залишають транспортні засоби за кордоном). Проектування має допомогти керівникові тримати ситуацію на контролі на етапі виконання контракту, за потреби вносячи зміни до бізнес-операцій (у цій статті як такі бізнес-операції розглядаємо міжнародну логістику, спрямовану на експорт та імпорт продукції українськими фірмами), повертаючись на етап планування пропонованої моделі (PM)2 у випадку, коли потрібно оперативного реагувати на зміну ситуації на основних логістичних маршрутах міжнародних перевезень, з паралельною оцінкою витрат на використання альтернативних шляхів або видів транспорту. Залежно від масштабів діяльності фірм та обсягів перевезень такі проектні групи можуть складатися з керівника та одного-двох профільних фахівців або з функціонального керівника та робочої групи з менеджерів-логістів.

¹⁶ Державна митна служба, «Відкриті дані. Бізнес-розвідка», 31 липня 2023, <https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/>.

Рис. 5. Модифікована модель зрілості процесу проектного управління (PM)2

Джерело: сформовано авторами

Висновки. Національна економічна система, за всієї її складності, має значні можливості до адаптації завдяки наявності ринкових механізмів і динамічному характеру еволюції суб'єктів господарювання, що формують її мікрорівень та відповідають за реалізацію завдань міжнародної торгівлі. Запорукою виживання українського суспільства в широкому сенсі є економічна активність, а запорукою економічної активності є доступ до зовнішніх ринків, відкритість економіки та максимальне використання можливостей зовнішньоекономічних бізнес-операцій, що може бути досягнуто лише завдяки інтеграції нашої країни до Європейського Союзу. Проте, навіть за найоптимістичнішого сценарію, така інтеграція відбудеться в середньостроковій перспективі. У короткостроковій же перспективі потрібно забезпечити життєздатність національної економіки завдяки стабілізації та за можливості – нарощуванню обсягів експортної діяльності українських фірм, залученню прямих іноземних інвестицій, удосконаленню системи судочинства та боротьби з корупцією, забезпеченню захисту прав власності, тобто гарантувати безпекові потреби суспільства з боку держави. Для стабілізації обсягів експортних надходжень Україні потрібно інтегрувати національну транспортно-логістичну мережу до загальноєвропейської на макrorівні, а на мікрорівні забезпечувати гнучкість проектування бізнес-процесів з можливістю оперативної реакції на виникнення загроз транспортуванню вантажопотоків тими чи іншими маршрутами або видами транспорту як в Україні, так і за її межами. Такі загрози можуть виникати через блокування прикордонних переходів, страйки на транспорті, політичну напруженість, початок воєнних дій або завдання ударів із критичним руйнуванням об'єктів цивільної транспортної та енергетичної інфраструктури.

Список використаної літератури

- Аграрне інформаційне агентство. «Якщо на Дунай повернеться експортний потік з України, нова якірна стоянка стане рятівним колом – УДП». Agravery: Аграрне інформаційне агентство, 22 травня 2024. <https://agravery.com/uk/posts/show/akso-na-dunaj-povernetsa-eksportnij-potik-z-ukraini-nova-akirna-stoanka-stane-rativnim-kolom-udp>.
- Державна митна служба. «Відкриті дані. Бізнес-розвідка». 31 липня 2023. <https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/>.
- Європейська Бізнес Асоціація. «Логістика та міжнародна торгівля в Україні в умовах війни». ЕВА, 23 травня 2022. <https://eba.com.ua/logistyka-ta-mizhnarodna-torgivlya-v-ukrayini-v-umovah-vijny/>.
- Мельник, Ольга, Христина Передало, Юліана Горошко. «Оцінювання результативності управління зовнішньоекономічною діяльністю на основі цільових показників». *Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку* 2 (2021): 72–81. <https://doi.org/10.23939/smeu2021.02.072>.
- Мирончук, Вікторія, Микола Магвєєв, Наталія Голомша. «Митні процедури забезпечення зовнішньоекономічної діяльності України в умовах війни». *Економіка та суспільство* 39 (2022). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-43>.
- Мокряков, Андрій. «Ринок вантажних перевезень в Україні: результати останніх досліджень та прогнози». Logist.FM, 7 грудня 2022. <https://logist.fm/publications/rinok-vantazhnih-perevezen-v-ukrayini-rezultati-ostannih-doslidzen-ta-prognozi>.
- Муравський, Андрій. «Дніпро на паузі: Що відбувається з річковими перевезеннями під час війни». Центр транспортних стратегій, 4 березня 2024. https://cfts.org.ua/articles/dnipro_na_pauzi_scho_vidbuvaetsya_z_richkovimi_perevezennyami_pid_chas_viyuni_2023/140424.
- Скрипник, Світлана, Оксана Процевят, Олена Воронова. «Особливості регулювання зовнішньоекономічної діяльності в умовах воєнного стану». *Економіка та суспільство* 38 (2022). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-47>.
- Darvas, Zsolt, and Catarina Martins. “The Impact of the Ukraine Crisis on International Trade.” *Bruegel Working Paper* 20 (2022).
- Glauber, Joseph W., David Laborde, and Abdullah Mamun, “From bad to worse: How Russia-Ukraine war-related export restrictions exacerbate global food insecurity.” In *The Russia-Ukraine Conflict and Global Food Security*, edited by Joseph Glauber and David Laborde. Section Three. Chapter 18, 92–96. Washington, DC: International Food Policy Research Institute, 2023. https://doi.org/10.2499/9780896294394_18.
- Trade Master Group. «Ринок вантажних перевезень у 2022 році». 23 січня 2023. <https://trademaster.ua/articles/313620>.

Bibliography

- Agravery. “Iakshcho na Dunai povernetsia eksportnyi potik z Ukrainy, nova iakirna stoianka stane riativnym kolom – UDP” [“If the export flow from Ukraine returns to the Danube, the new anchorage will become a lifeline – UDP”]. Agravery, May 22, 2024. <https://agravery.com/uk/posts/show/akso-na-dunaj-povernetsa-eksportnij-potik-z-ukraini-nova-akirna-stoanka-stane-rativnim-kolom-udp> [in Ukrainian].
- Darvas, Zsolt, and Catarina Martins. “The Impact of the Ukraine Crisis on International Trade.” *Bruegel Working Paper* 20 (2022).
- EBA – European Business Association. “Lohistyka ta mizhnarodna torhivlia v Ukraini v umovakh viiny” [“Logistics and international trade in Ukraine under conditions of the war”]. EBA – European Business Association, May 23, 2022. <https://eba.com.ua/logistyka-ta-mizhnarodna-torgivlya-v-ukrayini-v-umovah-vijny/> [in Ukrainian].
- Glauber, Joseph W., David Laborde, and Abdullah Mamun, “From bad to worse: How Russia-Ukraine war-related export restrictions exacerbate global food insecurity.” In *The Russia-Ukraine Conflict and Global Food Security*, edited by Joseph Glauber and David Laborde. Section Three. Chapter 18, 92–96. Washington, DC: International Food Policy Research Institute, 2023. https://doi.org/10.2499/9780896294394_18.
- Melnyk, Olena, Khrystyna Peredalo, and Yuliana Horoshko. “Assessing the Effectiveness of Foreign Economic Activities Management on the Basis of Target Indicators.” *Management and Entrepreneurship in Ukraine: the Stages of Formation and Problems of Development* 2 (2021): 72–81. <https://doi.org/10.23939/smeu2021.02.072> [in Ukrainian].

- Mokriakov, Andrii. “Rynok vantazhnykh perevezen v Ukraini: rezultaty ostannikh doslidzhen ta prohnozy” [“The Freight Transport Market in Ukraine: Results of Recent Research and Forecasts”]. Logist.FM, December 7, 2022. <https://logist.fm/publications/rinok-vantazhnykh-perevezen-v-ukrayini-rezultati-ostannikh-doslidzhen-ta-prohnozi> [in Ukrainian].
- Muravsky, Andrii. “Dnipro na pauzi: Shcho vidbuvaetsia z richkovymy perevezenniamy pid chas viiny” [“Dnipro on pause: What is happening with river transport logistics during the war”]. Center of Transport Strategies, March 4, 2024. https://cfts.org.ua/articles/dnipro_na_pauzi_scho_vidbuvaetsia_z_richkovymi_perevezenniami_pid_chas_viiny_2023/140424 [in Ukrainian].
- Myronchuk, Viktoriia, Mykola Matveyev, and Nataliia Golomsha. “Customs Procedures for Ensuring Ukrainian Foreign Economic Activity in War Conditions.” *Economics and Society* 39 (2022). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-39-43> [in Ukrainian].
- Skrypnyk, Svitlana, Oksana Protseviat, and Olena Voronova. “Peculiarities of Regulation of Foreign Economic Activity in the Conditions of Martime.” *Economy and Society* 38 (2022). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-47> [in Ukrainian].
- State Customs Service of Ukraine. “Vidkryti dani. Biznes rozvidka” [“Open Data. Business Intelligence”]. July 31, 2023. <https://bi.customs.gov.ua/uk/trade/> [in Ukrainian].
- Trade Master Group. “Rynok vantazhnykh perevezen u 2022 rotsi” [“Freight transportation market in 2022”]. January 23, 2023. <https://trademaster.ua/articles/313620> [in Ukrainian].

Mykola Boichenko

Dnipro University of Technology

Alla Dudnyk

Dnipro University of Technology

Mykola Boiarkin

Dnipro University of Technology

DESIGNING EXPORT-IMPORT OPERATIONS AND INTERNATIONAL LOGISTICS UNDER THE MARTIAL LAW CONDITIONS

Abstract

The article examines the peculiarities of managing foreign trade business operations by using project management methods. The study identifies the peculiarities of management decisions made under conditions of limited access to foreign markets and heightened risks of domestic goods transportation due to ongoing hostilities. The paper examines the characteristics of Ukrainian and European transport infrastructure and its potential for use in multimodal transportation. It also analyzes the challenges faced by exporters of Ukrainian goods when transporting goods across the country's customs. The dynamics of cargo transportation by the main modes of transport within the country were considered, the structure of export and import of the main groups of goods in 2023 was presented, and the movement of goods in 2022-2023 across the Ukrainian border was compared. Special attention is paid to the dynamics of rail, automobile, and water transportation both within Ukraine and abroad, as well as to the analysis of the reasons for such changes. Taking into account the risks faced by Ukrainian exporters and importers, the article proposes to use the project management methodology modified by the authors, known as the maturity model of the project management process, which integrates the strengths of primary project

management with the ability for rapid management responses when designing a business operation. This model enables companies to adapt and modify the terms of cargo delivery. The proposed model for designing foreign economic business operations allows for the control of costs associated with the execution of the operation, the involvement of the necessary human resources, compliance with delivery timelines, and the management of risks during the execution of operations.

Keywords: project management, foreign economic activity, business operations, international trade.

Матеріал надійшов 31 травня 2024 р.

Бойченко Микола Вікторович – доктор економічних наук, професор, професор кафедри менеджменту, НТУ «Дніпровська політехніка»

Boichenko Mykola – Dr.Sc. in Economics, Professor, Professor at the Department of Management, Dnipro University of Technology

ORCID ID: 0000-0002-9874-3085

E-mail: bojchenko.m.v@nmu.one

Дудник Алла Вікторівна – кандидатка економічних наук, доцентка, доцентка кафедри менеджменту, НТУ «Дніпровська політехніка»

Dudnyk Alla – PhD in Economics, Associate Professor, Associate Professor at the Department of Management, Dnipro University of Technology

ORCID ID: 0000-0001-7921-2548

E-mail: dudnik.a.v@nmu.one

Бояркін Микола Олексійович – аспірант кафедри менеджменту, НТУ «Дніпровська політехніка»

Boiarkin Mykola – postgraduate student at the Department of Management, Dnipro University of Technology

ORCID ID: 0009-0006-7491-2784

E-mail: boiarkin.my.o@nmu.one

Цитування (Чикаго: виноска і бібліографія):

Бойченко, Микола, Алла Дудник, та Микола Бояркін. «Проектування експортно-імпортних операцій та міжнародної логістики в умовах воєнного стану». *Empirio* 1, № 2 (2024): 84–94. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.84-94>

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Boichenko, Mykola, Alla Dudnyk, and Mykola Boiarkin. “Designing Export-Import Operations and International Logistics under the Martial Law Conditions.” *Empirio* 1, no. 2 (2024): 84–94. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.84-94> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.95-105>
УДК 331.1

Данііл Дразнер

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
<https://orcid.org/0009-0004-8746-7152>

Ніна Чала

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
<http://orcid.org/0000-0002-0356-9003>

ОСОБЛИВОСТІ РОЗРОБЛЕННЯ СТРАТЕГІЇ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ ПІДПРИЄМСТВА В УМОВАХ ВІЙНИ

Російське вторгнення в Україну значно вплинуло на управління персоналом, яке в надзвичайних умовах потребує особливої уваги, адже є важливим компонентом успішної роботи підприємства. Метою статті є виявлення та дослідження ступеня впливу наслідків російсько-української війни на стратегію управління персоналом підприємств, особливостей її розроблення та надання рекомендацій щодо управління персоналом у поточних умовах. У статті досліджено чинники, що з'явилися після повномасштабного російського вторгнення та впливають на розроблення стратегії управління персоналом підприємства. Стратегію управління персоналом розглянуто як перелік заходів і методів щодо управління людськими ресурсами для досягнення довгострокових цілей в управлінні персоналом. Результатом дослідження стало висвітлення основних викликів для бізнесу, що впливають на розроблення стратегії персоналу в умовах російсько-української війни. Автори виявили, що такі чинники можна умовно поділити на дві категорії: наслідки ведення воєнних дій та наслідки, спричинені зміною законодавства у зв'язку з дією правового режиму воєнного стану. Виокремлено такі чинники, що виникли внаслідок ведення воєнних дій: підвищена загроза життю та здоров'ю персоналу, часті переривання робочого процесу, погіршення психологічного стану персоналу та скорочення обсягу трудових ресурсів на ринку праці. Чинниками, що виникли внаслідок зміни законодавства, є такі: мобілізація працівників, розширення законодавчих можливостей щодо управління робочим часом і спрощення трудових відносин між працівниками та роботодавцем. Здебільшого чинники, що з'явилися внаслідок війни, негативно впливають на управління персоналом і мають бути враховані під час побудови або зміни стратегії управління персоналом. Однак також виявлено і позитивні чинники, що спрощують управління персоналом і дають змогу частково компенсувати вплив негативних чинників.

На основі виявлених чинників досліджено особливості розроблення стратегії управління персоналом і запропоновано заходи, яких менеджмент підприємств може вжити для подолання негативних наслідків цих чинників, а саме: переведення персоналу на дистанційний формат

роботи, облаштування робочих місць у безпечних місцях, релокація, забезпечення працівникам дотримання балансу між роботою та особистим життям, забезпечення психологічної підтримки персоналу, поліпшення заходів з утримання персоналу, поліпшення власного бренду роботодавця, бронювання працівників від мобілізації, закладання ризиків у плануванні персоналу та стратегії розвитку працівників. Окрім цього, висунуто припущення про те, що виклики щодо управління персоналом в умовах російсько-української війни можуть стати каталізатором змін, що в перспективі можуть принести позитивний ефект підприємствам.

Ключові слова: стратегія управління персоналом, управління персоналом, стратегія, персонал, бізнес.

Постановка наукової проблеми. Пандемії, стихійні лиха та воєнні конфлікти призводять до макроекономічної та соціальної нестабільності, тому важливо адаптувати діяльність підприємства до нових умов. З початком повномасштабного російського вторгнення український бізнес зіткнувся з великою кількістю викликів: ракетні обстріли, окупація частини території, масове переміщення населення всередині країни та поза її межі, хакерські атаки, нестабільність ринків, порушення ланцюгів постачання, законодавчі обмеження тощо. Для успішного пристосування до зовнішніх умов менеджмент компаній розробляє нові або змінює вже наявні стратегії управління підприємствами з метою досягнення їхніх довгострокових цілей.

В останні роки робота працівників займає все більшу частку в структурі створення цінності підприємствами. Саме тому людські ресурси є важливим компонентом успішного функціонування бізнесу, від грамотного управління ними безпосередньо залежить ефективність діяльності компанії. З огляду на різку зміну чинників зовнішнього середовища в Україні з початком активної фази війни менеджмент українських компаній повинен адаптувати управління персоналом до нових реалій. Для цього потрібно розуміти всі наслідки впливу війни на систему управління персоналом, ступінь цього впливу та заходи, завдяки яким можна мінімізувати негативний вплив на роботу персоналу в надзвичайних умовах.

Науковці досліджували особливості управління персоналом у кризових умовах у контексті різних збройних конфліктів, пандемій та стихійних лих. З останніх публікацій варто виокремити статті, присвячені основним викликам і рішенням в управлінні персоналом у період пандемії COVID-19¹, функціям відділу управління персоналом в умовах війни в Ізраїлі 2023 року², особливостям функціонування персоналу в умовах російсько-української війни з фокусуванням на юридичних та економічних аспектах діяльності підприємств³, особливостям управління персоналом в умовах правового режиму воєнного стану в Україні⁴.

Незважаючи на значний обсяг досліджень, присвячених управлінню персоналом в умовах війни, цю проблему варто розглядати на стратегічному рівні. Недостатньо вивченими питаннями є вплив особливостей управління персоналом в умовах російсько-української війни на стратегію управління персоналом підприємств.

¹ Salima Hamouche, "Human Resource Management and the COVID-19 Crisis: Implications, Challenges, Opportunities, and Future Organizational Directions," *Journal of Management & Organization* 29, no. 5 (2023): 799–814, <https://doi.org/10.1017/jmo.2021.15>.

² Yehonatan Shertzer, "HR under fire — The role of HR in war time," *Human Resources Management and Services* 6, no. 2 (2024): 3409, <https://doi.org/10.18282/hrms.v6i2.3409>.

³ Андрій Коцур, Віктор Островерхов, Ольга Бортник, «Особливості діяльності з управління персоналом в умовах війни», *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України* 27 (2023): 58–64.

⁴ Олександр Череп, Юлія Калюжна, Любомир Михайліченко, «Особливості управління персоналом в умовах воєнного стану в Україні», *Економіка та суспільство* 48 (лютий 2023), <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-24>.

Метою дослідження є виявлення та дослідження ступеня впливу наслідків російсько-української війни на стратегію управління персоналом підприємств, особливостей її розроблення та надання рекомендацій щодо управління персоналом у поточних умовах.

Стратегія управління персоналом – це комплекс заходів і методів управління персоналом для досягнення довгострокових цілей щодо управління людськими ресурсами підприємства. У свою чергу, під час побудови такої стратегії потрібно орієнтуватися на чинники зовнішнього середовища підприємства.

Чинники впливу на стратегію управління персоналом, що виникли після повномасштабного російського вторгнення в Україну, можна поділити на дві категорії: чинники, що виникли внаслідок воєнних дій, та чинники, зумовлені ухваленням і введенням у дію законодавства правового режиму воєнного стану (див. рисунок).

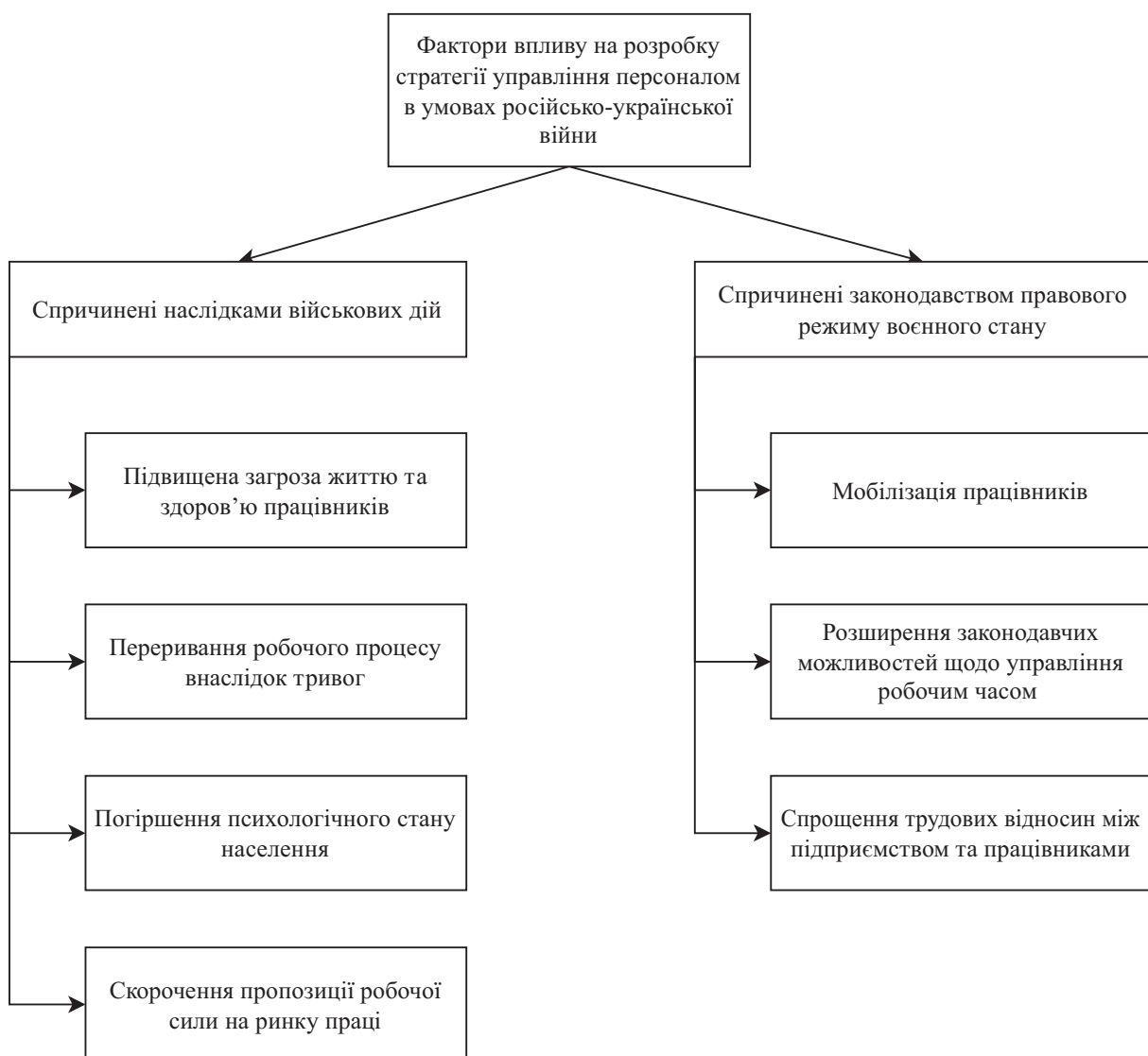

Рисунок. Чинники, що впливають на розроблення стратегії управління персоналом в умовах російсько-української війни

Джерело: сформовано авторами

Першим чинником є підвищена загроза життю та здоров'ю працівників унаслідок ведення бойових дій, особливо це стосується підприємств і працівників, які перебувають на територіях, де ведуться активні бойові дії, адже там більша інтенсивність обстрілів та ймовірність початку вуличних боїв. Перелік таких територій визначає Кабінет Міністрів України, ця інформація регулярно оновлюється⁵. Також є небезпека для інших регіонів через застосування ворогом ракетних ударів. Станом на січень 2024 року, за підрахунками Київської школи економіки, за час повномасштабного вторгнення в Україну було зруйновано 426 підприємств⁶. Згідно з даними ДТЕК, за два роки війни в компанії внаслідок воєнних дій загинули 249 працівників, 779 отримали поранення, 11 працівників перебувають у полоні, а 62 – зникли безвісти⁷. Такі дані вказують на доволі високий ризик для безпеки персоналу, внаслідок чого під час розроблення стратегії управління персоналом менеджмент має поставити в пріоритет збереження життя та здоров'я працівників на робочому місці. Для цього підприємства мають вживати комплекс заходів щодо забезпечення своїх працівників. Наприклад, треба подбати про наявність укриття на підприємстві або, за можливості, перевести персонал частково або повністю на дистанційний режим роботи. Також компанія може розглянути питання про релокацію підприємства в більш безпечні регіони – центральні та західні області України. Однак потрібно враховувати специфіку галузі підприємства, готовність і можливість працівників щодо переміщення в інше місце та наявність ресурсів у підприємства на здійснення релокації.

Другим чинником є переривання робочого процесу для евакуації працівників в укриття під час тривоги різного типу. Такі заходи забезпечують життя працівників, однак водночас вони переривають робочий процес і негативно впливають на продуктивність праці та результати роботи. Згідно з даними сервісу Air-alarms.in.ua, у період з 24.02.2022 по 24.02.2024 на території України в різних областях було оголошено тривогу 33 784 рази⁸. Враховуючи, що середній робочий день триває 8 годин, а в IV кварталі 2023 року середня тривалість тривоги за день становила 1 годину 14 хвилин, то в середньому щодня в цей проміжок припало тривоги на 24,67 хвилини, що становить 5,14 % від робочого часу. За даними Державної служби статистики України, у IV кварталі 2023 року середня заробітна плата в Україні становила 19 231 гривню⁹. Отже, роботодавцям простій робочих процесів унаслідок тривоги коштував 988,26 гривні виплаченої заробітної плати за одного працівника на місяць, що є суттєвим викликом для підприємств і системи управління персоналом. Однак варто враховувати, що кількість і середня тривалість тривоги сильно відрізняються залежно від регіону України. У IV кварталі 2023 року найбільша тривалість тривоги була в Донецькій області (623 години), а найменша – в Закарпатській області (48,1 години). Для мінімізації негативного впливу цього чинника підприємства мають враховувати ризики простою робочих процесів і потенційні фінансові втрати. Прикладом таких заходів також може бути часткове або повне переведення працівників на дистанційний формат роботи або облаштування безпечних робочих місць в укриттях, якщо підприємство має на це ресурси. Крім цього, компанія може також розглянути питання про релокацію підприємства в регіони з меншою кількістю тривоги. Отже, розробляючи стратегію управління персоналом, компанії мають передбачати адаптацію працівників до зміни формату роботи на дистанційний, управління продуктивністю працівників в умовах постійних переривань робочих процесів та засоби комунікації з персоналом в умовах нових форматів роботи.

⁵ Кабінет Міністрів України, *Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією*, Постанова 1364, ухвалено 6 грудня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-п#Text>.

⁶ «Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже \$155 млрд – оцінка KSE Institute станом на січень 2024 року», *Kyiv School of Economics*, дата звернення 16 березня 2024, <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zroslo-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/>.

⁷ «Два роки енергії незламності ДТЕК», *DTEK*, дата звернення 16 березня 2024, <https://dtek.com/anniversary-of-the-war/>.

⁸ «Статистика повітряних тривоги в Україні – Вся країна», *Air-alarms.in.ua*, дата звернення 25 лютого 2024, <https://air-alarms.in.ua/?from=2022-02-24&to=2024-02-24#statistic>.

⁹ «Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за квартал», *Державна служба статистики України*, дата звернення 16 березня 2024, https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gdn/snzp/snzp_ek/smpz_ek_u.htm.

Третім чинником є погіршення психологічного стану населення в порівнянні з роками до повномасштабного російського вторгнення в Україну. Ракетні атаки, наслідки перебування на окупованих територіях, втрата життя чи здоров'я близьких людей та інші наслідки воєнних дій значно погіршили психологічний стан населення за останні два роки. Погіршення психологічного стану працівників може призвести до проблем із ментальним здоров'ям та зниження продуктивності праці. За словами міністра охорони здоров'я України, станом на січень 2023 року психологічної допомоги через війну потребували 14 мільйонів українців¹⁰. Дослідження Інституту соціології НАН України виявило, що основними засобами протидії стресу є спілкування у справах поза основною роботою, дозвілля та відпочинок¹¹. Отже, для того щоб знизити рівень стресу працівників, керівництво має забезпечити баланс між роботою та особистим життям, знизивши навантаження та застосовуючи гнучкі інструменти управління персоналом. Також для зниження рівня стресу керівництво може забезпечити психологічну підтримку своїм працівникам, найнявши психолога в штат або профінансувавши сеанси психолога тим працівникам, які потребують такої допомоги. Під час розроблення стратегії управління персоналом компанії мають більше, ніж до активної фази війни, приділяти увагу психологічному стану працівників. Стратегія має передбачати системні заходи з підтримання й поліпшення ментального здоров'я персоналу та оновлену систему його мотивації, завдяки якій працівники будуть комфортніше почуватися на робочому місці.

Четвертим чинником, що з'явився внаслідок широкомасштабного вторгнення та впливає на стратегію управління персоналом, є скорочення пропозиції робочої сили на ринку праці через втрату трудового потенціалу. Згідно з даними Конфедерації роботодавців України, внаслідок масової імміграції населення за кордон, мобілізації населення та окупації частини території, кількість населення працездатного віку в Україні скоротилася орієнтовно на 5,5 млн людей¹². Це є великим викликом для підприємств, адже через дефіцит людських ресурсів на ринку праці підприємства можуть зіткнутися з проблемами під час пошуку нових працівників, зокрема для заміни мобілізованих працівників. Унаслідок цього підприємства мають вживати заходів для утримання працівників і поліпшувати власний бренд роботодавця, щоб бути конкурентоспроможними серед інших роботодавців. Стратегія управління персоналом у таких умовах має бути ще більше зосереджена на збільшенні привабливості роботи в компанії для утримання працівників і залучення нових.

Після повномасштабного російського вторгнення Верховна Рада України ухвалила 3 березня 2022 року Закон України «Про затвердження Указу Президента України “Про загальну мобілізацію”»¹³ (чинний на момент проведення цього дослідження). Він оголосив про початок загальної мобілізації населення, яку регулюють Закони України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію»¹⁴ та «Про військовий обов'язок і військову службу»¹⁵. Згідно із законодавством, під час дії правового режиму воєнного стану військовозобов'язані віком від 27 до 60 років підлягають мобілізації, а в деяких випадках вік мобілізації може бути з 18 років. Це, у свою чергу, створює ризики для підприємств втратити частину своїх людських ресурсів, а також

¹⁰ Ярослав Прищеп, «“14 млн українців потребують психологічної допомоги через війну” – Віктор Ляшко», *Суспільне*, 11 січня 2023, дата звернення 17 березня 2024, <https://susplne.media/357122-14-mln-ukrainciv-potrebuut-psihologicnoi-dopomogi-cerez-vijnu-viktor-lasko/>.

¹¹ «Стресові стани населення України в контексті війни: результати всеукраїнського опитування», *Інститут соціології НАН України*, дата звернення 17 березня 2024, https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/презентац_я_стресов_стани-fin.pdf.

¹² «Як Україні компенсувати втрату 30% трудового потенціалу», *Конфедерація роботодавців України*, дата звернення 23 лютого 2024, <https://employers.org.ua/news/id2487>.

¹³ Верховна Рада України, *Про затвердження Указу Президента України «Про загальну мобілізацію»*, Закон України 2105-IX, ухвалено 3 березня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2105-20#Text>.

¹⁴ Верховна Рада України, *Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію*, Закон України 3543-XII, ухвалено 21 жовтня 1993, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.

¹⁵ Верховна Рада України, *Про військовий обов'язок і військову службу*, Закон України 2232-XII, ухвалено 25 березня 1992, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.

зобов'язує зберегти місце роботи та займану посаду під час проходження військової служби¹⁶. За даними Європейської Бізнес Асоціації, у більшості регіональних компаній мобілізовано до 20 % працівників¹⁷. Компанія ДТЕК зазначає, що в лавах Збройних сил України перебуває 4,3 тис. працівників, що становить приблизно 7,2 % від загального штату працівників¹⁸. Мобілізація призводить до додаткових витрат підприємства, адже замість мобілізованих працівників потрібно буде наймати нових, навчати їх та адаптувати. Також мобілізація тимчасово зупиняє професійний розвиток працівника, що негативно впливає як на самого працівника, так і на підприємство, яке змушене буде переробляти стратегію розвитку та навчання мобілізованого працівника. Ризик мобілізації працівника можна не допустити завдяки бронюванню працівників, що підходить для підприємств, які є об'єктами критичної інфраструктури, виконують мобілізаційні завдання або виготовляють товари оборонного призначення. Якщо підприємство не належить до жодної зі згаданих вище категорій, то воно має забезпечити можливість швидкого поповнення штату персоналу з метою компенсації мобілізованих працівників. Під час розроблення стратегії управління персоналом потрібно враховувати кількість і частку працівників, які потенційно можуть бути мобілізовані. Відповідно до цього, компанія має передбачати заходи щодо зменшення негативного впливу на розмір штату персоналу та систему навчання й розвитку працівників.

Також Верховна Рада України ухвалила Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану». Згідно з цим документом, було введено низку змін щодо трудових відносин, а саме: спрощення процедури укладання, зміни та розірвання трудових договорів; можливість переведення працівників на іншу роботу без їхньої згоди в певних випадках; можливість збільшення нормальної тривалості робочого дня для працівників підприємств критичної інфраструктури; можливість обмеження тривалості безперервного відпочинку та відпустки; скасування заборони на роботу у вихідні дні¹⁹. Ці зміни здебільшого мають позитивний вплив на управління персоналом для підприємства, оскільки завдяки їм підприємство може застосовувати більш гнучкі підходи до управління людськими ресурсами та частково компенсувати негативні наслідки війни. Зокрема, ці зміни дозволяють адаптувати управління персоналом в умовах мобілізації, коли підприємство може скоротити нестачу трудових ресурсів за рахунок зменшення тривалості відпусток та безперервного відпочинку. Це, у свою чергу, дає можливість зробити стратегію управління персоналом більш гнучкою та зменшити рівень невизначеності.

Отже, розроблення стратегії управління персоналом в умовах активної фази російсько-української війни потребує від підприємств зосередження більшої уваги на деяких аспектах управління персоналом і застосування особливих підходів, а саме: фокусування на збереженні життя та здоров'я працівників, передбачення механізмів адаптації персоналу до зміни формату роботи, адаптація управління продуктивністю працівників в умовах переривання робочих процесів, перегляд каналів комунікації з працівниками в умовах нових форматів роботи, приділення більшої уваги підтриманню ментального здоров'я працівників, збільшення привабливості підприємства як роботодавця, врахування масштабів потенційної втрати працівників унаслідок їхньої мобілізації та використання інструментів гнучкого управління персоналом завдяки змінам законодавства щодо трудових відносин.

Узагальнюючи, зафіксуємо в таблиці рекомендації щодо зменшення впливу негативних чинників на управління персоналом унаслідок повномасштабного російського вторгнення.

¹⁶ Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки, *Кодекс законів про працю України*, Кодекс України 322-VIII, ухвалено 10 грудня 1971, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.

¹⁷ «Бронювання, мобілізація, відтік робочої сили – ТОП виклики бізнесу в регіонах», *European Business Association*, дата звернення 18 березня 2024, <https://eba.com.ua/bronyuvannya-mobilizatsiya-vidtik-robochoyi-syly-top-vyklyky-biznesu-v-regionah/>.

¹⁸ «Два роки енергії незламності ДТЕК», *DTEK*, дата звернення 16 березня 2024, <https://dtek.com/anniversary-of-the-war/>.

¹⁹ Верховна Рада України, *Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану*, Закон України 2136-IX, ухвалено 15 березня 2022, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.

Таблиця

Рекомендації щодо стратегічного управління персоналом в умовах російсько-української війни

Чинник негативного впливу	Рекомендації
Підвищена загроза життю та здоров'ю працівників	Забезпечення укриттям, часткове або повне переведення працівників на дистанційний формат роботи, релокація в безпечні регіони
Переривання робочого процесу внаслідок тривог	Врахування ризику тривог у плануванні робочого часу та завдань, облаштування безпечних робочих місць в укриттях, релокація підприємства в регіони з меншою кількістю тривог
Погіршення психологічного стану населення	Забезпечення працівникам можливості дотримання балансу між роботою та особистим життям, забезпечення психологічної підтримки працівникам
Скорочення пропозиції робочої сили на ринку праці	Здійснення заходів з утримання працівників, поліпшення бренду роботодавця
Мобілізація працівників	Бронювання працівників від мобілізації, забезпечення можливості швидкого поповнення штату персоналу

Джерело: сформував автори на основі опрацьованих матеріалів

Висновки і перспективи подальших розвідок. Повномасштабне російське вторгнення в Україну сильно змінило умови ведення бізнесу, зокрема й управління персоналом, яке потребує адаптації до таких викликів, як загроза життю та здоров'ю працівників, переривання робочого процесу внаслідок повітряних тривог, погіршення психологічного стану населення, дефіцит трудових ресурсів та мобілізація працівників. Унаслідок цього розроблення стратегії управління персоналом має свої особливості та потребує від підприємств збільшення уваги до збереження життя та здоров'я працівників, передбачення механізмів пристосування персоналу до зміни формату роботи, розроблення нових підходів до управління продуктивністю працівників, передбачення нових каналів комунікації з працівниками, фокусування на підтриманні психологічного здоров'я працівників, збільшення привабливості підприємства як роботодавця, прогнозування масштабів мобілізації працівників та передбачення використання гнучких методів управління персоналом. Для адаптації до нових викликів підприємства мають впроваджувати зміни в управлінні персоналом, а саме: переведення персоналу на дистанційний формат роботи, релокацію, облаштування робочих місць у безпечних місцях, забезпечення працівникам дотримання балансу між роботою та особистим життям, забезпечення психологічної підтримки персоналу, поліпшення заходів з утримання персоналу, поліпшення власного бренду роботодавця, бронювання працівників від мобілізації, закладання ризиків під час планування персоналу та стратегії розвитку працівників.

Здебільшого чинники, що з'явилися внаслідок війни, негативно впливають на управління персоналом і мають бути враховані під час побудови або зміни стратегій управління персоналом. Утім, ухвалення Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» спрощує управління персоналом та дозволяє частково компенсувати вплив негативних чинників. Також варто зазначити, що, попри ускладнення управління персоналом у таких умовах, війна може стати каталізатором позитивних змін на підприємствах (наприклад, переведення персоналу на дистанційний формат роботи за можливості або заходи з поліпшення бренду роботодавця). Такі зміни в перспективі можуть поліпшити результати діяльності підприємств унаслідок скорочення операційних витрат.

Перспективами подальших досліджень, на нашу думку, є деталізоване розроблення наданих рекомендацій в умовах російсько-української війни, а саме: особливості утримання персоналу, управління психологічним станом працівників, планування робочого часу із врахуванням тривог та особливості побудови бренду роботодавця.

Список використаної літератури

- Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки. *Кодекс законів про працю України*. Кодекс України 322-VIII. Ухвалено 10 грудня 1971. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text>.
- Верховна Рада України. *Про військовий обов'язок і військову службу*. Закон України 2232-XII. Ухвалено 25 березня 1992. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text>.
- . *Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію*. Закон України 3543-XII. Ухвалено 21 жовтня 1993. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text>.
- . *Про затвердження Указу Президента України «Про загальну мобілізацію»*. Закон України 2105-IX. Ухвалено 3 березня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2105-20#Text>.
- . *Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану*. Закон України 2136-IX. Ухвалено 15 березня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text>.
- Державна служба статистики України. «Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за квартал». Дата звернення 16 березня 2024. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gdn/snzp/snzp_ek/smzp_ek_u.htm.
- ДТЕК. «Два роки енергії незламності ДТЕК». Дата звернення 16 березня 2024. <https://dtek.com/anniversary-of-the-war/>.
- Європейська Бізнес Асоціація. «Бронювання, мобілізація, відтік робочої сили – ТОП виклики бізнесу в регіонах». *European Business Association*. 27 липня 2023. Дата звернення 18 березня 2024. <https://eba.com.ua/bronyuvannya-mobilizatsiya-vidtik-robochoyi-syly-top-vyklyky-biznesu-v-regionah/>.
- Інститут соціології НАН України. *Стресові стани населення України в контексті війни: результати всеукраїнського опитування*. Дата звернення 17 березня 2024. https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/презентац_я-стресов_стани-fin.pdf.
- Кабінет Міністрів України. *Деякі питання формування переліку територій, на яких ведуться (велися) бойові дії або тимчасово окупованих Російською Федерацією*. Постанова 1364. Ухвалено 6 грудня 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-п#Text>.
- Київська школа економіки. «Загальна сума збитків, завдана інфраструктурі України, зросла до майже \$155 млрд – оцінка KSE Institute станом на січень 2024 року». *Kyiv School of Economics*. 12 лютого 2024. Дата звернення 16 березня 2024. <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturі-ukrayini-zrosla-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-standom-na-sichen-2024-roku/>.
- Конфедерація роботодавців України. «Як Україні компенсувати втрату 30% трудового потенціалу». 11 травня 2023. Дата звернення 23 лютого 2024. <https://employers.org.ua/news/id2487>.
- Коцур, Андрій, Віктор Островерхов, Ольга Бортник. «Особливості діяльності з управління персоналом в умовах війни». *Регіональні аспекти розвитку продуктивних сил України* 27 (2022): 58–64. <https://doi.org/10.35774/rarpsu2022.27.058>.
- Прищеп, Ярослав. «“14 млн українців потребують психологічної допомоги через війну” – Віктор Ляшко». *Суспільне*. 11 січня 2023. Дата звернення 17 березня 2024. <https://suspilne.media/357122-14-mln-ukrainciv-potrebuut-psihologicnoi-dopomogi-cerez-vijnu-viktor-lasko/>.
- Статистика повітряних тривог: онлайн-сервіс. «Статистика повітряних тривог в Україні – Вся країна». *Air-alarms.in.ua*. Дата звернення 25 лютого 2024. <https://air-alarms.in.ua/?from=2022-02-24&to=2024-02-24#statistic>.
- Череп, Олександр, Юлія Калюжна, Любомир Михайліченко. «Особливості управління персоналом в умовах воєнного стану в Україні». *Економіка та суспільство* 48 (лютий 2023). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-24>.
- Hamouche, Salima. “Human Resource Management and the COVID-19 Crisis: Implications, Challenges, Opportunities, and Future Organizational Directions.” *Journal of Management & Organization* 29, no. 5 (2023): 799–814. <https://doi.org/10.1017/jmo.2021.15>.
- Shertzer, Yehonatan. “HR under Fire — The Role of HR in War Time.” *Human Resources Management and Services* 6, no. 2 (2024): 3409. <https://doi.org/10.18282/hrms.v6i2.3409>.

Bibliography

- Cabinet of Ministers of Ukraine. *Deiaki pytannia formuvannia pereliku terytorii, na yakikh vedutsia (velysia) boiovi dii abo tymchasovo okupovanykh Rosiiskoiu Federatsiieiu* [Some issues of forming a list of territories on which hostilities are (were) conducted or temporarily occupied by the Russian Federation]. Resolution 1364. Adopted on December 6, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1364-2022-n#Text> [in Ukrainian].
- Cherep, Oleksandr, Iuliia Kaliuzhna, and Lubomir Mykhailichenko. “Peculiarities of Personnel Management under the Conditions of Marital State in Ukraine.” *Economy and Society* 48 (February 2023). <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2023-48-24> [in Ukrainian].
- Confederation of Employers of Ukraine. “Yak Ukraini kompensuvaty vtratu 30% trudovoho potentsialu” [“How to compensate Ukraine for the loss of 30% of the labor potential”]. May 11, 2023. Accessed February 23, 2024. <https://employers.org.ua/news/id2487> [in Ukrainian].
- DTEK. “Dva roky enerhii nezlamnosti DTEK” [“Two years of DTEK’s indomitable energy”]. Accessed March 16, 2024. <https://dtek.com/anniversary-of-the-war/> [in Ukrainian].
- European Business Association. “Broniuvannia, mobilizatsiia, vidtik robochoi syly – TOP vyklyky biznesu v rehionakh” [“Reservation, mobilization, outflow of labor force – TOP business challenges in the regions”]. July 27, 2023. Accessed March 18, 2024. <https://eba.com.ua/bronyuvannya-mobilizatsiya-vidtik-robochoyi-syly-top-vyklyky-biznesu-v-regionah/> [in Ukrainian].
- Hamouche, Salima. “Human Resource Management and the COVID-19 Crisis: Implications, Challenges, Opportunities, and Future Organizational Directions.” *Journal of Management & Organization* 29, no. 5 (2023): 799–814. <https://doi.org/10.1017/jmo.2021.15>.
- Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. *Stresovi stany naseleння Ukrainy v konteksti viiny: rezultaty vseukrainskoho opytuvannia* [Stress conditions of the population of Ukraine in the context of the war: results of an all-Ukrainian survey]. Accessed March 17, 2024. https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/презентац_я-стресов_стани-fin.pdf [in Ukrainian].
- Kotsur, Andrii, Viktor Ostroverhov, and Olga Bortnyk. “Features of Personnel Management Activities in the Conditions of War.” *Regional Aspects of Development of Production Forces of Ukraine* 27 (2022): 58–64. <https://doi.org/10.35774/rarpsu2022.27.058> [in Ukrainian].
- Kyiv School of Economics. “Zahalna suma zbytkiv, zavdana infrastrukturi Ukrainy, zrosla do maizhe \$155 mlrd – otsinka KSE Institute stanom na sichen 2024 roku” [“The total amount of damage caused to the infrastructure of Ukraine has increased to almost \$155 billion – KSE Institute estimate as of January 2024”]. February 12, 2024. Accessed March 16, 2024. <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-zbitkiv-zavdana-infrastrukturi-ukrayini-zrosla-do-mayzhe-155-mlrd-otsinka-kse-institute-stanom-na-sichen-2024-roku/> [in Ukrainian].
- Pryshchepa, Yaroslav. “«14 mln ukraintiv potrebuiut psyholohichnoi dopomohy cherez viinu» [“14 million Ukrainians need psychological help because of the war”] – Viktor Liashko.” *Suspilne*, January 11, 2023. Accessed March 17, 2024. <https://suspilne.media/357122-14-mln-ukraintiv-potrebut-psiologichnoi-dopomogi-cerez-vijnu-viktor-lasko/> [in Ukrainian].
- Shertz, Yehonatan. “HR under Fire — The Role of HR in War Time.” *Human Resources Management and Services* 6, no. 2 (2024): 3409. <https://doi.org/10.18282/hrms.v6i2.3409>.
- State Statistics Service of Ukraine. “Serednomisiachna zarobitna plata za vydamy ekonomichnoi diialnosti za kvartal” [“Average monthly wages by types of economic activity for the quarter”]. Accessed March 16, 2024. https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/gdn/snzp/snzp_ek/smzp_ek_u.htm. [in Ukrainian].
- Statistics of air alarms: online service. “Statystyka povitrianykh tryvoh v Ukraini – Vsia kraina” [“Statistics of air alarms in Ukraine – The whole country”]. *Air-alarms.in.ua*. Accessed February 25, 2024. <https://air-alarms.in.ua/?from=2022-02-24&to=2024-02-24#statistic> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of the Ukrainian Soviet Socialist Republic. *Kodeks zakoniv pro pratsiu Ukrainy* [Labor Code of Ukraine]. Code of Ukraine 322-VIII. Adopted on December 10, 1971. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/322-08#Text> [in Ukrainian].
- Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro viiskovyi oboviazok i viiskovu sluzhbu* [About military duty and military service]. Law of Ukraine 2232-XII. Adopted on March 25, 1992. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2232-12#Text> [in Ukrainian].

Verkhovna Rada of Ukraine. *Pro mobilizatsiinu pidhotovku ta mobilizatsiiu* [About mobilization training and mobilization]. Law of Ukraine 3543-XII. Adopted on October 21, 1993. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3543-12#Text> [in Ukrainian].

———. *Pro zatverdzhennia Ukazu Prezydenta Ukrainy “Pro zahalnu mobilizatsiiu”* [On the approval of the Decree of the President of Ukraine “On General Mobilization”]. Law of Ukraine 2105-IX. Adopted on March 3, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2105-20#Text> [in Ukrainian].

———. *Pro orhanizatsiiu trudovykh vidnosyn v umovakh voiennoho stanu* [On the organization of labor relations under martial law]. Law of Ukraine 2136-IX. Adopted on March 15, 2022. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20#Text> [in Ukrainian].

Daniil Drazhner

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Nina Chala

National University of Kyiv-Mohyla Academy

FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF THE STRATEGY FOR THE MANAGEMENT OF ENTERPRISE PERSONNEL IN THE CONDITIONS OF WAR

Abstract

The Russian invasion of Ukraine had a significant impact on personnel management, which in emergency conditions requires special attention, because it is an important component for the successful operation of the enterprise. The purpose of the article is to identify and research the degree of influence of the consequences of the Russian-Ukrainian war on the personnel management strategy of enterprises, the peculiarities of its development and the provision of recommendations on personnel management in the current conditions. The article examines the factors that appeared with the beginning of a full-scale invasion and affected the development of the company's personnel management strategy. A personnel management strategy is considered as a list of measures and methods for managing human resources to achieve long-term goals in personnel management. The result of the study was the highlighting of the main challenges for business, which affect the development of a personnel strategy in the conditions of the Russian-Ukrainian war. The authors found that such factors can be conditionally divided into two categories: the consequences of conducting military operations and the consequences caused by the change in legislation in connection with the operation of the legal regime of martial law. Among such factors that arose as a result of military operations are increased threat to the life and health of personnel, frequent interruptions of the work process, deterioration of the psychological state of personnel, and a reduction in the volume of labor resources on the labor market. Among such factors that arose as a result of the change in legislation are mobilization of employees, expansion of legislative possibilities regarding the management of working time and simplification of labor relations between employees and the employer. For the most part, the factors that emerged as a result of the war have a negative impact on personnel management and must be taken into account when building or changing personnel management strategies. However, positive factors were also identified that simplify personnel management and allow to partially compensate for the impact of negative factors.

Based on the identified factors, the specifics of developing a personnel management strategy were investigated, and measures that can be implemented by enterprise management to overcome the negative consequences of these factors were proposed. These measures include transferring staff to a remote work format, setting up workplaces in safe places, relocation, ensuring that employees maintain

a balance between work and personal life, providing psychological support for staff, improving staff retention measures, improving the employer's own brand, booking employees from mobilization, risk assessment in personnel planning, and employee development strategy. In addition, it was suggested that challenges related to personnel management in the conditions of the Russian-Ukrainian war can become a catalyst for changes that in the long run can bring a positive effect to enterprises.

Keywords: personnel management strategy, personnel management, strategy, personnel, business.

Матеріал надійшов 4 квітня 2024 р.

Дразхнер Данііл Вадимович – здобувач ОНП «Розвиток бізнесу: управління та консалтинг» Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Drazhner Daniil – graduate student of the “Business development: management and consulting” program, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0009-0004-8746-7152

E-mail: daniil.drazhner@ukma.edu.ua

Чала Ніна Дмитрівна – докторка наук з державного управління, професорка, професорка кафедри маркетингу та управління бізнесом Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Chala Nina – D.Sc. in Public Administration, Professor, Professor at the Department of Marketing and Business Management, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0000-0002-0356-9003

E-mail: n.chala@ukma.edu.ua

Цитування (Чикаго: виноска і бібліографія):

Дразхнер, Данііл, та Ніна Чала. «Особливості розроблення стратегії управління персоналом підприємства в умовах війни». *Empirio* 1, № 2 (2024): 95–105. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.95-105>

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Drazhner, Daniil, and Nina Chala. “Features of the Development of the Strategy for the Management of Enterprise Personnel in the Conditions of War.” *Empirio* 1, no. 2 (2024): 95–105. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.95-105> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.106-115>
УДК 331.108.2:331.5:004.05

Марина Могилова

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
<http://orcid.org/0000-0003-2411-8014>

Дар'я Голосенко

Національний університет «Києво-Могилянська академія»
<http://orcid.org/0009-0003-6571-491X>

ТЕХНОЛОГІЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ HR-МЕНЕДЖМЕНТУ: ЦИФРОВІ РІШЕННЯ І МОЖЛИВОСТІ

Статтю присвячено дослідженню ключових аспектів трансформації HR-менеджменту в умовах технологічного оновлення і прогресу соціально-економічних систем, розглянуто практичний аспект застосування цифрових рішень та можливостей сучасних технологій. Ідентифіковано основні підходи до розуміння економічної категорії HR-менеджменту в контексті стратегічного, комплексного, інноваційного та соціально орієнтованого управління. Розкрито потребу змін у HR-менеджменті з позицій цифровізації, а також переходу на новий технологічний рівень в управлінні підприємством. Окреслено основні функції HR-менеджменту, уточнено їхній зміст з позицій цільових завдань. Обґрунтовано, що сучасний HR-менеджмент базується на синергії можливостей людини і цифрових технологій. Розроблено схему поетапних процесів HR-менеджменту з відповідними їм сучасними технологіями цифровізації, уточнено перелік можливих комбінацій технологічних рішень у реалізації кожної з функцій. Охарактеризовано найактуальніші застосунки, які використовують проривні технології (штучний інтелект, доповнену реальність, віртуальну реальність), доведено можливості й напрями їх застосування в рекрутингу персоналу. Розглянуто практичний досвід використання сучасних технологій у HR-менеджменті компанії, зокрема в процесі рекрутингу й задля підвищення залученості персоналу, визначено ключові переваги й недоліки застосування цифрових технологій. Охарактеризовано сучасні технології цифровізації HR-процесів (HRM-системи, ATS-системи, ERP-системи, хмарні технології в HR, HR-аналітика тощо), які структуровано за основними етапами HR-менеджменту. Обґрунтовано висновки щодо необхідності застосування і постійної актуалізації підходів та інструментів HR-менеджменту підприємств та організацій у процесі здійснення цифрової трансформації управлінських систем, що сприятиме виваженості управлінських рішень.

Ключові слова: HR-менеджмент, HR-процеси, цифровізація HR-менеджменту, HR-аналітика, рекрутинг.

Постановка наукової проблеми. Сучасні виклики цифрового суспільства формують і визначають зміни різних напрямів діяльності суб'єктів господарювання, зокрема в галузі управління ними та функціонування управлінської інфраструктури. Для того щоб залишатися конкурентоспроможними в трансформаційних соціально-економічних умовах, компанії мають вирішити одне з найбільш пріоритетних завдань – відстеження сучасних тенденцій і своєчасне впровадження адаптованих методик HR-менеджменту для забезпечення розвитку людського капіталу як найціннішого ресурсу, високої ефективності праці колективу та окремо взятої особистості.

Відповідно до зазначеного вище, дослідження технологічної трансформації у сфері HR-менеджменту є вкрай актуальним у сучасному бізнес-середовищі з численними інноваціями, оскільки цифрові технології дають змогу швидко адаптуватися до змін на ринку праці і бізнес-стратегій. Цифрові рішення й технології інформаційної обробки даних суттєво змінюють парадигму управління, тому що завдяки їм можна автоматизувати багато рутинних операцій, зменшити витрати часу й ресурсів на них. Це сприяє ефективнішому використанню робочого часу й ресурсів. Окрім того, цифрові рішення у сфері HR допомагають збирати та систематизувати великі обсяги даних про персонал, що дає можливість керівникам на основі потужної інформаційної бази ухвалювати обґрунтовані рішення щодо найму, утримання та розвитку персоналу, щодо створення привабливого робочого середовища для талановитих фахівців, їх утримання через інноваційні підходи до розвитку і мотивації. Усі ці аспекти підкреслюють важливість технологічної трансформації у сфері HR-менеджменту та свідчать про необхідність досліджень цього напрямку управління.

Аналіз останніх наукових досліджень і публікацій. Питання трансформації методики та інструментів менеджменту персоналу є предметом досліджень багатьох науковців. Зокрема, удосконаленню змістового й функціонального наповнення HR-менеджменту присвячено праці таких дослідників, як О. Герасименко, Г. Бей, А. Колот, І. Наторіна, О. Семенчук та ін. Серед авторів, що розглядають практику і проблематику HR-менеджменту в реаліях сьогодення, І. Горбачова¹, В. Данилюк, О. Кушнерик², Н. Маркова, С. Мельниченко³, В. Москаленко, М. Новікова⁴, А. Почтовюк⁵, С. Хмелевський, А. Швед, В. Фернандес⁶, Д. Гупта⁷, С. Хітфілд⁸, С. Зел⁹ та ін.

Невирішені частини проблеми. Незважаючи на велику кількість наукових концептів розвитку і трансформації HR-менеджменту, є потреба в подальшому дослідженні теоретичних положень та практичних аспектів, що розкривають зміни функціонального змісту й практичного наповнення HR-менеджменту в умовах цифровізації, поширення застосування проривних технологій. Це забезпечить науково-практичне обґрунтування широкої практики застосування цифрових продуктів щодо оптимізації роботи з персоналом у більшості компаній, враховуючи постійні зміни цифрових технологій та інструментів.

¹ Ірина Горбачова, «HR-стратегії та технології управління компанією в умовах пандемії COVID-19», *Науковий вісник Ужгородського національного університету* 36 (2021): 65–69, <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2021-36-11>.

² Олена Кушнерик, «HR-менеджмент: інноваційний підхід до управління персоналом», *Підприємництво та інновації* 12 (2020): 125–29, <https://doi.org/10.37320/2415-3583/12.21>.

³ Svitlana Melnychenko, Tetyana Lositska, and Nataliia Belyaeva, “Digitalisation of the Enterprise’s HR Management System in the Context of Globalisation Changes,” *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice* 6, no. 41 (2021): 534–43, <https://doi.org/10.18371/fcaptp.v6i41.251527>.

⁴ Марина Новікова, Аліна Швед, «Сучасні тенденції розвитку HR-менеджменту на підприємствах України», *Проблеми економіки* 50, № 4 (2021): 127–33, <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-4-127-133>.

⁵ Андрій Почтовюк, Вікторія Семеніхіна, «HR-менеджмент та можливості його використання для професійного розвитку персоналу», *Економічний простір* 160 (2020): 103–107, <https://doi.org/10.32782/2224-6282/160-19>.

⁶ Vicenc Fernandez and Eva Gallardo-Gallardo, “Tackling the HR digitalization challenge: key factors and barriers to HR analytics adoption,” *Competitiveness Review* 31, no. 1 (2021): 162–87, <https://doi.org/10.1108/CR-12-2019-0163>.

⁷ Disha Gupta, “10 HR Trends to Expect in 2023,” *Whatfix*, November 30, 2022, <https://whatfix.com/blog/hr-trends/>

⁸ Susan Heathfield, “What is Human Resource Management?,” *The balance*, last modified February 28, 2021, <https://www.thebalancemoney.com/what-is-human-resource-management-1918143>.

⁹ Serap Zel and Elif Kongar, “Transforming Digital Employee Experience with Artificial Intelligence,” in *2020 IEEE / ITU International Conference on Artificial Intelligence for Good, Geneva, Switzerland, January 21-25, 2020* (IEEE, 2020), 176–79, <https://doi.org/10.1109/AI4G50087.2020.9311088>.

Метою статті є визначення ключових аспектів трансформації HR-менеджменту під впливом цифровізації та розвитку технологій з обґрунтуванням адаптованих цифрових рішень управління персоналом на різних етапах цього процесу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Технологічний розвиток і виклики сьогодення суттєво впливають на розвиток різних сфер людської діяльності. Цифровізація проникає в усі аспекти соціально-економічного середовища, внаслідок чого подальше функціонування підприємств і організацій без активного використання можливостей проривних технологій означає для них втрату конкурентних переваг і послаблення конкурентних позицій. Робочий процес прямо чи опосередковано проходить через мобільні, електронні та соціальні медіа, через інтернет, а також за допомогою активного використання інформаційних технологій. Це стосується і сфери управління людським капіталом. Завдяки цим ресурсам HR-менеджмент стає більш мобільним і ефективним у нинішній ситуації, оскільки цифровізація забезпечує виконання управлінських функцій за допомогою програмного забезпечення, застосунків та інтернету, а це дає змогу заощаджувати ресурси, вивільняти час на виконання більш творчих і відповідальних завдань. Отже, без здійснення послідовної та якісної цифрової трансформації HR-менеджмент значно відставатиме від вимог сучасності до різних аспектів діяльності компаній в усьому світі.

З метою обґрунтування ключових напрямів трансформації HR-менеджменту відповідно до цифровізації економічного й управлінського середовища є сенс чітко окреслити сутність і значення HR-менеджменту на основі критичного вивчення різних поглядів учених на цю категорію.

Переважаюча частина дослідників розглядають HR-менеджмент у контексті стратегічного цілісно-інноваційного підходу в управлінні персоналом. Зокрема, О. Кушнерик вважає HR-менеджмент стратегічним і цілісним підходом до управління найбільш цінними активами організації, а саме людьми, які роблять свій внесок у досягнення цілей організації¹⁰. М. Новікова та А. Швед під HR-менеджментом розуміють інноваційний стратегічний підхід до управління найбільш цінними активами підприємства, а саме персоналом, який реалізує свої професійні здібності для досягнення цілей організації¹¹.

На соціально-стратегічному напрямі в трактуванні досліджуваного поняття наголошують А. Почтовюк та В. Семеніхіна, зазначаючи, що HR-менеджмент є головним соціальним напрямом діяльності організації і має на меті стратегічний підхід до управління персоналом – найціннішим активом організації¹².

Не відходить від стратегічності у своєму трактуванні поняття HR-менеджменту І. Горбачова, акцентуючи увагу на чиннику мультинаціональності трудових колективів. Дослідниця зазначає, що він є системою стратегічної орієнтації компанії, яка має свої особливості, зумовлені мультинаціональністю колективів: культурною та психологічною сумісністю персоналу, можливостями обміну знаннями й досвідом тощо¹³.

Стратегічним і комплексним підходом до управління людьми, культурою та середовищем на робочому місці вважає HR-менеджмент С. Хітфілд¹⁴. Авторка розглядає HR-менеджмент як мистецтво використання людських ресурсів організації в найефективніший спосіб. Не можемо не погодитись із цим твердженням, оскільки управління в будь-якому його прояві – це справді своєрідне мистецтво, яке потребує професійного підходу та високої майстерності.

Під впливом технологій у сутнісному наповненні HR-менеджменту посилюється значущість його інноваційності, соціальності та формування мистецтва управлінського впливу, що, у свою чергу, потребує якісних даних та дієвих інструментів для ухвалення обґрунтованих та ефективних рішень.

¹⁰ Кушнерик, «HR-менеджмент: інноваційний підхід до управління персоналом».

¹¹ Melnychenko, Lositska, and Belyaeva, "Digitalisation of the Enterprise's HR Management System in the Context of Globalisation Changes."

¹² Почтовюк, Семеніхіна, «HR-менеджмент та можливості його використання для професійного розвитку персоналу».

¹³ Горбачова, «HR-стратегії та технології управління компанією в умовах пандемії COVID-19».

¹⁴ Heathfield, "What is Human Resource Management?"

Розкрити сутність адаптації HR-менеджменту допомагає визначення його функціонального змісту через окреслення функцій і завдань як сфер подальшої трансформації управління персоналом під впливом цифровізації.

HR-менеджмент виконує такі функції: визначення конкретних потреб у персоналі, що кількісно і якісно відповідають виробничій потужності підприємства з урахуванням перспектив його розвитку; комплектування та розміщення персоналу; формування кадрової політики, що забезпечує взаємозв'язки внутрішнього і зовнішнього ринків праці, перерозподіл персоналу; професійна підготовка та перепідготовка персоналу, забезпечення його професійного зростання; створення умов для соціально-виробничої адаптації працівників у компанії. Саме функції HR-менеджменту розкривають його роль і значення для функціонування компанії.

За допомогою HR-менеджменту вирішують низку важливих завдань: комплектація штату компанії відповідно до стратегії її розвитку в коротко-, середньо- та довгостроковому періоді; залучення, утримування та мотивування більш кваліфікованого персоналу; створення системи підготовки керівного резерву, забезпечення наступництва керівництва і зниження ризиків кадрових втрат; орієнтування служби управління персоналом на досягнення виробничих результатів; забезпечення розвитку і навчання персоналу відповідно до цілей діяльності компанії та її підрозділів; реалізація оптимальної та малозатратної функції обліку у сфері управління персоналом¹⁵.

Особливістю сучасного HR-менеджменту в контексті реалізації зазначених вище завдань є раціональне поєднання людських ресурсів із цифровими технологіями¹⁶. Особливо актуальним такий загальносвітовий тренд став під час пандемії COVID-19 і в подальший період. Багато компаній в умовах дистанційної роботи змінили формат комунікацій, зокрема щодо різних аспектів HR-сфери і управління персоналом на підприємстві. В Україні ці тенденції поглибились через повномасштабне вторгнення РФ. Менеджери з персоналу вже використовують різні спеціалізовані HR-інструменти, що значно спрощують виконання окремих функцій та сприяють підвищенню ефективності управління.

За результатами дослідження практичного досвіду оптимізації виконання функцій HR-менеджменту в сучасних умовах ми сформувавши схему щодо застосування різноманітних технологій та інструментів цифровізації управління персоналом відповідно до змісту і завдань кожного етапу цього процесу (див. рисунок нижче).

Взагалі, HR-процеси є доволі трудомісткими. Штучний інтелект (ШІ), віртуальна реальність (VR) і доповнена реальність (DR) суттєво впливають на залучення талановитих кандидатів на різні робочі місця.

На сучасному етапі є кілька найактуальніших застосунків ШІ, DR і VR, які можуть бути корисними в процесах рекрутингу:

- автоматичне зіставлення вакансій: платформи автоматизованого зіставлення професійних навичок на базі штучного інтелекту можуть полегшити HR-фахівцям виконання завдання з пошуку відповідних вакансій для кандидатів без помилок і затримок;
- таргетована реклама: завдяки програмній рекламі вакансій роботодавці зможуть орієнтуватися на потрібну аудиторію, яка з більшою ймовірністю побачить рекламу й відреагує на неї;
- чат-боти для співбесід із персоналом: програмні продукти на базі штучного інтелекту дають змогу взаємодіяти з людьми для поліпшення якості обслуговування клієнтів і встановлення зв'язку з ними;
- фільтри бази даних резюме: одна з провідних платформ фільтрації баз даних Naukгі дає змогу роботодавцям фільтрувати резюме кандидатів за ключовими словами та навичками, які вони шукають, завдяки чому процес стає більш цілеспрямованим, простим і швидким;
- віртуальні тури робочим місцем: допомагають кандидатам ознайомитися зі своїм новим офісом і робочим процесом;

¹⁵ Melnychenko, Lositska, and Belyaeva.

¹⁶ "Difference Between Personnel Management and Human Resource Management," *Key Differences*, accessed March 13, 2023, <https://keydifferences.com/difference-between-personnel-management-and-human-resource-management.html>.

- агрегатори вакансій на базі ШІ: поєднують вакансії з різних сайтів роботодавців у загальну базу даних, у результаті претенденти можуть безпосередньо заходити на ці сайти і знаходити потрібну посаду, використовуючи правильні ключові слова, що спрощує роботу рекрутерів;
- гейміфікація процесу найму: замість відправлення резюме поштою або телефонних дзвінків на першому етапі оцінювання кандидатів дають інтерактивні ігри й головоломки, так вони заповнюють свою заявку та проходять серію поведінкових, психологічних та особистісних тестів;
- автоматизоване оцінювання здібностей: багато компаній створили комплексні цифрові шаблони оцінювання здібностей кандидатів на посаду, які полегшують роботу рекрутерів. Завдяки програмному забезпеченню та формам автоматизованого цифрового оцінювання можна тестувати кандидатів навіть без участі рекрутера з компанії. Вони мають заповнити форму та подати свою заявку, щоб отримати загальний звіт про результати, на основі якого здійснюється їхнє оцінювання¹⁷.

Зазначені вище інструменти рекрутингу є актуальними для різних суб'єктів сфери HR-менеджменту, зокрема кадрових та рекрутингових агенцій, центрів зайнятості, а також спеціалістів HR-відділів чи HR-департаментів компаній.

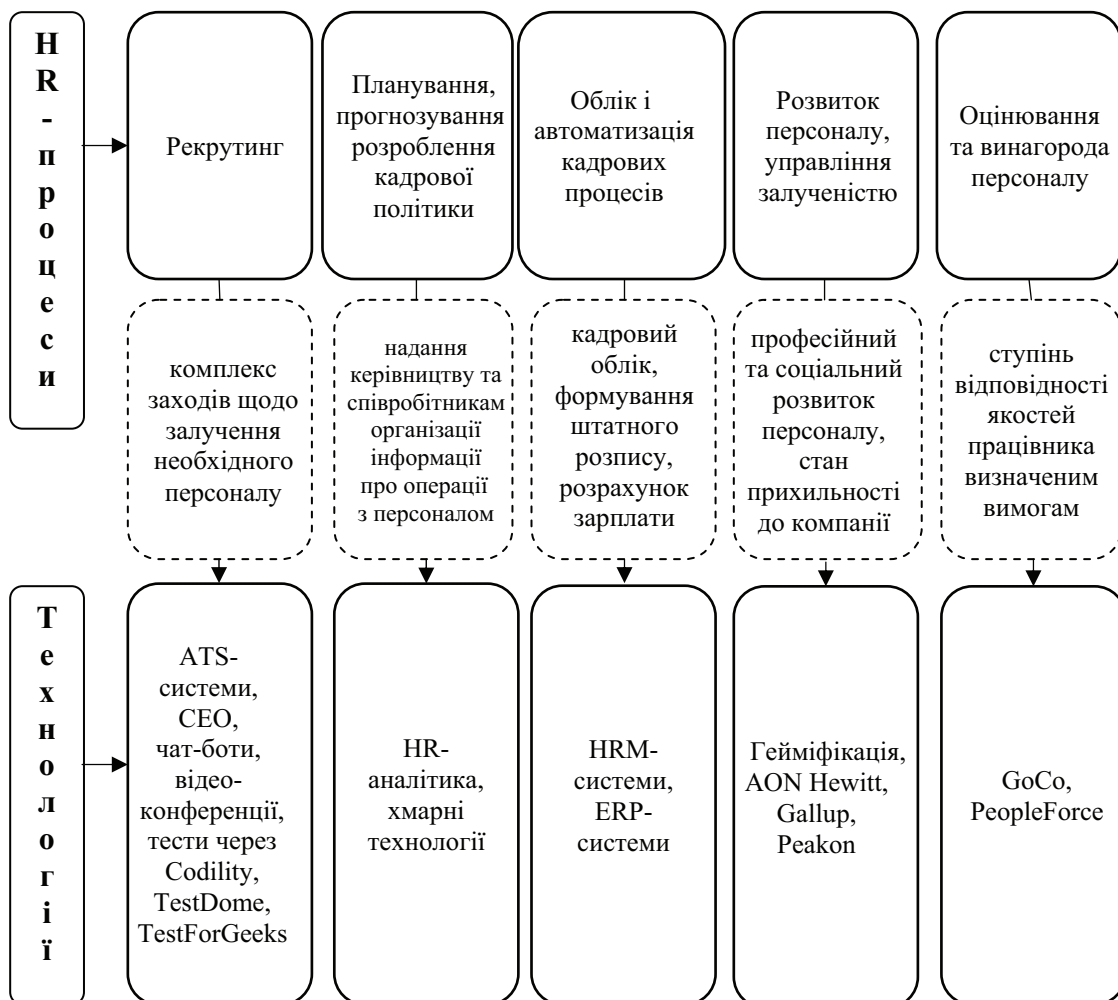

Рисунок. Сучасні технології цифровізації поетапних процесів HR-менеджменту
 Джерело: сформовано авторками за матеріалами опрацьованих джерел інформації

¹⁷ "How AR and VR Technologies Are Impacting HR and Recruiting," *All things talent*, March 31, 2022, <https://allthingstalent.org/how-ar-and-vr-technologies-are-impacting-hr-and-recruiting/2022/03/31>.

Нині в Україні функціонує значна кількість кадрових і рекрутингових агенцій, для яких надзвичайно корисними й ефективними можуть бути відповідні застосунки ШІ, ДР і ВР для рекрутингу. На сайті <https://www.work.ua/> представлено інформацію про діяльність 265 агенцій із систематизацією їх за регіонами, спеціалізацією (надання послуг пошукачам роботи чи роботодавцям), сферою діяльності. Із цих 265 агенцій 80 спеціалізуються на рекрутингу ІТ-спеціалістів, 93 займаються рекрутингом топменеджерів, маркетологів і спеціалістів PR-сфери, 74 – рекрутингом працівників агробізнесу.

Крім того, безпосередньо HR-спеціалісти різних компаній виконують функції з пошуку і підбору персоналу. В Україні зареєстровано близько 262 тисяч діючих підприємств, трудовий потенціал яких становить майже 5,5 млн найманих працівників. Ефективність HR-менеджменту на цих підприємствах значною мірою визначається застосуванням раціональних цифрових технологій та інструментів щодо кадрової політики, розвитку трудового потенціалу, формування дієвої системи стимулів, соціально-виробничої адаптації працівників тощо.

Багато вітчизняних підприємств, враховуючи вимоги сучасності, активно використовують різні інструменти цифровізації HR-процесів. Наприклад, компанія «Автомир Вінниця» розробила чат-бот на платформі Telegram для автоматизації процесу адаптації нових кадрів. Новий працівник підписується на сторінку компанії, де в діалоговому форматі йому пропонують ознайомитися з історією бізнесу, продуктовою лінійкою, умовами сервісу і стандартами обслуговування клієнтів. Кожен блок знань завершується складанням тесту, який дає змогу корегувати програму стажування. Окрім цього, є елементи рефлексії у формі запитань: «Як пройшов перший день? Хочеш зайти на чашку кави обговорити його?», завдяки чому забезпечується інтеграція дистанційного навчання в живе спілкування з HR-менеджером.

Компанія Creditcall запустила кейс Creditcall на базі нового каналу корпоративної культури Corpstories. Усю комунікацію розділено на два потоки: розважальний та інформаційний, за кожен з яких відповідає окремий HR-спеціаліст. Компанія визначилась зі стратегією і регулярністю публікацій. Співробітники отримували на свої пристрої до 5 корпоративних повідомлень на день. Вранці – привітання співробітників і побажання їм продуктивного робочого дня, а також привітання з важливими подіями та днями народження. Протягом дня трансливалася важлива інформація (1–3 повідомлення), а коли робочий день добігав кінця, співробітники отримували турботливе повідомлення з подякою за проведений робочий день і побажанням приємного вечора.

Наведені приклади демонструють як способи використання цифрових технологій у HR-процесах, так і варіативність підвищення залученості персоналу.

Зважаючи на мінливість соціально-економічного середовища й пошкваллення цього процесу, для чіткої орієнтації у значному масиві можливостей, які відкривають цифрові технології, потрібно постійно відстежувати нові тенденції. Зокрема, Д. Гупта виділила такі найважливіші HR-тренди 2023 року: зміцнення цифрового досвіду працівників; підвищення прозорості діяльності (різноманітність, рівність); перегляд екологічних, соціальних та управлінських програм; перекваліфікація та підвищення кваліфікації; зосередження на добробуті співробітників; вирішення проблем залучення та утримання талантів; управління персоналом та HR-аналітика на основі даних; гнучкість робочого місця для зручності працівників; перехід до культури, орієнтованої на людей; самообслуговування співробітників¹⁸.

Оскільки перші позиції в трендах 2023 року належать цифровізації HR-менеджменту в контексті підвищення економічної ефективності формування і використання трудового потенціалу, слід наголосити на посиленні цифрової компоненти не лише в роботі спеціалістів цієї сфери, а й загалом працівників компанії. Крім того, особливої актуальності набувають соціальні питання персоналу: добробут працівників, гнучкий робочий графік, корпоративна культура, що, у свою чергу, є елементами вдосконалення залученості працівників.

Удосконалення соціальної політики підприємства передбачає впровадження провідних практик, що дають змогу поєднувати цифровізацію з турботою про персонал.

¹⁸ Gupta, "10 HR Trends to Expect in 2023."

Таблиця

Актуальні технології цифровізації HR-процесів

Назва технології	Характеристика технології
HRM-системи	автоматизовані комплексні системи управління персоналом (SAP HCM, Oracle HCM, PeopleForce)
ATS-системи	спеціальний програмний комплекс, який автоматизує процес підбору персоналу, відстежує його ефективність і обробляє інформацію, беручи за основу завдання найму (CleverStaff, Excel, Breezy, Hurma, Greenhouse, Zoho)
ERP-системи	програмне забезпечення, що допомагає компаніям автоматизувати основні бізнес-процеси та керувати ними для досягнення оптимальної продуктивності
HR-аналітика	надання керівництву та співробітникам організації інформації про власні операції, яка може допомогти в ефективному управлінні компанією (IMB Websphere Data Stage і Cognos Data Manager або Microsoft SQL Server Integration Services)
Хмарні технології в HR	використання інноваційних методик для розподіленої обробки інформації в цифровому вигляді з подальшим їх наданням користувачеві як онлайн-сервісу
Big Data	структуровані або неструктуровані масиви даних великого обсягу
GoCo	сучасна платформа управління персоналом, пільг та заробітної плати, яка автоматизує робочий процес, не змушуючи змінювати процеси
Цифровий рекрутинг	відеоконференції, тести через Codility, TestDome, TestForGeeks тощо

Джерело: узагальнено авторками

Одним із прикладів є діяльність компанії Kaiser Permanente, яка у 2023 році за версією Forbes стала однією з провідних компаній у встановленні нових стандартів залучення співробітників. Компанія демонструє свою прихильність до забезпечення здоров'я персоналу, здійснюючи інвестиції в його емоційне і психологічне благополуччя. Ініціативи компанії з оздоровлення, здорового харчування, припинення куріння та тренінгові програми з посилення стійкості підвищують відданість працівників своїй роботі. Спеціальні нагороди протягом року отримують ті, хто робить значний внесок у поліпшення культури здоров'я на робочому місці в компанії. Застосовуються елітні бонуси: співробітники користуються різними пакетами медичного страхування на додаток до відпусток, лікарняних для омолодження. Корпоративна соціальна відповідальність є основною цінністю Kaiser Permanente, що визначає принципи побудови команди і залучення громади. Компанія формує та підтримує соціальну відповідальність як на робочому місці, так і поза ним. Додатково до щотижневих програм спілкування з громадськістю співробітники мають шокквартильні програми спілкування поза офісним середовищем¹⁹. Розробленню системи стимулювання в контексті соціальної відповідальності як бізнесу, так і окремого працівника сприяє формування HR-аналітики на основі відповідних даних з її обробкою різними інструментами.

Можна виділити такі технології цифровізації HR-процесів, які, на нашу думку, є актуальними та необхідними (див. таблицю). З урахуванням представлених можливостей підприємства в умовах сьогодення мають розпочати трансформаційні процеси з цифровізації менеджменту, обравши найоптимальніші для себе інструменти, які сприятимуть підвищенню ефективності їхньої діяльності та конкурентоспроможності.

Отже, цифровізація HR-менеджменту в комплексі з вдосконаленням соціальної відповідальності бізнесу є важливим чинником впливу на його результативність щодо ефективності використання персоналу як основного ресурсу будь-якого підприємства і визначального чинника щодо використання інших складників ресурсного потенціалу.

¹⁹ "13 Companies Setting New Standards for Employee Engagement in 2023," *Wellable*, November 21, 2022, <https://www.wellable.co/blog/employee-engagement-companies/>

Висновки і перспективи подальших розвідок. HR-менеджмент набуває дедалі більшого значення як чинник підвищення конкурентоспроможності підприємства і досягнення успіху в реалізації стратегії його розвитку. Водночас HR-система має постійно адаптуватись до змін зовнішнього і внутрішнього середовища, зокрема на нинішньому етапі вимог до цифрових процесів. Цифровізація HR-менеджменту позитивно впливає не лише на виробничі процеси компанії, забезпечуючи підвищення економічної ефективності господарювання, а й на соціальні аспекти діяльності персоналу, що сприяє професійному зростанню й підвищує мотивацію. Крім того, технологічна трансформація HR-менеджменту сприяє розвитку ринку праці та результативності його інфраструктури. Використання сучасних цифрових технологій у HR-менеджменті забезпечує зберігання, обробку та аналіз великих обсягів різних даних про робочу силу і персонал, що дає змогу компаніям управляти ними більш ефективно. На кожному етапі HR-менеджменту можна застосовувати різні адаптовані технології цифровізації. Дієвими інструментами для різних інфраструктурних елементів ринку праці на етапі найму персоналу є ATS-системи, SEO, чат-боти, відеоконференції, тести. Під час планування, прогнозування та розроблення кадрової політики важливо використовувати HR-аналітику, хмарні технології тощо. Застосування технологій GoCo і PeopleForce дає змогу сформувати раціональну систему оплати праці за всіма її елементами. Подальші дослідження проблем HR-менеджменту в умовах цифровізації мають бути спрямовані на обґрунтування застосування відповідних цифрових технологій, згрупованих нами за процесними етапами HR-менеджменту, в контексті доцільності використання підприємствами різних розмірів, організаційно-правових форм і спеціалізації.

Список використаної літератури

- Горбачова, Ірина. «HR-стратегії та технології управління компанією в умовах пандемії COVID-19». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство* 36 (2021): 65–69. <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2021-36-11>.
- Кушнерик, Олена. «HR-менеджмент: інноваційний підхід до управління персоналом». *Підприємництво та інновації* 12 (2020): 125–29. <https://doi.org/10.37320/2415-3583/12.21>.
- Новікова, Марина, Аліна Швед. «Сучасні тенденції розвитку HR-менеджменту на підприємствах України». *Проблеми економіки* 50, № 4 (2021): 127–33. <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-4-127-133>.
- Почтовюк, Андрій, Вікторія Семеніхіна. «HR-менеджмент та можливості його використання для професійного розвитку персоналу». *Економічний простір* 160 (2020): 103–107. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/160-19>.
- Wellable. “13 Companies Setting New Standards for Employee Engagement in 2023.” November 21, 2022. <https://www.wellable.co/blog/employee-engagement-companies/>
- Key Differences. “Difference Between Personnel Management and Human Resource Management.” Accessed March 13, 2023. <https://keydifferences.com/difference-between-personnel-management-and-human-resource-management.html>.
- Fernandez, Vicenc, and Eva Gallardo-Gallardo. “Tackling the HR Digitalization Challenge: Key Factors and Barriers to HR Analytics Adoption.” *Competitiveness Review* 31, no. 1 (2021): 162–87. <https://doi.org/10.1108/CR-12-2019-0163>.
- Gupta, Disha. “10 HR Trends to Expect in 2023.” *Whatfix*. November 30, 2022. <https://whatfix.com/blog/hr-trends/>
- Heathfield, Susan. “What is Human Resource Management?” *The balance*. Last modified February 28, 2021. <https://www.thebalancemoney.com/what-is-human-resource-management-1918143>.
- All things talent. “How AR and VR Technologies Are Impacting HR and Recruiting,” March 31, 2022. <https://allthingstalent.org/how-ar-and-vr-technologies-are-impacting-hr-and-recruiting/2022/03/31>.
- Melnychenko, Svitlana, Tetyana Lositska, and Nataliia Belyaeva. “Digitalisation of the Enterprise’s HR Management System in the Context of Globalisation Changes.” *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice* 6, no. 41 (2021): 534–43. <https://doi.org/10.18371/fcaptop.v6i41.251527>.
- Zel, Serap, and Elif Kongar. “Transforming Digital Employee Experience with Artificial Intelligence.” In *2020 IEEE / ITU International Conference on Artificial Intelligence for Good, Geneva, Switzerland, January 21-25, 2020*, 176–79. IEEE, 2020. <https://doi.org/10.1109/AI4G50087.2020.9311088>.

Bibliography

- All things talent. "How AR and VR Technologies Are Impacting HR and Recruiting," March 31, 2022. <https://allthingstalent.org/how-ar-and-vr-technologies-are-impacting-hr-and-recruiting/2022/03/31>.
- Fernandez, Vicenc, and Eva Gallardo-Gallardo. "Tackling the HR Digitalization Challenge: Key Factors and Barriers to HR Analytics Adoption." *Competitiveness Review* 31, no. 1 (2021): 162–87. <https://doi.org/10.1108/CR-12-2019-0163>.
- Gupta, Disha. "10 HR Trends to Expect in 2023." *Whatfix*. November 30, 2022. <https://whatfix.com/blog/hr-trends/>
- Heathfield, Susan. "What is Human Resource Management?" *The balance*. Last modified February 28, 2021. <https://www.thebalancemoney.com/what-is-human-resource-management-1918143>.
- Horbachova, Iryna. "HR-strategies and Technologies of Company Management in the Conditions of the COVID-19 Pandemic." *Uzhhorod National University Herald. Series: International Economic Relations and World Economy* 36 (2021): 65–69. <https://doi.org/10.32782/2413-9971/2021-36-11> [in Ukrainian].
- Key Differences. "Difference Between Personnel Management and Human Resource Management." Accessed March 13, 2023. <https://keydifferences.com/difference-between-personnel-management-and-human-resource-management.html>.
- Kushneryk, Olena. "HR Management: an Innovative Pathfinder to Personnel Management." *Entrepreneurship and Innovation* 12 (2020): 125–29. <https://doi.org/10.37320/2415-3583/12.21> [in Ukrainian].
- Melnychenko, Svitlana, Tetyana Lositska, and Nataliia Belyaeva. "Digitalisation of the Enterprise's HR Management System in the Context of Globalisation Changes." *Financial and Credit Activity Problems of Theory and Practice* 6, no. 41 (2021): 534–43. <https://doi.org/10.18371/fcaptop.v6i41.251527>.
- Novikova, Naryna, and Alina Shved. "Current Trends in the Development of HR-Management at Ukrainian Enterprises." *The Problems of Economy* 50, no. 4 (2021): 127–33. <https://doi.org/10.32983/2222-0712-2021-4-127-133> [in Ukrainian].
- Pochtovyuk, Andrei, and Victoria Semenikhina. "HR-management and Prospects to Use it for the Staff Professional Development." *Economic Scope* 160 (2020): 103–107. <https://doi.org/10.32782/2224-6282/160-19> [in Ukrainian].
- Wellable. "13 Companies Setting New Standards for Employee Engagement in 2023." November 21, 2022. <https://www.wellable.co/blog/employee-engagement-companies/>
- Zel, Serap, and Elif Kongar. "Transforming Digital Employee Experience with Artificial Intelligence." In *2020 IEEE / ITU International Conference on Artificial Intelligence for Good, Geneva, Switzerland, January 21-25, 2020*, 176–79. IEEE, 2020. <https://doi.org/10.1109/AI4G50087.2020.9311088>.

Maryna Mohylova

National University of Kyiv-Mohyla Academy

Daria Holosenko

National University of Kyiv-Mohyla Academy

TECHNOLOGICAL TRANSFORMATION OF HR MANAGEMENT: DIGITAL SOLUTIONS AND OPPORTUNITIES

Abstract

The article studies the key aspects of the transformation of HR management in the conditions of technological renewal and the progress of socio-economic systems, the practical aspect of the application of digital solutions and the possibilities of modern technologies is considered. The main approaches to understanding the economic category of HR management in the context of strategic, complex, innovative, and socially oriented management are identified. The need for changes in HR management from the standpoint of digitization and digitalization, as well as the transition to a new technological level in

enterprise management, is revealed. The main functions of HR management are outlined, their content from the standpoint of target tasks is specified. It is substantiated that modern HR management is based on the synergy of human capabilities and digital technologies. A scheme of step-by-step processes of HR management with corresponding modern digitalization technologies has been developed, the list of possible combinations of technological solutions in the implementation of each function has been clarified. The most relevant applications implemented with the use of breakthrough technologies (AI, AR, VR) are characterized, and the possibilities and directions of their application in personnel recruitment are proven. The practical experience of using modern technologies in the HR management of individual companies is considered, in particular in the process of recruiting and in order to increase the involvement of personnel, the key advantages and disadvantages of the use of digital technologies are determined. Modern technologies of digitalization of HR processes are characterized (HRM systems, ATS systems, ERP systems, cloud technologies in HR, HR analytics, etc.), which are structured according to the main stages of HR management. Conclusions regarding the need to apply and constantly update existing approaches and tools for the implementation of HR management of enterprises and organizations, which should be implemented in the implementation of digital transformation of management systems, which will contribute to the validity of management decisions, are substantiated.

Keywords: management, HR-management, HR-processes, digitalization of HR-management, HR-analytics, recruiting.

Матеріал надійшов 31 січня 2024 р.

.....
Могилова Марина Михайлівна – докторка економічних наук, доцентка, професорка кафедри маркетингу та управління бізнесом Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Mohylova Maryna – D.Sc. in Economics, Associate Professor, Professor at the Department of Marketing and Business Management, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0000-0003-2411-8014

E-mail: mmogylova@googlemail.com

Голосенко Дар'я Костянтинівна – здобувачка ОС «Магістр» спеціальності «Розвиток бізнесу: управління та консалтинг», Національний університет «Києво-Могилянська академія»

Holosenko Daria – graduate student of the “Business development: management and consulting”, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ORCID iD: 0009-0003-6571-491X

E-mail: daria.holosenko@ukma.edu.ua

.....
Цитування (Чикаго: виноска і бібліографія):

Могилова, Марина, та Дар'я Голосенко. «Технологічна трансформація HR-менеджменту: цифрові рішення і можливості». *Empirio* 1, № 2 (2024): 106–115. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.106-115>

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Mohylova, Maryna, and Daria Holosenko. “Technological transformation of HR management: digital solutions and opportunities.” *Empirio* 1, no. 2 (2024): 106–115. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.106-115> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

РЕЦЕНЗІЇ
ОГЛЯДИ

REVIEWS

EMPIRIO

SCIENTIFIC JOURNAL

EMPIRIO 1, № 2 (2024)

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.116-125>
УДК 94(4Вр)

Ольга Іваницька

Донецький національний університет імені Василя Стуса

<http://orcid.org/0000-0002-5512-1542>

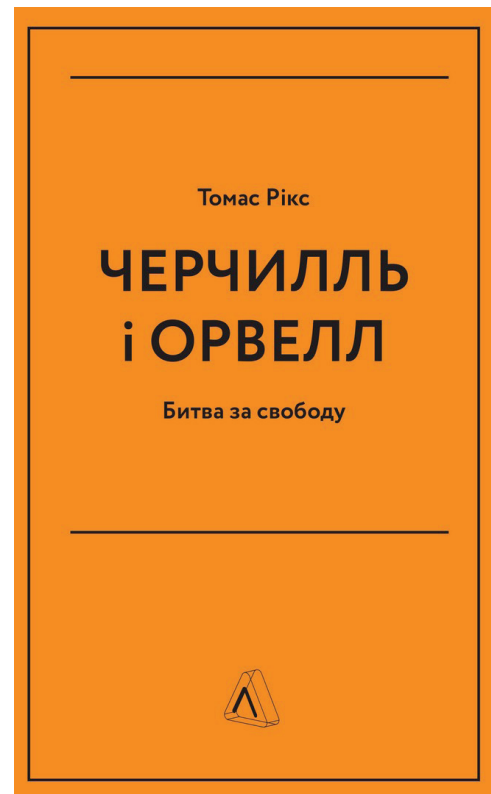
РЯТІВНИКИ ЦИВІЛІЗОВАНОГО СВІТУ ХХ СТОЛІТТЯ: ЕКСТРАПОЛЯЦІЯ НА СЬОГОДЕННЯ

Рецензія на книгу:

Томас Рікс. *Черчилль і Орвелл. Битва за свободу.*

Пер. з англ. Дарина Березіна.

Київ: Лабораторія, 2020. 336 с.

Буремне й суперечливе ХХ століття: дві світові війни з грандіозними втратами та руйнаціями, які привели до виникнення комуністичної, фашистської та нацистської ідеологій та режимів, розкол планети на два протиборчі табори – ліберальний і соціалістичний – та холодна війна між ними, падіння великих колоніальних імперій та Берлінської стіни, розпад останньої імперії ХХ століття – СРСР, створення незалежних держав і формування на деякий час однополюсного світового порядку; ера технологічної революції та проривних доленосних винаходів і відкриттів: атомна енергетика, космічні технології, радіо і телебачення, мобільний зв'язок, комп'ютер, інтернет, нанотехнології, гена інженерія; перехід індустріального суспільства до інформаційного, глобалізація та загострення глобальних проблем людства. Це століття представлене плеядою видатних політиків і державних діячів, які відійшли у вічність, серед них: К. Аденауер, Ш. де Голль, В. Черчилль, Ф. Д. Рузвельт, Дж. Кеннеді, М. Тетчер, Р. Рейган. На жаль, ХХІ століття не може похвалитися людьми такого колосально високого морального і політичного рівня.

Ми, нинішні, вкорінені в це минуле століття низкою, здається, незмінних проблем, подарованих цьому століттю та цим століттям. Чи можливо об'єднати розмаїття планетарних подій, фактів, особистостей ХХ століття та нинішнього? Видається, що таким спільним знаменником може бути боротьба за порятунок цивілізації в найширшому значенні цього слова від гіркої долі самознищення та варварства, тобто боротьба за свободу людства загалом і кожної людини зокрема. У цьому контексті виникає низка запитань. Одне з них: хто формує світ, хто творить історію – безликі народні маси чи окремі особистості, які очолюють і ведуть ці маси?

Томас Рікс (1955 р. н.), американський журналіст, двічі лауреат Пулітцерівської премії, зробив спробу відповісти на це запитання, написавши рецензовану нами книгу. Щоправда, він не був самотнім у своїх пошуках¹.

Рікс аналізує життєписи двох непересічних і, на перший погляд, непорівнюваних особистостей, які жили і творили в минулому столітті. Що спільного між такими різними людьми? «Правий» Черчилль свого часу воював за Британську імперію в англо-бурській війні, а «лівий» Орвелл ризикував життям заради республіки та за іспанських комуністів у громадянській війні в Іспанії. Рікс не пропонує парадні портрети, а безстрашно показує своїх героїв у хвилини морального й інтелектуального піднесення й емоційності та фізичного занепаду, прояву величезної духовної сили і відвертої людської слабкості.

На біографічному матеріалі Вінстона Черчилля і Джорджа Орвелла автор переконує, що ці дві несхожі одна на одну особистості більше за інших своїх сучасників вплинули на ідеологічне облаштування повоєнного західного суспільства. Їхньою зброєю було слово, а їхні книги й виступи і сьогодні мають колосальний вплив на сучасний світ, який своєю суттю та змістом мало чим відрізняється, на жаль, від минулого. Сам автор пише про своїх героїв так:

На перший погляд, ці двоє були абсолютно різними людьми. Черчилль міг похвалитися значно більшою життєстійкістю в усіх сенсах цього слова; він народився на 28 років раніше за Орвелла й пережив його на 15 років. Але в деяких найважливіших аспектах вони були спорідненими душами. Найпродуктивнішим періодом для обох стала середина ХХ століття; обидва намагалися осмислити одні й ті самі важливі питання: Гітлер і фашизм, Сталін і комунізм, Америка та її переваги щодо Великої Британії. <...> Хоча шляхи їхні жодного разу не перетиналися, вони захоплювалися один одним на відстані, і коли Орвелл почав писати роман «1984», головного героя він назвав Вінстоном. Черчилль, як згадували його знайомі, уподобав цей твір так, що навіть перечитав його (с. 10).

¹ Boris Johnson, *The Churchill Factor: How One Man Made History* (London: Hodder and Stoughton, 2014); John Harte, *How Churchill Saved Civilization. The Epic Story of 13 Years That Almost Destroyed the Civilized World* (New York: Skyhorse, 2016); Tomas E. Ricks, *Churchill and Orwell: The Fight for Freedom* (New York: Penguin Press, 2017); Тоні Джадт, Тімоті Снайдер, *Роздуми про двадцяте століття*, пер. з англ. Павло Грицак (Львів: Човен, 2019); Джон Гарт, *Як Черчилль врятував цивілізацію: Епічна історія тринадцяти років, які ледь не знищили цивілізований світ* (Харків: Фабула, 2019).

Водночас Т. Рікс наголошує на великій подібності Черчилля і Орвелла, а саме безмежній відданості свободі, обидва глибоко шанували головні принципи ліберальної демократії: свободу думки, слова та зібрань (с. 10). Кожен із героїв книги англійського журналіста розумів класичні ідеали свободи, рівності й братерства по-своєму. Вони докладали всіх зусиль для їх реалізації. Вони випереджали свій час і не боялися йти проти суспільних умовностей.

На початку книги, у декількох розділах, Т. Рікс описує на тлі широкої панорами подій перипетії дитячих та юнацьких років Черчилля та Орвелла. Тобто автор показує своїх героїв до того часу, коли вони стали Черчиллем та Орвеллом. Рікс намагається зрозуміти, які риси характеру, які національні особливості, які життєві обставини допомогли цим особистостям зробити ті кроки, моральні, життєві та політичні, які виявилися шляхом до порятунку цивілізації від гіркої долі самознищення та тотальної руйнації.

Вінстон Леонард Спенсер Черчилль – внук восьмого герцога Мальборо, син відомого британського політика Рандольфа Черчилля. Він народився 30 листопада 1874 року. Вінстон, як кажуть в Англії, народився зі срібною ложкою в роті. Йому таланило в житті. Холерик, схильний до авантюр, В. Черчилль до старості дивував співвітчизників своєю енергією, впертістю, амбіційністю, політичним практицизмом. Успіхами в навчанні не відзначався, крім тих дисциплін, які йому подобалися. Тому не зміг вступити до престижного піхотного училища і задовольнився кавалерійською школою, яку закінчив 1895 року двадцятим зі ста тридцяти випускників. Почав службу лейтенантом у гусарському полку. Бажання воювати привело його на Кубу, яка боролася проти іспанського панування (звідки привіз любов до сигар і денного сну), потім у Судан – англійську колонію, де спалахнуло антибританське повстання, 1899 року – у Південну Африку (як журналіст). Під час англо-бурської війни потрапив у полон, його очікувала смертна кара. Але він врятувався, здійснивши безпрецедентну втечу з бурського полону. Це був чи не єдиний успіх британської армії, яка зазнала поразки. Черчилль став національним героєм. 1900 року його обрали депутатом палати громад від консервативної партії (с. 14–28).

Томас Рікс пише: якщо молоді літа Черчилля минули в гонитві за владою і визнанням, то Орвелл, який мав досвід бідності, присвятив їх пошуку своєї основної теми – справедливості та свободи, які спершу вбачав у соціалізмі. Утім, радянську модель соціалізму він не сприймав. Урешті-решт він трансформував свою тему в критику зловживання владою. Цей мотив простежується в усій його творчості, від ранніх текстів до самого кінця.

Рікс простежує основні віхи життя Орвелла. Письменник, сьогодні відомий нам як Джордж Орвелл, при народженні отримав ім'я Ерік Блер. Він народився в червні 1903 року в Бенгалії, в Індії, де його батько служив дрібним колоніальним клерком. Більшу частину дитинства та юності він провів у Британії, де, отримавши стипендію, здобув освіту в престижному Ітонському коледжі. 1922 року повернувся в британську колонію Бірму і став співробітником колоніальної поліції. Кілька років попрацював на службі, яку ненавидів, про що писав згодом у автобіографічних нарисах. 1928 року повернувся до Лондона. Цього ж року перебрався до Франції, де жив і працював у жахливих умовах, сидів на голодному пайку. Саме тоді Орвелл захворів на пневмонію – одну з легеневих хвороб, які дошкулятимуть йому протягом тих двох десятиліть життя, що йому залишилися. У Франції Орвелл почав писати заради публікації, продавши свої перші нариси до французьких та англійських газет. Він і досі писав під власним іменем – Ерік Блер. Жоден британський видавець не брався за друк його антиколоніальних творів через їхню «непатріотичність». 1929 року письменник повернувся до Англії, де вів життя, яке мало чим відрізнялося від паризького: спав на бруківці на Трафальгарській площі, збирав хміль на полях, кочував по нічліжках. Дж. Орвелл, який мав власний досвід бідності, все більше політизувався і зближувався з соціалістами. Життя в Англії і Франції Орвелл поєднав у белетризованих мемуарах, які вийшли друком у 1933 році під назвою «У злиднях Парижа і Лондона». Т. Рікс наголошує на тому, що цей твір вийшов під псевдонімом Джордж Орвелл, у якому поєдналися типове англійське ім'я і назва річки Орвелл, яка протікала неподалік дому його батьків у Саусолді. Роман «У злиднях Парижа і Лондона» Орвелл написав не тільки для читача, але й головно як частину пошуків самого себе як письменника й спостерігача.

Т. Рікс вважає, що ранні твори ще далекі від Орвеллового таланту, який він сам до пуття ще не відкрив. Проте Орвелл не міг цього знати, але наприкінці 1920-х він уже стояв на порозі своєї величі. Він став особливо чутливим до відмінності між теорією і реальністю. Цей спосіб мислення підготував його до опису смертоносного зіткнення ідеології і реальності, спочатку на національному рівні, під час громадянської війни в Іспанії, а потім – на глобальному, під час Другої світової війни (с. 32–54).

Зосередившись на найпродуктивнішому відтинку життя своїх героїв – 1930–1940-х роках, Томас Рікс не тільки змальовує їхні психологічні портрети, але й відтворює картину життя Британської імперії того періоду у всій її величі та злиднях: з колоніальними прагненнями і класовими суперечностями, фатальною політикою умиротворення і захопленням фашизмом з боку панівної еліти. Рікс описує участь Дж. Орвелла в громадянській війні в Іспанії і глибоке розчарування в політиці народнофронтовців та вирішальну роль Черчилля в роки Другої світової війни.

Політична кар'єра В. Черчилля розпочалася 1900 року, коли його обрали депутатом парламенту. Він був надзвичайно працездатним і допитливим. 1903 року порвав із консерваторами, які втрачали владу, і перейшов до ліберальної партії. З 1910 року – міністр внутрішніх справ, а згодом очолив військово-морське міністерство. Колишній гусар активно й успішно працював над модернізацією англійського флоту. Черчиллю належать такі нововведення, як мотопіхота і танки. Але низка військових операцій, на яких наполіг Черчилль, завершилися невдачами. Він подав у відставку і попросився на фронт. Підполковник В. Черчилль очолив восени 1915 року батальйон шотландських королівських стрільців, хоч розраховував на посаду командувача бригади. Воював сміливо, ризикуючи життям. Війна була його улюбленим «коником». Пізніше він написав, що почувався без війни дуже самотнім.

В останні місяці Першої світової війни В. Черчилль знову увійшов до кабінету міністрів як міністр військових поставок. 1922 року програв разом з лібералами парламентські вибори. Під час короткої політичної перерви присвятив себе розведенню свиней (посідав призиви місця на виставках), опануванню професії муляра, публіцистиці. Писав Черчилль багато й швидко, отримуючи астрономічні гонорари. 1924 року повторно і назавжди змінив свою політичну орієнтацію. Повернувся до консерваторів і впродовж п'яти років обіймав посаду міністра фінансів. З 1929 року – депутат палати громад. У вересні 1939 року його призначено військово-морським міністром (с. 28–31).

Тридцять років минулого століття були складними й драматичними. Наприкінці цього періоду в частині західних інтелектуальних кіл демократія, її засади та цінності були дискредитовані. Авторитарно-тоталітарні політичні системи набували поширення. Практично у всіх східно-європейських державах, окрім Чехословаччини, утвердились авторитарні режими. Чимало західних інтелектуалів засуджували комунізм і вбачали в Гітлері та Муссоліні людей, з якими можна мати справу, інші – вбачали в комунізмі шлях до порятунку. Тоді було модно любити СРСР (Джордж Бернард Шоу і Ненсі Астор, політичні опоненти Черчилля, разом їздили до Радянського Союзу і відвідали Сталіна у Кремлі) (с. 56). Режим, який проголошував своєю метою здійснення марксистської утопії, у багатьох викликав захоплення. Особливо на тлі Великої депресії. Мало хто ще знав на Заході про табори, про голод, а також про способи, якими проводилася колективізація та індустріалізація. Мало хто розумів, що диктатура пролетаріату поступово перетворюється на диктатуру однієї людини.

Автор рецензованої книги пише, що Черчилль та Орвелл зі свого боку вбачали проблему в людській свободі, адже незалежно від забарвлення будь-який уряд, який заперечує свободи людей, є тоталітарною загрозою і йому треба чинити спротив. Том Рікс зазначає, що важливо не забувати, що між частиною англійської аристократії і Німеччиною тягнулася тоненька, але міцна ниточка симпатії до фашизму й навіть до самого Гітлера. Він називає у своїй книзі чимало імен британських політиків і впливових людей – симпатиків нацистської Німеччини. Ще наприкінці 1920-х років у питанні запобігання конфронтації з Німеччиною британська дипломатія обрала стратегію «умиротворення» і поступової правової її реабілітації. 1930 року Британія підтримала дострокове виведення союзницьких військ з Рейнської

демлітаризованої зони; 1932 року – на Лозаннській конференції скасування репараційних платежів з Німеччини; цього ж року підтримала ідею рівності Німеччини в питанні озброєння. Прихід 1933 року до влади в Німеччині націонал-соціалістів на чолі з А. Гітлером не вплинув на зовнішньополітичну лінію Британії. У червні 1935 року Лондон підписав з Гітлером угоду про співвідношення між військовими флотами Англії та Німеччини 100:35. Цього ж року британський уряд не вжив жодних дієвих заходів під час італійської агресії проти Ефіопії, окрім вербального засудження дій Б. Муссоліні з трибуни Ліги Націй. За Т. Ріксом, В. Черчилль продовжував свій хрестовий похід проти політики умиротворення. Він та інші прихильники жорсткого антинімецького курсу домоглися прийняття у 1936 році програми переозброєння, проте змінити згубний зовнішньополітичний курс країни не змогли. Продовжуючи політику умиротворення, англійський уряд погодився із введенням 7 березня 1936 року німецьких військ у Рейнську демлітаризовану зону і блокував наміри Франції самостійно протидіяти ревізії Версальського договору. Під час англо-німецьких переговорів, які розпочалися восени 1937 року, Лондон підтримав вимогу нацистського уряду щодо перегляду територіальних питань і возз'єднання німецького населення Австрії, Чехословаччини та Польщі з Німеччиною. Гітлер негайно скористався цією підтримкою. 12 березня 1938 року здійснив аншлюс Австрії. Британська дипломатія, прагнучи запобігти насильницьким діям Гітлера в майбутньому, запропонувала врегулювати судетське питання на міжнародному рівні. 30 вересня 1938 року було підписано Мюнхенську угоду між Великою Британією, Францією, Італією та Німеччиною про передачу останній Судетської області Чехословаччини. «Мир», про який так просторікував після Мюнхена Н. Чемберлен, був зруйнований вторгненням німецьких збройних сил у березні 1939 року на територію суверенної Чехословаччини, її розчленуванням та окупацією. Зауважимо, що впродовж цих подій співвідношення сил Німеччини та західних країн було на користь Заходу. Нарешті настала фаза отверезіння, хоча й запізненого, англійських урядовців. У березні 1939 року витрати на переозброєння було збільшено вдвічі проти минулого року. Велика Британія заявила про надання Польщі гарантій цілісності її території (березень 1939 року). Через місяць такі самі гарантії було надано Греції і Румунії. Зовнішньополітичний курс уряду Н. Чемберлена зазнав цілковитої поразки. 1 вересня 1939 року Німеччина напала на Польщу. Це стало причиною гострої внутрішньополітичної кризи та відставки уряду. 10 травня 1940 року, у день переходу нацистів до загарбання Франції, король призначив Вінстона Черчилля прем'єр-міністром Великої Британії, Черчилль сформував уряд національної єдності (воєнний кабінет) з представників різних партій. (На жаль, про подібне в нашій сучасній історії ми не чуємо, а знаємо лишень про те, що в Офісі Президента є декілька радників.) У своєму першому зверненні до нації в палаті громад як прем'єр-міністр Черчилль сказав: «Я не маю, що вам запропонувати, окрім крові, важкої праці, сліз і поту». (Ці слова та їхня тональність дещо дисонують із переможними реляціями наших очільників на початку війни з Росією. Лишень наприкінці 2023 року урядові донесення стали більш реалістичними.) «Ви запитуєте, яка в нас політика? То я відповім: вести війну на морі, на суші і в повітрі. Докладаючи максимум енергії і всіх сил, які може дати нам Бог; вести війну проти жахливої тиранії... Спитаєте, яка наша мета? ... Перемога. Перемога за будь-яку ціну, перемога попри страх, перемога, хай яким довгим і важким буде до неї шлях, бо без перемоги нам не вижити». (Ці настанови залишаються дієвими й актуальними і для нас у жорстокій борні проти російського загарбника.) Цікаво, що Т. Рікс наголошує на позиції Орвелла, як людини лівих поглядів, після отримання ним звістки про прем'єрство Черчилля: «Уперше за десятиріччя маємо уряд з уявою» (с. 55–74, 95–104).

Скільки паралелей та збігів щодо сучасної російсько-української війни знаходимо між нацистською Німеччиною та нинішньою Росією, ставленням світу до початкових агресивних дій Кремля. Нагадаємо, чому Росія так сміливо поводитися і розпочала повномасштабну війну проти України. Адже світ проігнорував дві чеченські війни, в яких загинуло до 300 тисяч людей, війну Росії проти Грузії, захоплення нею Криму. Деякі східноєвропейські країни нині висловлюються за капітуляцію України перед російським загарбником, пропонують віддати йому

окуповані ним українські території. Постає питання: чи знають очільники цих країн історію своїх держав у роки Першої та Другої світових воєн?

Чи нинішні наративи деяких західних держав про шкідливість надання Україні ракет великої дальності в боротьбі з російським агресором, про заборону бомбардувань стратегічних об'єктів (НПЗ) на території Росії сугулосні з наративами 1930-х років, коли провадилася політика умиротворення нацистської Німеччини, яку пояснювали неготовністю провідних західно-європейських країн до війни з Гітлером та потребами доозброєння. Західні демократії не вбачали загрози в тотальній ревізії нацистською Німеччиною статей Версальського договору – і отримали велику війну. Ідеологія «русского міра», як колись нацистська ідеологія, оволоділа людськими масами, готовими завойовувати чужу землю, вбивати й грабувати, виконуючи накази несамовитого кремлівського фюрера. І знову питання: наша країна розпочала своє незалежне буття як космічна та ракетна держава, і що сталося з нашим ракетним потенціалом за понад 30 років існування незалежної України?

Слова Папи Римського про необхідність Україні капітулювати, тобто викинути «білий прапор» перед російським загарбником, не мають дивувати, якщо пригадаємо конкордат Ватикану з Гітлером (названий «оборудкою з дияволом»), який гарантував статус римо-католицької церкви в нацистській Німеччині. Зауважимо, що нацистська ідеологія була по суті антиклерикальною і суперечила принципам християнства. Видається, що нинішній Святий отець живе у своєму паралельному світі і не висловлює жодної емпатії до українців, загибелі дітей, мирних людей, тотальної руйнації міст і сіл. Нині маємо шокуючу паралель. Адже очільник Російської православної церкви патріарх Кирило (Володимир Гундяєв), ексагент КДБ, оголосив «священну війну» Заходу та Україні. Напрошується певний висновок, що історія тільки тоді чогось варта, коли прийдешні покоління вчитимуться на її помилках, враховуватимуть її уроки. Видається, що нині саме такий переломний час.

Ключовим фактом біографії Дж. Орвелла є його участь у громадянській війні на боці Другої республіки. Т. Рікс вважає, що, якби куля снайпера пройшла крізь його шию в травні 1937 року трохи під іншим кутом, він ніколи б не написав своєї першої видатної книжки «Данина Каталонії», а згодом і «1984» (с. 54). Автор рецензованої книги пише, що в січні 1936 року Орвелл вирушив до Барселони, прагнучи стати поруч із республіканцями і боротися проти правих. І майже випадково, як зізнався сам Орвелл, приєднався до Робітничої партії марксистської єдності (РПМС), ультралівого угруповання, опозиційного до правих сил, але в політичному сенсі видатного насамперед своїм антисталінізмом і прихильністю до троцькістів. Через затишшя на своїй ділянці фронту Орвелл мав намір вирушити на південь і приєднатися до Інтернаціональної бригади. Проте Едвард, лідер британських добровольців, відмовив його, заявивши, що політрук цієї бригади страчує бійців, які демонструють прихильність до троцькістів. Проте, з іншого боку, Орвелл дістав прекрасну можливість спостерігати за розправою над членами РПМС. Щоправда, він не міг знати, що НКВС, радянське розвідувальне відомство, глибоко залучене в ситуацію в Іспанії, безжалісно виконувало вказівку Кремля з цілковитого знищення цієї партії (с. 76–78).

З оригінальної іспанської літератури нам відомо, що серед радянських військових, технічних та інших спеціалістів, відряджених до Іспанії, була група працівників Наркомату внутрішніх справ СРСР на чолі з чекістом О. Орловим (справжнє ім'я – Л. Л. Фельдін). Ще в липні 1936 року Комінтерн поставив вимогу перед іспанськими комуністами: «...За всяку ціну домогтися остаточного розгрому троцькістів, кваліфікуючи їх в очах мас як фашистську секретну службу, яка прагне розколоти Народний фронт і проводить наклепницьку кампанію проти Радянського Союзу, як секретну службу, що активно допомагає фашизму в Іспанії». О. Орлов та його команда допомогли республіканцям створити власну службу безпеки (СІМ). У республіканській зоні з'явилися спеціальні тюрми, підконтрольні СІМ та НКВС. Виконуючи вказівки Сталіна, Комінтерну і КПІ, іспанські й радянські агенти безпеки почали вбивати, викрадати й кидати людей до в'язниць. Скориставшись виступом навесні 1937 року анархістів і членів РПМС у Барселоні проти репресивних дій уряду Народного фронту, що фактично означало

розв'язання громадянської війни у самому республіканському таборі, радянські та іспанські майстри заплічних справ узялися методично, за радянським сценарієм, розправлятися з повстанцями та іншими незалежними іспанцями. Лідер РПМС О. Нін був закатований у спецтюрмі. «Сталінського меча» не уникли сотні інтербригадівців. У сміливості й завзятті інтербригадівців годі сумніватися. Проте вони жили в жаклих умовах під гнітом лютої дисципліни; за найменший непослух винного страчували. Андре Марті, ревно виконуючи наказ Комінтерну, вишукував серед іноземних добровольців прихильників троцькізму. За його наказом було страчено 500 членів інтернаціональних бригад. Це про нього пише Е. Гемінгвей, який також брав участь в іспанській громадянській війні на боці республіки: «Цей старий стільки народу вигубив, більше, ніж чумна пошесть»². Загалом кількість страчених у республіканській зоні своїх же республіканців за так звану троцькістську діяльність становить, за різними даними, 80 тисяч осіб³.

Т. Рікс акцентує на тому, що фактично події в Барселоні привели Орвелла до висновку, що комуністична партія, за якою стояв Радянський Союз, кинула всі сили на недопущення революції. Вона рішуче налаштована методично знищувати всі антикомуністичні осередки лівацького руху – спочатку РПМС, потім анархістів, соціалістів. До кадебістського списку на страту потрапив і сам Орвелл і вимушений був рятуватися втечею з Іспанії в червні 1937 року. У почуттях відрази й огиди до того, як поліційна держава може втручатися в людську дружбу й людські думки, які виніс Орвелл з перебування в Іспанії, уже відчувається майбутній роман «1984». Іспанські реалії стали для письменника миттю остаточного прозріння. У першій великій праці «Данина Каталонії», написаній після повернення з Піренеїв, Дж. Орвелл залишив нам, за Т. Ріксом, декілька незаперечних і нових для нього постулатів: відокремлення соціалізму від комунізму, який він вважав спорідненим із фашизмом через недемократичність; візія про жакливе зіткнення комунізму і фашизму; радянсько-німецька угода про ненапад (серпень 1939 року) – це підписання угоди про мир між тоталітарними правими і тоталітарними лівими (це мало для Орвелла такий самий ефект, як Мюнхенська угода для Черчилля); відтепер його метою було виявляти зловживання владою в усіх формах, які використовуює тоталітарна влада (с. 79–94).

Автор книги зазначає, що Орвелл, так само як і Черчилль, зустрів завершення війни надламаним. Працюючи над своїм останнім твором «1984», якому судилося стати найвідомішим його романом, письменник почувався дедалі гірше. Як і Черчилль, Орвелл у перші повоєнні роки попереджав про величезні небезпеки, які й досі існували у світі попри те, що нацистів було розгромлено. Орвелл також бачив тінь цієї зависи (Черчилль назвав її «залізною завісою»), що простягнулася на захід. Він передбачав майбутнє й прагнув попередити, що ця його модель не спрацює, принаймні для людей, які, так само як і він, високо цінували недоторканність приватного життя й свободу слова. У 1941 році письменник застерігав: «Настав час тоталітарної держави, яка не дозволяє і, мабуть, не може дозволити індивіду жодної свободи. Коли заходить мова про тоталітаризм, негайно згадують Німеччину, Росію, Італію, але я вважаю, що ми мусимо визнати, що цей феномен пошириться по всьому світу» (с. 230–233).

Орвелл поселився на острові Джура і, серйозно хворіючи, прагнув завершити «1984» до дня власної смерті. Він встигне. Його славнозвісний роман-антиутопія вийде друком у червні 1949 року. Цього ж місяця в Британії побачить світ другий том мемуарів Черчилля (с. 234).

Центральним у романі «1984» є зображення тоталітарної держави, що будується за певною ідеологічною схемою, спотворення в ній соціальних та гуманітарних ідеалів, придушення індивідуальності людини. Але порівняно з іншими авторами антиутопій Орвелла турбує не лише перекинування ідеалу й фатальна доля суспільного блага та цивілізаційного прогресу, а й згубність тотального контролю над життям окремої особистості, що неминуче

² Ернест Хемінгвей, *По кому б'є дзвін* (Київ: Либідь, 1969), 431.

³ Pío Moa, *Los Mitos de la Guerra civil* (Madrid: La Esfera de los Libros, 2003), 391–409; Хуан Кобо, «Мифы и аналогии. Заметки о гражданской войне в Испании», *ЛГ-Досье* 5 (1992): 22; Jose Maria Garcia Escudero, *Historia politica de las dos Españas*, vol. 4 (Madrid: Editora Nacional, 1976), 1464.

обертається соціальним злом і приниженням людини. Важливо те, що Орвелл осмислює тоталітаризм не як національний феномен, а як загальносвітове, глобалізаційно небезпечне, катастрофічне для майбутнього людства явище. Особливу загрозу він убачав у тому, що ідеологічне забезпечення тоталітаризму набуває виразних інтелектуалізованих форм, відбувається інтелектуалізація зла⁴.

Підсумуємо нашу розповідь словами В. Черчилля, написаними ним 1948 року в передмові до тому мемуарів «Наближення бурі»:

Людська трагедія досягає своєї кульмінації у факті, що після всіх зусиль і жертв сотень мільйонів людей і перемог Праведної Справи, ми однаково не здобули ані Миру, ані Безпеки і стоїмо перед ще тяжчими небезпеками, ніж уже подолані. Я щиро сподіваюся, що роздуми над минулим можуть стати проводом для прийдешнього, дадуть змогу новому поколінню виправити деякі помилки минулих років, а отже, керувати у згоді з потребами і славою людини величною сценою майбутнього, яке розкривається перед нами⁵.

Невже ми, нинішні, знехтуємо сподіванням і заповітом В. Черчилля, 150-річчя з дня народження якого світ відзначає у 2024 році, а через рік – 60-ті роковини його відходу у засвіти. Видається, що людство знову нині повинно переосмислити й глибоко усвідомити думки двох великих англійців, адже, за словами Джона Гарта, Черчилль був рятівником цивілізації, а Орвелл – її свідомості⁶. Так само за змістом в історичній промові нинішній міністр оборони Великої Британії Грант Шаппс наголошує:

Ми зараз – на порозі нової ери. Падіння Берлінської стіни вже далеко у минулому, а історія зайшла на нове коло. Зараз ми переходимо від повоєнного до передвоєнного світу. На зміну епохи ідеалізму прийшов період жорсткої реальності. <...> Старі вороги оживають, нові вороги – набирають форму. Ми бачимо танкові колони буквально у дворі Європи – в Україні. А основи світового порядку розхитані до самого ядра⁷.

Чимало чуємо гасел на кшталт «Україна – східна брама Європи», «ключі від європейської безпеки в руках України», а чому тоді ми втрачаємо вояків, мирних людей, зникають наші міста і села, чому ми потерпаємо від нестачі далекобійної зброї, сучасної авіації, засобів ППО, які б допомогли нам знищувати ворога? На цьому тлі вражає новина, що американські, британські та французькі засоби ППО збили практично всі іранські цілі, спрямовані на Ізраїль. Невже українське небо чимось відрізняється від ізраїльського?

Насправді людство стоїть нині на роздоріжжі цивілізаційного прогресу, потребує згуртування, єдності, рішучого відбиття наступу тоталітаризму й тероризму і обов'язкового звернення до реалізації настанов Черчилля та Орвелла.

⁴ Іконнікова, М. В. «Особистість vs тоталітаризм у романі Дж. Орвелла “1984”», *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки* 11 (2009): 622–3.

⁵ Вінстон Черчилль, *Спогади про Другу світову війну*, т. I, пер. з англ. Петро Тарашук (Київ: Вид-во Жупанського, 2022), 8.

⁶ Гарт, Як Черчилль врятував цивілізацію.

⁷ Грант Шаппс, «Ера миру закінчилася. Ми перейшли до передвоєнного світу». Історична промова міністра оборони Британії», *Європейська правда*, 16 січня 2024, <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/01/16/7177558/>

Список використаної літератури

- Гарт, Джон. *Як Черчилль врятував цивілізацію: Епічна історія тринадцяти років, які ледь не знищили цивілізований світ*. Пер. з англ. Ярослав Губарев. Харків: Фабула, 2019.
- Джадт, Тоні, Тімоті Снайдер. *Роздуми про двадцяте століття*. Пер. з англ. Павло Грицак. Львів: Човен, 2019.
- Іконнікова, Марина. «Особистість vs тоталітаризм у романі Дж. Орвелла «1984»». *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки* 11 (2009): 622–5.
- Кобо, Хуан. «Мифы и аналогии. Заметки о гражданской войне в Испании». *ЛГ-Досье* 5 (1992): 22–3.
- Рікс, Томас. *Черчилль і Орвелл. Битва за свободу*. Пер. з англ. Дарина Березіна. Київ: Лабораторія, 2020.
- Хемінгуей, Ернест. *По кому б'є дзвін*. Київ: Либідь, 1969.
- Черчилль, Вінстон. *Спогади про Другу світову війну*. Т. I. Пер. з англ. Петро Тарашук. Київ: Вид-во Жупанського, 2022.
- . *Спогади про Другу світову війну*. Т. II. Пер. з англ. Петро Тарашук. Київ: Вид-во Жупанського, 2022.
- Шаппс, Грант. «“Ера миру закінчилася. Ми перейшли до передвоєнного світу”. Історична промова міністра оборони Британії». *Європейська правда*, 16 січня 2024. <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2024/01/16/7177558/>
- Garcia Escudero, Jose Maria. *Historia politica de las dos Españas*. Vol. 4. Madrid: Editora Nacional, 1976.
- Harte, John. *How Churchill Saved Civilization. The Epic Story of 13 Years That Almost Destroyed the Civilized World*. New York: Skyhorse, 2016.
- Johnson, Boris. *The Churchill Factor: How One Man Made History*. London: Hodder end Stoughton, 2014.
- Моа, Піо. *Los Mitos de la Guerra civil*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2003.
- Ricks, Tomas E. *Churchill end Orwell: The Fight for Freedom*. New York: Penguin Press, 2017.

Bibliography

- Churchill, Winston. *Spohady pro Druhu svitovu viinu [Memories of the Second World War]*. Vol. I. Translated by Petro Tarashchuk. Kyiv: Vydavnytstvo Zhupanskoho, 2022 [in Ukrainian].
- . *Spohady pro Druhu svitovu viinu [Memories of the Second World War]*. Vol. II. Translated by Petro Tarashchuk. Kyiv: Vydavnytstvo Zhupanskoho, 2022 [in Ukrainian].
- Cobo, Juan. “Mify i analogii. Zаметki o grazhdanskoi voine v Ispanii.” *LG-Dose* 5 (1992): 22–3 [in Russian].
- Garcia Escudero, Jose Maria. *Historia politica de las dos Españas*. Vol. 4. Madrid: Editora Nacional, 1976.
- Harte, John. *How Churchill Saved Civilization. The Epic Story of 13 Years That Almost Destroyed the Civilized World*. New York: Skyhorse, 2016.
- . *How Churchill Saved Civilization: The Epic Story of 13 Years That Almost Destroyed the Civilized World*. Translated by Yaroslav Hubarev. Kharkiv: Fabula, 2019 [in Ukrainian].
- Hemingway, Ernest. *For Whom the Bell Tolls*. Kyiv: Lybid, 1969 [in Ukrainian].
- Ikonnikova, Maryna. “Osobystist vs totalitaryzm u romani Dzh. Orvella «1984»”. *Scientific Papers of Kamianets-Podilskyi Ivan Ohiienko National University. Philological Sciences* 11 (2009): 622–5 [in Ukrainian].
- Johnson, Boris. *The Churchill Factor: How One Man Made History*. London: Hodder end Stoughton, 2014.
- Judt, Tony, and Timothy Snyder. *Thinking the twentieth century*. Translated by Pavlo Hrytsak. Lviv: Choven, 2019 [in Ukrainian].
- Moа, Pio. *Los Mitos de la Guerra civil*. Madrid: La Esfera de los Libros, 2003.
- Ricks, Tomas E. *Churchill end Orwell: The Fight for Freedom*. New York: Penguin Press, 2017.
- . *Churchill end Orwell: The Fight for Freedom*. Translated by Daryna Berezina. Kyiv: Laboratoriia, 2020 [in Ukrainian].
- Shapps, Grant. “The era of the peace dividend is over. Moving from a post-war to a pre-war world.” Historic speech by UK Defence Secretary. *European Pravda*, January 16, 2024. <https://www.eurointegration.com.ua/eng/articles/2024/01/16/7177558/>

Olga Ivanitska

Vasyl' Stus Donetsk National University

RESCUERS OF THE CIVILIZED WORLD IN THE 20th CENTURY: EXTRAPOLATION TO NOWADAYS

Review:Thomas Ricks. *Churchill and Orwell: The Battle for Freedom*.

Translated by Daryna Berezina.

Kyiv: Laboratory, 2020. 336 pages [in Ukrainian]

Thomas Ricks delves into the intertwining narratives of two iconic figures of the 20th century, Winston Churchill and George Orwell, exploring their contributions to the preservation of freedom in the face of totalitarianism. Ricks' narrative skillfully navigates through Churchill's political prowess and Orwell's literary genius, highlighting their parallel efforts in defending democratic values. The book's relevance extends beyond historical documentation, offering a compelling extrapolation to contemporary challenges. It underscores the enduring significance of their ideas and actions, urging readers to reflect on the ongoing battle for freedom and democracy in today's world.

Матеріал надійшов 1 травня 2024 р.

Іваницька Ольга Павлівна – докторка історичних наук, професорка, професорка кафедри політології та державного управління Донецького національного університету імені Василя Стуса

Ivanitska Olga – D.Sc. in History, Professor, Professor at the Department of Political Science and Public Administration, Vasyl' Stus Donetsk National University

ORCID iD: 0000-0002-5512-1542

E-mail: o.ivanytska@donnu.edu.ua

Цитування (Чикаго: виноска і бібліографія):

Іваницька, Ольга. «Рятівники цивілізованого світу XX століття: екстраполяція на сьогодні». Рецензія на:

Томас Рікс. *Черчилль і Орвелл. Битва за свободу*. Пер. з англ. Дарина Березина. Київ: Лабораторія, 2020.*Empirio* 1, № 2 (2024): 116–125. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.116-125>**Citation** (Chicago: Notes and Bibliography):

Ivanitska, Olga. "Rescuers of the Civilized World in the 20th Century: Extrapolation to Nowadays." Review of *Churchill and Orwell: The Battle for Freedom* by Thomas Ricks. Translated by Daryna Berezina. Kyiv: Laboratory, 2020. *Empirio* 1, no. 2 (2024): 116–125. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.116-125> [in Ukrainian].

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

РЕЦЕНЗІЇ
ОГЛЯДИ

REVIEWS

EMPIRIO

SCIENTIFIC JOURNAL

EMPIRIO 1, № 2 (2024)

<https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.126-134>
UDC 327(438:477)

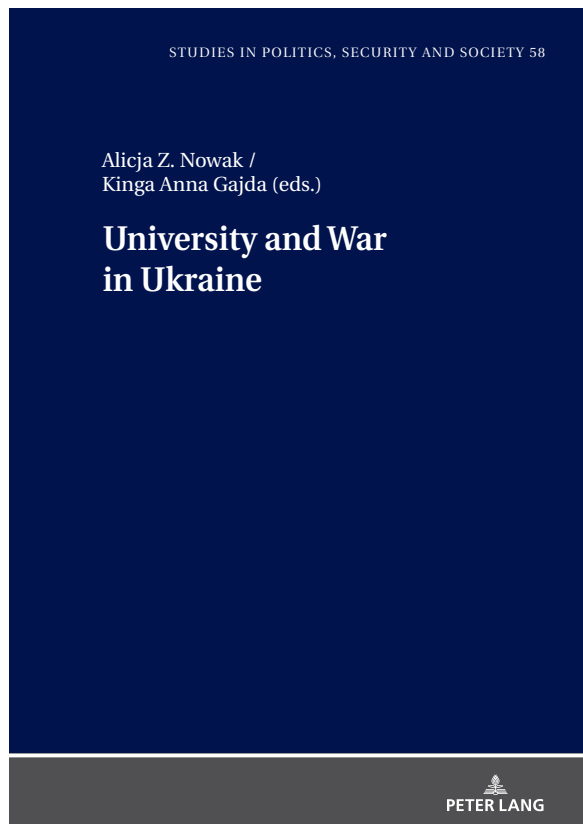
Alicja Zofia Nowak

Jagiellonian University, Poland

<https://orcid.org/0000-0001-5549-7550>

THE “UNIVERSITY AND WAR” PROJECT – PERSPECTIVES OF POLISH-UKRAINIAN STUDIES AT THE JAGIELLONIAN UNIVERSITY

(*University and War in Ukraine*. Alicja Z. Nowak / Kinga Anna Gajda (eds.).
Published by Peter Lang GmbH, Berlin, Deutschland, 2023)

© Alicja Zofia Nowak, 2024

© Національний університет «Києво-Могилянська академія» (засновник і видавець), 2024

Abstract

This article focuses on the "University and War" project, which has been implemented since spring 2022, and its important element, i.e. an international interdisciplinary academic conference. The work involved scholars from Poland, Ukraine (online and onsite) and Austria. The main objective of the meeting was to discuss the role of the university in crisis situations and make a preliminary assessment of the state of Ukrainian universities and the situation of Ukrainian academics and students in Ukraine and abroad. The next thematic block concerned the reaction of Polish universities to the Russian aggression: scholarship and aid programmes implemented, volunteering activities of the university community. One of the current issues after Russia's armed attack is the attitude of the academic community in Poland and worldwide to these events, i.e. an adequate evaluation of the aggressor's policy, including in social media, and above all the institutional and conceptual reconstruction of Ukrainian studies, which is necessary to finally break with the remnants of the "Russian world" concept. An important objective of the project was to involve students (mostly from Ukraine). The students prepared exhibitions featuring photographs of the destroyed Kharkiv, war-themed posters, and poems inspired by the events, and took part in an international (with students from the Kyiv Academy of Fine Arts) scientific student seminar, during which they presented papers, analysed a questionnaire about their own situation after the outbreak of war and their involvement in aid and volunteering. The project was also an expression of solidarity, a form of support that Polish academics wanted to give to students and academics from Ukraine.

Keywords: university, war, Ukraine, project, conference, propaganda.

The Russian-Ukrainian war, which has been ongoing since 2014 and reached full-scale proportions on 24 February 2022, has exacerbated the problems that universities, especially those relocated from eastern Ukraine, have been struggling with for years. It has also put those universities that until then had not been directly affected by the hostilities in a difficult position.

In Poland, on the other hand, it has amplified the problems for those university units that conduct research and offer courses related to the study of Ukraine, e.g. by making it impossible to freely do research, travel, and examine library resources in the war-stricken country. However, these are not the only and most important problems that have had to be faced.

Situation of Ukrainian Scholars and University Teachers

The first days after Russia's armed attack on Ukraine saw an influx of Ukrainian scholars and university teachers, who, somewhat naturally, while in Kraków, gravitated to the staff of the Department of Polish-Ukrainian Studies at the FIPS JU¹. Some had been referred to the department by other Ukrainian and Polish academics, most of them came straight from the street, sometimes preceded only by email.

Early in the summer semester of the 2021/2022 academic year, the organisational work was extremely intensive. Special university programmes for Ukrainian scholars were set up, the management were exploring the possibilities of hiring them, we informed the researchers who contacted us about grant and project proposals, and reviewed and submitted scholarship applications.

Institutional support was essential, but equally important were the time and attention given to our Ukrainian guests. In the conversations we had at the time about the situation of Ukrainian universities and the academics themselves, we could sense their distress at feeling idle and useless. In order to minimise these negative feelings and draw on their presence and research potential, we decided to create conditions that would not only show our solidarity and support but also allow for this painful experience to be shared in a wider forum. This led to the idea to approach the problem scientifically through a project entitled "University and War." The project involved academics who had been forced to leave, but also those who had decided to remain in their homeland despite the extreme working conditions. We also included students.

¹ Faculty of International and Political Studies, Jagiellonian University.

In the first stage of the project we organised an international scientific conference that was held on 25 November 2022. The main research objective was to answer the question of the role of the university in crisis situations. We learned about the state of Ukrainian universities: destroyed, displaced, accommodating and supporting the most seriously affected academic units. The deliberations were complemented by a necessary debate on the situation of scholars, both those who remained in Ukraine and those who had been forced by circumstances to leave.

The next block of subjects referred to universities outside Ukraine, especially in Poland, a country which, due to its geographical location, was a natural destination for people fleeing the war. At the same time, due to the shared history, Poland was predestined to in-depth academic reflection on diverse issues in the field of Ukrainian studies and, more broadly, those relating to Polish-Ukrainian relations.

We also explored the response of individual institutions to the crisis, as well as the support manifested through the scholarship and assistance programmes implemented or the involvement of the university community in volunteering.

Following Russia's armed attack, one of the important, indeed central problems for the above-mentioned research is the attitude of the academic community towards these events. The main question is whether representatives of said community (including us, participants in the “University and War” project) had been able to correctly and accurately assess the situation, its causes and potential consequences.

Assessment of the Aggressor's Policy

More than anything else, war has a military dimension, and it leaves its mark on the life of universities. Russian attacks are killing people, destroying property and depriving universities of vital infrastructure and resources. Ukrainians, including Ukrainian academics, are trying in every possible way to defy Russian aggression, to protect what has not been destroyed yet, to prevent the disintegration of the academic community in their institutions. This struggle and defence is something that we, as representatives of Polish universities, cannot participate in.

It must be remembered, however, that military operations are not the only arena in which the current conflict is being played out. Simultaneously, we are witnessing aggressive propaganda targeting societies in countries supporting Ukrainians in their struggle for freedom and sovereignty. This also applies to Poland. This propagandistic “conquest” is being carried out using a wide range of means, which are usually classified as soft power tools.² After 2005, i.e. after the success of the “Orange Revolution,” the Kremlin attempted to adapt these tools to pursue its own foreign policy. One of its key objectives was to keep Ukraine within its neo-imperial sphere of influence. Initially, this was to be served by efforts to build a positive and friendly image of this sphere. This is how the concept of the so-called “Russkiy mir” (or “Russian world”) was created.³ It was promoted using three types of capital: human capital (through a network of interpersonal relations), symbolic capital (spreading and nurturing various stereotypes and myths about Russia and Ukraine, popular especially in the West) as well as “hard” capital (material support for individuals and academic units that could help generate the two previously mentioned types of capital).

At the turn of 2013 and 2014, during the “Revolution of Dignity,” Ukrainians firmly rejected the model of social and political life offered to them under the “Russkiy mir.” As a result, the Russian government decided not only to challenge the existence of an independent Ukrainian state, but also of the Ukrainian nation as such. Consequently, the function of the “Russian world” concept changed. It no longer served as a tool for projecting a positive image of Russia to the outside world. Instead, it has become a quasi-ideology aimed to legitimise Russia's aggressive behaviour on the international arena and to consolidate the sympathisers of Kremlin around the defence of Russia against the imaginary attacks of the Western world seeking to destroy Russian culture and language.

² Magdalena Lachowicz, “RUSSKIJ MIR – po(d)stępny kultury czy kultura w natarciu? Rosyjska strategia soft power jako element rosyjskiej kultury politycznej,” *Civitas Hominibus* 12 (2017): 133–45.

³ Valentina Feklyunina, “Battle for Perceptions: Projecting Russia in the West,” *Europe-Asia Studies* 60, no. 4 (2008): 605–629; Valentina Feklyunina, “Soft Power and Identity: Russia, Ukraine and the ‘Russian world(s)’,” *European Journal of International Relations* 22, no. 4 (2016): 773–96.

In the countries that support Ukraine today, various segments of the academic community have experienced a kind of "flirtation" with the concept of "Russkiy mir." A web of dependencies has formed in the process, and some scholars and institutions dealing with Ukraine or, more broadly, the post-Soviet space, may still be entangled in it.⁴

Russia has had some success in its mental conquests, and the imperial dimension of the Russian aggression has been playing out on the level of intellect. Paradoxically, the grandiose "Russkiy mir" project affecting the realm of thought and cultural processes⁵ has found its way into Polish universities as well.

Unfortunately, Poles are not insulated against it, despite the fact that as part of their school education they learn about the painful experience of the Russification of the Polish nation, and despite the vivid memory among part of the population of the methods and destructive power of Soviet propaganda. Not only did its operating mechanisms not change after the collapse of the USSR, but they have even been strengthened by means of technology.

One measure of the effectiveness of propaganda and a manifestation of influence in the university may be the communications related to the events in Ukraine posted on its websites and social media. The websites generally serve as a platform to inform about available assistance and express feelings, e.g. outrage and sympathy, but not always include objective and definitive statements on aggression and war. The message is sometimes "watered down," the word "war" is replaced, according to Russian propaganda, by terms close to "special operation." The aggressor is not specified, instead, for example, a colourful poster with no substance or clear labelling of reality is presented. This manipulation and sometimes silence are significant, and the problem certainly needs to be investigated in the future.

Unfortunately, many people who are convinced that Russia is fulfilling a civilising mission in the Western world have not changed their minds after 24 February 2022. Instead, they have often become entrenched. It is painful to note that this group includes university people. The notion of Russia's special mission has been shared by more than one academic circle. Its rejection would have called into question their previous research and cognitive paradigms and shattered the worldview and scientific output carefully built on them. Today, the issue needs to be addressed for ethical reasons. Without a clear and official statement from the scientific community on the Russian-Ukrainian war, good relations between Polish and Ukrainian universities will not be possible in the future.

Also, we should not underestimate the impact of private statements made by scholars. Opinions that are inconsistent with the truth (e.g. denying the fact of the war in Ukraine, blaming Ukraine for the conflict, minimising losses, and casualties), when voiced by a representative of a university, even in private, can still have considerable impact.

Institutional Problems and Independence of Research on Ukraine

Ukrainian studies in the world are usually conducted by institutions with the word "Russia" on their banner. The names of other countries and peoples of Eastern Slavdom are generally omitted or relegated to the role of a neighbouring country, a region surrounding the centre in Moscow. This strategy, developed in the previous era when Poland was still dependent on this centre of power, creates a particular vision of the world and effectively perpetuates its Russocentric model. The name does not have to, but unfortunately can reflect the way research is conducted in these entities: strong support for some research (e.g. financial or in terms of staff) and underinvestment for others. This is not a sound, forward-looking arrangement, but a very well established one. The historical process behind the formation of these units and the ideological undertones of this process, both yesterday and today, certainly need to be investigated. It is imperative to do so because this problem has translated into the functioning of entities that teach and

⁴ Taras Kuzio, *Crisis in Russian Studies? Nationalism (Imperialism), Racism and War* (Bristol: E-International Relations, 2020).

⁵ This issue is addressed among others by Oksana Zabuzhko's books translated into Polish, *Planeta piotun* (Warszawa: Agora, 2022), *Najdłuższa podróż* (Warszawa: Agora, 2023). The most recent book with a foreword by the author and translated by Iwona Boruszkowska was Vira Ageyeva's *W cieniu imperium. Kulisy ukraińsko-rosyjskiej wojny kulturowej* (Kraków: Znak, 2023).

do research in cultural studies, philology, as well as international relations and political science, and has made it unreliable and faulty.⁶

Russian studies enjoy a strong and dominant position within Slavic studies in particular. In Poland, its position has been consolidated by a long tradition of research and contacts with Moscow during the Soviet era. Indeed, this is the scholarly world that has built an image of a Russia-dependent and, paradoxically, culturally younger and less developed Ukraine. The situation did not change much in the 1990s, with Russian studies retaining its dominant position thanks, among other things, to its well-developed faculty of professors. Some scholars in this community have inherited an imperial perspective from the previous era, which prevents objectivised research, far from ideological schemes and simplifications, and the pursuit of truth. This is further facilitated by a web of connections with Russian institutions, which generously fund efforts to popularise the Russian language, history, and culture as part of the aforementioned “Russian World” project. Especially today, in the face of the war in Ukraine and the escalation of aggressive rhetoric targeting not only neighbouring countries (including Poland) but also the entire Western world, these are problems that need to be reflected upon and discussed by a wide range of scholars representing departments of Slavic studies around the world. The outbreak of a full-scale war is paradoxically conducive to addressing these issues even in circles that have so far ignored it. In spite of the hardships of war, discussions on the subject in conferences and debates are encouraged by Ukrainians themselves.⁷

Already in 2014, contacts with institutions supported financially or otherwise by the Russian government and related institutions, including scientific, cultural and commercial ones, were making it difficult to build simultaneous collaborations with Ukrainian scholars, due to the ethical code they follow after the outbreak of the war in the Donbass and the annexation of Crimea.⁸ Therefore, the very fact that departments of Ukrainian studies operated within institutes with the word “Russia” in their name may have already inhibited academic relations, as well as discouraged Ukrainian students from taking up studies there.

The above-mentioned problems call for considering a reorganisation of the research and teaching institutions dealing with Russia and Eastern European countries, for an institutional emancipation of departments of Ukrainian studies as well as, where possible, tying them to units conducting broader

⁶ This is well illustrated by Taras Kuzio on the example of five misconceptions in Western science regarding the crisis and war since 2014: “blaming the West for the crisis, downplaying Russian military involvement, justifying Russian annexation of the Crimea, describing the conflict as a ‘civil war’ and minimizing Russian nationalism while exaggerating Ukrainian nationalism” (Taras Kuzio, “Euromaidan Revolution, Crimea and Russia-Ukraine War: Why it is Time for a Review of Ukrainian-Russian Studies,” *Eurasian Geography and Economics* 59, no. 3–4 (2018): 529–53, <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.15714282018>).

⁷ For example, the international conference (online, 7–8 of November 2022) Slavic Literary Studies Deconstructed: Translating Ukraine organised by Ivan Franko National University of Lviv. The aim of the conference was, as one can read in the program: “to revisit the role, positioning and impact of Ukrainian studies that stood for decades – together with Polish, Czech and Slovakian scholarship – in the shadow of Russian studies within the world leading Slavic academic centers. As the research community strives for in depth investigations into this unduly neglected situation, some researchers have rightly expressed concerns over the academic rigor and trustworthiness of modern Slavic studies with its unequal if not manipulative representations of cultures. Numerous departments of ‘Russian and Slavic Studies’ inviting students to acquire knowledge of Russian literature, culture, and language with the elements of other Slavic cultures seem to view the latter as the Other, which, in Said’s sense, is constrained within the frames of imperial knowledge imposed by Russia. As the paradigm shift in the Slavic Studies is inevitable, the present conference is a research-based, scholarly response to the current moment that calls for deep rethinking of the area, re-reading and actualizing the multi-perspective Ukrainian narrative and opening up new intellectual perspectives in Ukrainian studies. The event will provide a premier interdisciplinary platform for researchers and educators in Slavic Studies to present and discuss the most recent concerns, trends and thematic innovations,” <https://philology.lnu.edu.ua/en/news/international-conference-slavic-literary-studies-deconstructed-translating-ukraine> (March 5, 2023).

⁸ After the outbreak of a full-scale war, a resolution was issued on the complete severance of cooperation with, among others, in the field of education. See document of Ministry of Foreign Affairs of Ukraine: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v4532321-22#Text> (March 5, 2023); see also statement of the National Academy of Sciences of Ukraine (NAN Ukrayiny: “Pro prypynennya spivpratsi z uchenymy Rosiys’koyi Federatsiyi u vydavnychij sferi”, <https://ipiend.gov.ua/novyny/nan-ukrainy-pro-prypynennia-spivpratsi-z-uchenymy-rosijskoi-federatsii-u-vidavnychij-sferi/> (March 5, 2023).

research on Europe. As a result of a conceptual change, a similar restructuring process is currently underway in many American universities.⁹

In conclusion, we need to take a new look at history and give a voice to the previously marginalised "weaker ones." Of course, this will not happen overnight and not just by changing the name of a research unit. It is necessary to come up with a development strategy, educate the staff, find the financial resources needed to organise strong research teams in institutes of Ukrainian studies and, in the future, perhaps Belarusian studies as well. It would be important to bring their power in university life and capacities at least on a par with those of Russian studies. A major stimulating role in this process could be played by properly designed European programmes supporting this process financially and conceptually.

Students

In 2014, the Department of Polish-Ukrainian Studies, an independent unit of the JU Faculty of International and Political Studies, launched a new course within Cultural Studies called Polish-Ukrainian Studies. A few years later, after a deeper reconstruction, a full programme of the same name with the main focus on political science and administration was opened. The programme offered two tracks and made it possible to choose between studying in Polish or Ukrainian in the first years of studies (bachelor's and master's). These changes resulted in a natural influx of students from Ukraine. According to the aims of the curriculum, in future they should become qualified promoters of democratic tendencies in Ukraine, ambassadors of good Ukrainian-Polish relations, informed participants in public life, resistant to manipulation and propaganda, and above all people aware of the broader European context, both historical and contemporary, in which both cultures function.¹⁰

An important part of this bilingual system consists in the actual encounter between young Poles and Ukrainians, who, in Krakow, a city with a pre-war tradition of Polish-Ukrainian cooperation among university elites,¹¹ will study Polish-Ukrainian relations together, take care of their good future and positive development.

Young people of Ukrainian and Polish nationality coming to study from Ukraine have been affected by the war, which has been ongoing in the Donbass since 2014, to varying degrees. As their lecturers, we are aware that these were often traumatic experiences, the existence of which we can guess from, e.g. reading scholarship applications from orphaned students, the children of fallen defenders of Ukrainian borders in the east of their homeland. The tragedy concealed beneath the content of a concise document intensified after 24 February 2022, and not only took the form of a wave of requests for material assistance, but was also fully revealed beyond the scope of formal applications or requests when it became the subject of our daily, often emotionally difficult conversations with students. The full-scale war has affected all Ukrainian students. At the time of its outbreak, most of them were in their home country due to the Covid-related decision of the dean's office to extend remote teaching until mid-March 2022.

The beginning of the summer semester (25 February) brought the question of how university teachers should work with traumatised young people, the form and flow of classes with those experiencing war, stress, fear for the lives of loved ones and their own. After all, in the first days after the Russian troops entered, some of them were still staying in areas at risk of direct attacks from enemy missiles.

Doubts were raised regarding possible questions about the whereabouts of the students, their current situation and that of their relatives, which, however, had to be determined for organisational and teaching-related reasons, among other things. It seemed impossible to conduct typical classes. The lecturers could not be expected to focus exclusively on the subject matter of the course and, above all, it seemed "inhumane" to require young people to concentrate.

⁹ A series of seminars on the decolonization of Slavic studies was organized by Harvard University with the support of many other American universities: <https://daviscenter.fas.harvard.edu/insights/announcing-decolonization-focus-seminar-series> (March 5, 2023). This university and center for Ukrainian studies headed by prof. Serhii Plokhly is at the forefront of these changes. More about the topic in an article of Iryna Polets-Gerus (this volume).

¹⁰ These assumptions are well illustrated by the names of specialties in cultural studies, which provided a reference point for the creation of the Polish-Ukrainian Studies: European Perspective (1st degree studies), Borderland and Neighbourhood in Europe (2nd degree studies) programmes.

¹¹ Olga Kich-Maslej, *Ukraina w opinii elit Krakowa końca XIX – pierwszej połowy XX wieku*. Zdziechowski, Łepki, Feldman (Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009).

It was a very difficult time, but the students surprised the lecturers with their attendance at classes and their expectation that they would be held as usual. They saw the classes as a form of escape, a way of distracting themselves from the daily stress and, paradoxically, to some extent a way of restoring the reality they had known before 24 February, which was now invariably lost. They would connect via the Internet to classes held on MS Teams even from places where they took shelter during missile alerts. It was difficult to remain calm, knowing that a student was leaving a lecture to take shelter from a bombardment in, for example, the Kyiv metro, but the teacher's calm was much needed, and this realisation, paradoxically, gave us the strength to keep it.

For long weeks, the staff at the department monitored the fate of individual students who had problems reaching and crossing the Polish border (especially the men due to military mobilisation), and in various ways we helped them on their way to Krakow (writing letters to border guards, military commissions, providing transportation from the border). By May, most of them had arrived at the then already stationary classes.

Because of the war we learned about the students' personal problems, including those related to family or accommodation, financial, and last but not least, psychological and emotional problems. This close relationship caused the students to open up, and through this we discovered that they were already documenting the war (photos, posters, poems). We could not ignore this, especially as these materials are not only important in terms of documentation, but also artistically valuable.¹²

Between February–April and June 2022, Nikita Daletskiy, then a first-year (BA) student in Polish-Ukrainian Studies, was sending in photos of the destroyed Kharkiv. They were initially available online on the website of the JU Department of Polish-Ukrainian Studies. A few months later, an exhibition of these photographs entitled *Kharkiv in Times of War (February–June 2022)* became a side event of the "University and War" conference (25 November 2022) at the JU Faculty of International and Political Studies. They were next presented at the Voivodeship Public Library in Krakow as a part of the *Militaria in Pop Culture, Pop Culture in the Service of Freedom* festival (17 December 2022).¹³

Posters by Kyiv resident Anna Babych (now a 2nd year undergraduate student, vice-president of the student research club) made in Krakow after the outbreak of war were presented at the student seminar "University and War" on 31 March 2023. The event had been prepared by the JU Polish-Ukrainian Student Research Group "Wernyhora" coordinated very effectively by Sofia Pishchanska (3rd year BA student) together with the JU European Studies Student Research Group.

During this event, students gave presentations on the situation of Ukrainian society in times of war, discussed their involvement in protests and expressions of solidarity with Ukraine, as well as their aid and volunteer activities (collections, translations, educational support for Ukrainian students and others). They also presented the results of a questionnaire (108 responses), which the project coordinators arranged and distributed to Ukrainian students in Ukraine and abroad, mainly in Poland. All the tasks that the students carried out are relevant to the dissemination of knowledge and have a scientific and educational dimension, in line with the mission to involve students in research.

We did not manage to make all of the above-mentioned issues the subject of the discussion at the conference, but most of them are addressed by the scholars who have authored the volume that we commend to the reader's attention.

Finally, it is worth emphasising that we raised the issue of war in the life of the university community, not only in the belief that it is important and needs to be monitored and studied. The activity described above was also meant to be a form of solidarity, of "being with people in need," a support we wanted to give to our students and scholars from Ukraine. Joint research, a conference, a symposium, numerous exhibitions and, finally, a publication, are activities that support the fight against the effects of war and stress, provide relief, at least to some extent, from the feeling of powerlessness, and serve as a kind of therapy through research and artistic activities.

¹² Contributions by students majoring in Polish-Ukrainian Studies at the Jagiellonian University can be found in the Annex to this article.

¹³ The event was organised by the "Arteteka" creative space of the Voivodeship Public Library in Krakow in cooperation with the JU Department of Polish-Ukrainian Studies, <https://www.rajska.info/militaria-w-popkulturze-popkultura-w-sluzbie-wolnosci-n-n> (March 5, 2023).

Bibliography

- Ahejewa, Wira. *W cieniu imperium. Kulisy ukraińsko-rosyjskiej wojny kulturowej*. Kraków: Znak, 2023.
- Feklyunina, Valentina. "Battle for Perceptions: Projecting Russia in the West." *Europe-Asia Studies* 60, no. 4 (2008): 605–629.
- . "Soft Power and Identity: Russia, Ukraine and the 'Russian world(s)'." *European Journal of International Relations* 22, no. 4 (2016): 773–96.
- Kich-Maslej, Olga. *Ukraina w opinii elit Krakowa końca XIX – pierwszej połowy XX wieku*. Zdziechowski, Łepki, Feldman. Kraków: Księgarnia Akademicka, 2009.
- Kuzio, Taras. "Euromaidan Revolution, Crimea and Russia-Ukraine War: Why it is Time for a Review of Ukrainian-Russian Studies." *Eurasian Geography and Economics* 59, no. 3–4 (2018): 529–53. <https://doi.org/10.1080/15387216.2019.1571428>.
- . *Crisis in Russian Studies? Nationalism (Imperialism), Racism and War*. Bristol: E-International Relations, 2020.
- Lachowicz, Magdalena. "RUSSKIJ MIR – po(d)stępy kultury czy kultura w natarciu? Rosyjska strategia soft power jako element rosyjskiej kultury politycznej." *Civitas Hominibus* 12 (2017): 133–45.
- Stoczewska, Barbara. "Projekt utworzenia w 1924 r. ukraińskiego uniwersytetu w Krakowie na tle sporów wokół ukraińskich dążeń do powstania własnej wszechnicy." *Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego* 11 (2008): 185–206.
- Zabużko, Oksana. *Planeta piołun*. Warszawa: Agora, 2022.
- . *Najdłuższa podróż*. Warszawa: Agora, 2023.

Аліція Софія Новак

Ягеллонський університет, Республіка Польща

ПРОЄКТ «УНІВЕРСИТЕТ І ВІЙНА» – ПЕРСПЕКТИВИ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ СТУДІЙ У ЯГЕЛЛОНСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

(*University and War in Ukraine*, edited by Alicja Z. Nowak and Kinga Anna Gajda. Berlin: Peter Lang GmbH, 2023)

У цьому огляді йдеться про проєкт «Університет і війна», який реалізується з весни 2022 року в Ягеллонському університеті (Краків, Польща). У проєкті брали участь науковці, які були вимушені виїхати з України, а також ті, хто вирішив залишитися на Батьківщині, незважаючи на екстремальні умови праці. Важливим елементом проєкту є міжнародна міждисциплінарна наукова конференція, у якій брали участь науковці з Польщі, України (онлайн і на місці) та Австрії. Основною метою зустрічі було обговорення ролі університету в кризових ситуаціях та попередня оцінка стану українських університетів і становища українських науковців і студентів в Україні та за кордоном. Інший тематичний блок стосувався реакції польських університетів на російську агресію: реалізовані програми стипендій та допомоги, волонтерська діяльність університетської спільноти.

Одним із актуальних питань після збройного нападу Росії є ставлення академічної спільноти в Польщі та світі до цих подій, тобто адекватна оцінка політики агресора, зокрема в соціальних мережах, і насамперед інституційна та концептуальна реконструкція українознавства, необхідна для того, щоб остаточно порвати із залишками концепції «русского міра».

Важливою метою проєкту було залучення студентства (переважно з України). Ще у 2014 році кафедра польсько-українських студій, самостійний підрозділ факультету міжнародних і політичних студій Ягеллонського університету, започаткувала новий курс у межах культурології

«Польсько-українські студії». Згодом було відкрито повноцінну однойменну програму з акцентом на політологію та адміністрування. У межах проєкту «Університет і війна» студенти підготували виставки: фотографії зруйнованого Харкова, плакати на воєнну тематику, вірші, нав'язні подіями, а також узяли участь у міжнародному (за участю студентів Національної академії образотворчого мистецтва і архітектури, м. Київ) науковому студентському семінарі, під час якого виступили з доповідями, аналізували анкету про власну ситуацію після початку війни, участь у допомозі та волонтерстві.

Цей проєкт був також виявом солідарності, формою підтримки, яку польські науковці хотіли надати студентам і науковцям з України.

Ключові слова: університет, війна, Україна, проєкт, конференція, пропаганда.

Матеріал надійшов 15 травня 2024 р.

.....

Nowak Alicja Zofia – Habilitated doctor (Humanities), Professor JU, Head of the Department of Polish-Ukrainian Studies Faculty of International and Political Science of Jagiellonian University in Kraków, Poland

Новак Аліція Софія – докторка гуманітарних наук, професорка, завідувачка кафедри польсько-українських студій факультету міжнародних і політичних наук Ягеллонського університету в Кракові, Республіка Польща

ORCID iD: 0000-0001-5549-7550

E-mail: alicja.z.nowak@uj.edu.pl

.....

Citation (Chicago: Notes and Bibliography):

Nowak, Alicja Zofia. “The “University and War” Project – Perspectives of Polish-Ukrainian Studies at the Jagiellonian University.” *Empirio* 1, no. 2 (2024): 126–134. <https://doi.org/10.18523/3041-1718.2024.1.2.126-134>

Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY 4.0)

ЗМІСТ

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ. ПОЛІТОЛОГІЯ

Олександр Дем'янчук, Катерина Рошук
Фрейм як засіб формування у ЗМІ негативної суспільної думки про політика3

Тимур Демчук
Громадянська освіта: міждисциплінарність у становленні категорії.....14

Олександр Єремєєв
**Громадянське суспільство, громадянська освіта та громадська думка
в концепції корпоративного лібералізму Вільяма Лайона Макензі Кінга**25

Маргарита Чабанна
**Регламентація вищої освіти в період повномасштабної війни в Україні:
відповідь держави на виклики**35

МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ, СУСПІЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ ТА РЕГІОНАЛЬНІ СТУДІЇ

Олександр Дем'янчук, Богдан Рибалко
**Вплив консервативного та ліберального фреймів
на формування рішення Верховного суду США у справі «Ро проти Вейда»**.....45

Наталія Кравчук
**Вплив глобальних трендів на формування
геостратегії конкурентоспроможності держави**53

Марія Мовчан, Ірина Зайченко, Микола Бондаренко, Роман Ковальчук
**Модель аналізу сучасних збройних конфліктів
і політичні практики управління конфліктами**65

МЕНЕДЖМЕНТ. ОСВІТНІЙ МЕНЕДЖМЕНТ

Надія Головай, Сніжана Бей

Гармонізація податкової політики України в умовах євроінтеграції: виклики, можливості та перспективи	76
---	-----------

Микола Бойченко, Алла Дудник, Микола Бояркін

Проектування експортно-імпорتنих операцій та міжнародної логістики в умовах воєнного стану	84
---	-----------

Данііл Дразнер, Ніна Чала

Особливості розроблення стратегії управління персоналом підприємства в умовах війни	95
--	-----------

Марина Могилова, Дар'я Голосенко

Технологічна трансформація HR-менеджменту: цифрові рішення і можливості	106
--	------------

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ

Ольга Іваницька

Рятівники цивілізованого світу XX століття: екстраполяція на сьогодення (Рецензія на книгу: Томас Рікс. Черчилль і Орвелл. Битва за свободу. Пер. з англ. Дарина Березіна. Київ: Лабораторія, 2020).....	116
---	------------

Аліція Софія Новак

Проект «Університет і війна» – перспективи польсько-українських студій у Ягеллонському університеті (University and War in Ukraine, edited by Alicja Z. Nowak and Kinga Anna Gajda. Berlin: Peter Lang GmbH, 2023).....	126
--	------------

CONTENT

POLITICAL SCIENCES. POLITOLOGY

Oleksandr Demianchuk, Kateryna Roshuk Framing as a Means of Shaping Negative Public Opinion about Politicians in the Media	3
Tymur Demchuk Civic Education: Interdisciplinarity in the Formation of the Category	14
Oleksandr Yeremieiev Civil Society, Civic Education and Public Opinion in the Concept of Corporate Liberalism by William Lyon Mackenzie King	25
Marharyta Chabanna Regulation of Higher Education during the Full-Scale War in Ukraine: The State's Response to Challenges	35

INTERNATIONAL RELATIONS, SOCIAL COMMUNICATIONS, AND REGIONAL STUDIES

Oleksandr Demianchuk, Bohdan Rybalko Influence of the Conservative and Liberal Frames on the us Supreme Court Decision Making in the Case of <i>Roe v. Wade</i>	45
Nataliya Kravchuk Impact of Global Trends on the Formation of State Competitiveness Geostrategy	53
Mariia Movchan, Iryna Zaichenko, Mykola Bondarenko, Roman Kovalchuk The Model of Analysis of Modern Armed Conflicts and Political Practices of Conflict Management	65

MANAGEMENT. EDUCATIONAL MANAGEMENT

Nadiia Holovai, Snizhana Bei Harmonization of the Tax Policy of Ukraine in the Terms of European Integration: Challenges, Opportunities and Prospects	76
Mykola Boichenko, Alla Dudnyk, Mykola Boiarkin Designing Export-Import Operations and International Logistics under the Martial Law Conditions	84
Daniil Drazhner, Nina Chala Features of the Development of the Strategy for the Management of Enterprise Personnel in the Conditions of War	95
Maryna Mohylova, Daria Holosenko Technological Transformation of HR Management: Digital Solutions and Opportunities	106

REVIEWS

Olga Ivanitska Rescuers of the Civilized World in the 20th Century: Extrapolation to Nowadays (Review: Thomas Ricks. <i>Churchill and Orwell: The Battle for Freedom</i> . Translated by Daryna Berezina. Kyiv: Laboratory, 2020).....	116
Alicja Zofia Nowak The “University and War” Project – Perspectives of Polish-Ukrainian Studies at the Jagiellonian University (<i>University and War in Ukraine</i> , edited by Alicja Z. Nowak and Kinga Anna Gajda. Berlin: Peter Lang GmbH, 2023).....	126